Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№1 (17) 2021

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал

♦

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научный журнал

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

Scientific journal

№1 (17) 2021

Орал-Уральск-Uralsk

Шығарылым 1(17)
Қаңтар-январь, ақпан-февраль, наурыз-март
Педагогика, филология, тарих, экономика, техника, жаратылыстану/
Педагогика, филология, история, экономика, техника, естествознание

Бас редактор- Главный редактор:
ГАБДУАЛИЕВА Р.С.
экономика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор экономических наук, профессор
Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора
В.А. БУРАХТА
химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор
Редакция алқасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
Н. Кенжеахмет –	т.ғ.д., профессор, Бонн университетінің Шығыстану және Азиялық зерттеулер институты (Германия, Бонн қ.)	д.и.н., профессор института Востоковедения и Азиатских исследований Боннского университета (Германия, г.Бонн)
Ә. Қара –	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия.Стамбул қ)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
Б.Ғ.Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев –	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков –	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол қатынастары университеті (Ресей,Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей сообщения (Россия, г. Самара)
А.М.Мұсаев –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Л.Х.Самситова –	ф.ғ.д., профессор, Башқұртстан Республикасының стратегиялық зерттеулер институты (Ресей, Уфа қ.)	д.ф.н, профессор,Институт стратегических исследований Республики Башкортостан (Россия, г,Уфа)
И.Ф.Суханова –	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Самара мемлекеттік аграрлық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Самарский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко –	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова –	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова –	э.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Ш. Х. Курманалина-	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кенжекова –	п.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.
Журнал Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі келісімен 07.12.2017 ж. Тіркеліп, №16782-Ж куәлік берілген.
2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.
Издается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.
Свидетельство о регистрации издания №16782-Ж от 07.12.2017 г. Выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан
С 2019 г. журнал издается в электронном формате

БҚИТУ,2021
ISSN 2706-6266 *ТІРКЕУ НӨМІРІ 16782-Ж*

ПЕДАГОГИКА

ӘОК 37.01:39

ЖАС ҰРПАҚТЫҢ БОЙЫНДА ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІ ТҮРЛЕРІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Набидоллина Ш.С. , Бегилова А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *бұл мақалада жастарды тәрбиелеудегі ұлттық құндылықтар мәселесі, жастардың этномәдени құндылықтарын қалыптастырудағы қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнер түрлерінің рөлі қарастырылады.*

Кілт сөздер*: рухани тәрбие, этномәдени құндылықтар, сәндік-қолданбалы өнер.*

Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашылық тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі.

Жас ұрпақ тәрбиесіндегі тәлімдік дәстүрлер тәжірибесін, бүгінгі педагогикалық тәрбие мазмұнымен жарасымды ұштастыру негізінде, Отаны, туған елінің өркениеті үшін қызмет ететін, жинақтаған білімі мен қабілетін адамзат құндылықтарын сақтауға, насихаттауға, өмір сүретін ортасы үшін пайдаланатын азаматты тәрбиелеу – бүгінгі күннің өзекті мәселесі саналады. Бұл міндеттерді жүзеге асыру – адамзат қоғамын, жеке тұлға болмысының рухани – мәдениетін ізгілендірудің алғышарттары саналады. Қазақ халқының ғасырлар тұңғиығынан бері тарихымен біте қайнасып келе жатқан ұрпақ тәрбиелеудегі тәжірибелері, біздерге дейін, сол рухани мәдениет, этикалық, эстетикалық құндылықтарын құрайтын – ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, әдеби, музыкалық, кәсіби, тұрмыстық фольклорлар мазмұны арқылы жетіп отыр. Сонымен бірге, ұрпақ тәрбиесіне, жалпы халықтың рухани дамуына байланысты педагогикалық ой-пікірлер мен идеяларды, ертедегі ғұламалардың мұраларынан, қазақ ауыз әдебиеті құндылықтарынан, ата-бабаларымыздың тәлімдік дәстүр-салтынан, билер мен шешендердің сөздерінен және дәстүрлі сәндік қолөнерінің айшықты туындыларынан халқымыздың көркем-эстетикалық талғампаздығын, дүниетанымын танып білеміз.

Сол сияқты, жас ұрпаққа ұлттық рухани, мәдени құндылықтар негізінде тәлім-тәрбие берудің маңыздылығына Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердұлы, әсіресе XX ғасырдың басында, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, т.б. сынды қазақ ағартушылары баса көңіл аударған. Дегенмен де, кеңестік қоғам құрылысы кезінде, әр халықтың өзіндік ұлттық ерекшеліктерін, ұрпақ тәрбиелеудегі сындарлы тәжірибелерін, біртұтас, жалпы кеңестік идеология нормаларымен айырбастағаны белгілі. Егемендік алған кезеңнен бастап, елімізде жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие ісінің мазмұнын отандық және әлемдік өркениетті елдердегі психология, педагогика және физиология ғылымдарының жетістіктерін пайдалана отырып, жас ұрпақ тәлім-тәрбиесін, адами болмыстың қасиеттері «адамгершілік», «ізгілік», «әдептілік», «қайырымдылық», «жақсылық нышандар» мен рухани-мәдениет құндылықтары негізінде ізгілендірудің қажеттілігі туындады. Бұл мәселенің өзектілігі, тәрбие саласындағы мемлекеттік, педагогикалық құжаттар мен тұжырымдарда басты мәселелердің бірі ретінде атап көрсетілген. Туған халқының рухани мәдениет үлгілерін, адамгершілік сапаларын, этикалық-эстетикалық құндылықтарын және бүкіләлемдік мәдениеттің өнегелік нұсқаларын бір-біріне кіріктіре отырып, жас ұрпаққа игертуге бағытталған педагогикалық талаптар мен міндеттер, балалар тәрбиесінің мазмұнын және жүйелік нысандарын одан әрі жетілдірудің

қажеттілігін туғызып отыр. Бұл мәселелердің шешімін табу, өсіп келе жатқан жеткіншек ұрпақты жан-жақты жетіліп, үйлесімді дамыған, адамгершілік қадір-қасиеттері мол жеке тұлға етіп тәрбиелеуде берік тұғырлық негіз қалайды.

Қазақ халқының ұлтық тәлім-тәрбиесі мен мәдениеті талай халықтардың өкілдерін тәнті еткен. Сяхатшылар мен зерттеушілер қазақтың ежелгі тұмыс – тіршілігі, мәдениеті мен ауыз әдебиеті, осынау кең, ұлы далада көшпенді өмір сүргеніне қарамастан бір тілде сөйлеуі, қолөнері мен бейнелеу өнерінің, ауыз әдеиеті мен музыка өнерінің, жалпы дала мәдениетінің таңқаларлық үлгілері туралы таңдай қаға айтып баяндайды. Мұның барлығын қазақ халқының қазіргі моральдік-психологиялық, философия, филология, педагогика, этнопсихология ғылымдарының зиялы ғалымдары өз еңбектерінде дәлелдеп, олардың тәрбиелік мүмкіндіктерінің жоғары екендігін анықтады.

Қазақтың сәндік-қолданбалы өнерінің түрлері де бала тәрбиесінің жетекші құралы болды.

Халқымыз баланы жастайынан ұлттық сәндік-қолданбалы өнермен таныстырып, оны алуан түрлі өнер бұйымдарын жасауға үйретті. Сәндік-қолданбалы өнер баланың ой-өрісін, шеберлігі мен дағдысын жетілдірумен қатар, олардың көркемдік-эстетикалық талғамдарын жоғарылатады. Мұндай іс-әрекет балалардың бойында халқымыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына деген қасиетті қалыптастырады. Оның үстіне балалар сәндік-қолданбалы өнерді үйренуде жаңа құбылыстармен, шығармашылық, ізденімпаздық іс-әрекеттермен танысады.

Халық балаларды өнерге үйрете отырып, әсемдік сезімін, сұлулықты түсініп, өмірді әдемі, өнегелі етуді, қоршаған табиғаттың түрі мен бояуын қабылдай білуді қалыптастырады. Балаларды кішкене күнінен бастап әдемілікті сұрықсыздықтан айыра білуге ықпал ететін сезімге тәрбиеледі. Олай дейтініміз, қазақ отбасында бала туғаннан бастап әдеміліктің қоршауында болды, өрнектермен әшекейленген киіз үй жабдықтарын, оюланған кілем, сырмақ, түсті киіз, алашаларды, сүйек, мүйіз, күміспен өрнектелген ағаш ыдыс-аяқтар мен үй жиһаздарын, кестеленген киімдерді, алтын-күмістен жасалған зергерлік бұйымдарды күнделікті көріп білген. Сөйтіп, бала кезден айналадағылармен қарым-қатынаста болып, бұйымдар мен заттардың ықпалымен, қоршаған табиғаттың әсерімен рухани-адамгершілік көзқарастарын, көркемдік-эстетикалық сезімін түсініп, талғамын дамытты.

Халық білімді, қолөнер саласын жетік меңгерген, эстетикалық талғамы жоғары, «өнеріне қарай өрлеп» тұратын шебер адамды «бармағынан бал тамған» деп жоғары бағалаған. Оларды өздерінің ұл мен қыздарына үлгі-өнеге етіп, мұндай жетістікке адам тек еңбек қолөнер кәсібінің құпиясын, қыр-сырын меңгергенде ғана жететінін ескерткен. Халқымыз еңбек пен өнерді егіз деп санаған.

Халықта «Шебердің қолы ортақ, шешеннің тілі ортақ» деген бір жақсы нақыл бар. Бір шебердің қолымен дүниеге келген заттың бірді емес, көпті қуантатыны, рухани ләззат беріп, көңілді өсіретіні рас.

Сан ғасырлар бойы, дәстүрлі сәндік қолданбалы қолөнер туындылары, қазақ халқына жайлауда, қыстауда, көш басында, мереке-тойларда, тіпті жаугершілік кездерде де үнемі қызмет көрсетіп келді. Бүгінге дейін жеткен қолөнер мұраларынан немесе сол өнердің дәстүрін жаңаша жандандырып жүрген халық шеберлерінің туындыларын көре отырып, қазақ халқы әсемдікті өзіне тән сезімталдықпен, талғамдық нормалармен қабылдай білгенін, сол сезім, таным талғам арқылы өзі өмір кешкен ортаға ұлттық дәстүрге сай сұлулық енгізуге үнемі құштарлықпен белсене қатысқанын танып білеміз. Күнделікті тұрмыста қолданылатын бұйымдарды ағаштан, теріден, киізден, металдан т.б. қолда бар матералдарды аса шеберлікпен өндеп, оюлап, әсемдеп жасайтын асқан шеберлер шыққан халық - өзіндік дәстүрлі өнердің туындыларын, оның авторларын өте жоғары бағалап отырған. Ертедегі көшпенді қазақ жанұясының әр азаматы осы «мұражайда дүниеге келіп», сол мұражайдың «экспонаттарымен» өмір бойы араласып өседі, әсемдік пен көркем шығармашылықтың жасалуымен біте қайнасып, сол

сұлулықты қадірлеуге, сүйіп өсуге тәрбиеленеді. Азамат болып, өз отауын тіккенде, сол сұлулықты өз қолымен жасауға деген қажеттілікті, қабілеттілікті бойына сіңіріп өседі.

Қазақ өмірін терең зерттеген зерттеушілер «қазақтар - бейне бір оюлар мен өрнектер арасында өмір сүретіндей» деп жазған. Киіз үйдің сыртқы басқұры мен үзігінен басталатын ою мен өрнек үйдің ішінде төрдегі текеметтен де, төңіректегі киімдер мен тұскиіздерден де, үйдегі әжелер мен немерелерге дейінгі адамдардың киімдерінен де, көзді байлап, көңілді жаулап тұрған. Тіпті азаматтың етігі мен ер-тұрманына дейін әшекейленіп тасталған. Қазақтың өз өмірін бұлай безендіруі бұлардың көңілді, өмірге құштар және жаны нәзік халық екендігін көрсетеді. Бесіктен бастап хан ордасына дейінгі сатанатты безендірулер ою-өрнекпен мүлтіксіз әшекейленген.

Біздің бүгінгі күнімізге тозбай жеткен әшекейлердің болмысы ата-баба санасынан бастау алып жатқаны шындық. Осы ою-өрнектерге қрап тұрып, ежелгі адамдардың ойлау, дүниені елестету қабілеттерін анықтауға болады. Олардың өз тұсындағы өмірді, оның мәнін қабылдағаны сол қалпында оюға түскен. Демек көне әжелердің қолынан шыққан оюларды көне бабалардың қолынан шыққан Орхон-Енисей жазуларына теңеудің толық қисыны бар.

Киімге, киіз үйге, ер-тұрманға және басқа тұрмыстық заттарға ою түсіру – көне тайпалар үшін өнердің бір түрі деп саналған. Өнер болған жерде жарыс бар, озу бар, даму бар. Сол себепті ою-өрнек өнері мыңдаған жылдар бойы өз түрін де, түсірілу техникасын да дамытып келеді. Сөйте тұра, сонау көне замандағы ою түрлерінің аты мен затының сақталып келуі таңқаларлық жағдай. Олар бізге сол түінде және сол кездегі атымен жетіп отыр.

Әр өрнектің өз аты болған. Және ол өрнек тегін түсірілмеген. Шебер немесе үй адамдары оны бір нәрсені меңзеп немесе ырымдап жасайтын болған. Содан кейін, бұл оюдың немесе өрнектің мағынасын басқалары түсінген. Қазақтар оюларды өзін қоршаған табиғат пен әлемнен іздеген. Зерттушілер қазақ ою-өрнектерін төрт топқа бөледі.

Ою-өрнектердің бірінші тобы – жан-жануарлар әлемінен алынған. Қазақ – ежелгі көшпелі халық. Көшпелі халықтар негізінен мал шаруашылығымен айналысқан. Сол себепті малға қатысты оюлар біздің тұрмысымызда өте көп. Олар - «қошқар мүйіз», «табан», «атбас», «өркеш», «төртқұлақ», «ботакөз», «жіліншік» т.б. Бұл оюлармен көбінесе тұрыстық бұйымдар безендірілген.

Өрнектің келесі тобы – ғарыш сипатты оюлар. Қазақ – қиялы жүйрік халық. Қазақтар ежелгі заманнан – ақ, ғарыш сырын ұғуға тырысқан. Әрбір жұлдызға ат берген. Аспаннан жерге жеткендей әсер беретін бұл өрнектерді киімдерде қолданған. Өйткені оладың мағынасы терең, мәні тұңғиық болған. Олар – «Күн көзі», «Күн сәулесі», «Күн шеңбері», «жұлдыз гүл», «жұлдыз өрнек», «топ жұлдыз» т.б.

Келесі топ – геометриялық оюлар. Бұл топқа жататын оюлар мен өрнектер киім безендіруде молынан қолданылады. Кейде аққан су, өзен сықты ирек өрнекті кестелер кездеседі. Оны қазақтар тоқтаусыз, қозғалыстағы үзілмес өмір белгісіндей қабылдайды. Мұндай өрнектерді көрнекі жерге - киім өңіріне түсірген. Бізге бұл топтан «сүйір», «ирек», «балдақ», «тұмарша», «қармақ» тәрізді атаулы оюлар белгілі.

Ою-өрнектің төртінші үлкен тобы – өсімдік тектес оюлар. Халқымыз ежелден табиғатты аялаған. Табиғаттан өзіне пана тапқан. Олар біртіндеп ою мен өнек түрінде үй заттарына, киімдерге көшіре бастаған. Өсімдік тектес өрнектер киімде көптеп қолданылады. Мәслен, «жапырақ тектес», «түйе жапырақ», «бес жапырақ», «жауқазын», «сарғалдақ», «қызғалдақ» т.б.

Осы ою-өрнектерді түлі бағыттарда қолданылатын киім – кешектерде жарасымды талғаммен орналастыра білу оқушылардың ұлттық рухын биіктетіп қана қоймай, олардың шығармашылығын шыңдайды.

Қазақ халқының ерте заманнан атадан балаға мұра болып келе жатқан, көне дәуірлерден бері жете дамыған айшықты өнерінің бірі – зергерлік өнер. Археологиялық

қазбалардан табылған зергерлік әшекей бұйымдардың қалдықтарынан, ертедегі көшпенділердің темір, мыс, алтын, күміс қалайы, қорғасын сияқты металдарды өңдеудің технологиясымен айналысқанын, олардың түрлі тәсілдерді пайдаланып еңбек құралдарын, тұрмыс бұйымдарын, әшекейлік заттар жасағанын білеміз. Қазақ зергерлері металды әшекей бұйымға айналдыруда өте жоғары көркемдік талғаммен қарап, бұйымның қолданар орнына қарай айшықты нақыштар таба білді. Әйелдердің тағатын түрлі сақина, жүзік, алқа, білезік, сырға, шолпы т.б. толып жатқан сәндік бұйымдары мен қоса, қамар белдік, ат әбзелдері, төсек, сандық үй жиһаздарын да алтын, күміс, сүйекпен нақыштап безендірген.Талғамы биік зергерлер, күмістің қасиеті мен қадірін ескере отырып, өздері жасайтын бұйымның ерекшелігіне қарай пайдаланып отырған. Дегенмен де, зерттеуші ғалымдардың тұжырымдауынша, қазақ зергерлерінің бәріне тән қасиет – олардың сәндік-әшекей бұйымдарындағы қазақтың ұлттық дәстүрлерінің біртұтас бірлігі. Әйелдер тағатын сәндік әшекейлер: өңіржиек (ақық немесе басқа асыл тастар орнатып көркемдеген, күміс баулы, екі жақ өңірге тағатын әшекей), екі-үш асыл тастардан көз орнатылған немесе қарапайм пішінді өсімдік тектес ою-өрнектермен көркемделген түрлі формадағы білезіктер, қымбат тасты жүзіктер, сақиналар, салпыншақ қоза сырғалар, әдемі түймелер мен қапсырмалар, шолпылар, сәукелені әшекейлеуге арналған түрлі пішінде әшекей бұйымдар т.б. Қазақстанның барлық өңірінде біркелкі, ұлттық пішіндегі бірлік сақталған. Қазақ әйелінің ұлттық киімдері, зергерлік өнер бұйымдарымен бірге, киіз үй пішінімен, оның ішкі жиһаздарымен, қазақ даласының табиғатымен, ән-жыры, музыкасының үнімен, қазақ әйелдеріне тән мінезқылықтылықпен кереметтей үйлесім табатын, сұлулық пен көркемдік мәдениетіміздің құндылығы деп санауға болады. Қазақ зергерлерінің дарыны тек сәнді бұйымдар жасаумен ғана шектеліп қойған жоқ. Халық қамын ойлаған зергерлер, ел сүйген ерлерді, еліне пана болған батыр, таңдайлы шешен, ұл-қыздарын зергерлікпен бейнелеп мұра етіп қалдыра білді. Ата бабаларымыздың өнерін үзбеу, дамыту, келесі ұрпаққа жеткізу үшін талантты ұл-қыздардан шәкірттер дайындап, халықтың көркем мәдениетінің жібін үзбеуге күш қосты. Бұл өнер де, басқа дәстүрлі ұлттық өнерлер сияқты, жас ұрпақты көркемдікті, сұлулықты түйсіне, сезіне білуге баулитын, халқымыздың тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрлерін игеруге зор ықпал жасайтын эстетикалық тәрбие құралы.

Өнер туралы айтқанда білімгер үшін жалған өнер мен нағыз руханилыққа қарай ұмтылдыратын адамның шынайы болмысына сәйкес келетін, оның – миының жадырауына үлесін қосатын нағыз өнердің айырмасын білуі керек. Туған халқымыздың, ежелден бері күнделікті тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасқан, дәуірлер өткен сайын әр ұрпақтың дүниетанымдық сапасымен, эстетикалық талғам деңгейімен көркемдік-рухани құндылығы баии түскен өнерінің бірі – дәстүрлі сәндік-қолданбалы қолөнері. Эстетикалық әсерлі де, мәнерлі ұлттық қолөнеріміздің маңызы мен оның адамдардың дүниетанымдық көзқарасын, талғамын қалыптастырудағы мәні мен маңызы, ұлттық мәдениет құндылықтарын жасаудағы мүмкіндіктері туралы арнайы өнертану, этнографиялық, эстетикалық тәрбие туралы педагогикалық еңбектерде (Ө.Жәнібеков, М.Балтабаев, С.Ұзақбаева, Е.Асылханов, Б.Байжігітов, Ә.Қамақ т.б.) көп айтылған. Қазақтың дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнерін оқып-үйрену барысында, біз, халқымыздың өткендегі тіршілік тұрмысына, шаруашылық түрлерін, эстетикалық салт-дәстүрлерін, қызықты мерекелерінің мазмұнын т.б. рухани мәдениетінің құндылықтарын танып білеміз. Көркемдік өнердің басқа түрлері мен жанрлары, әлемдік сипаттағы өнер түрлеріндей қалыптаспаған Қазақстан жерінде, халықтың қоршаған шындыққа, табиғатқа деген сезімдік, танымдық көзқарастары, талғамы тек дәстүрлі сәндік-қолданбалы қолөнер арқылы қалыптасып келді.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялап, нарық қатынастарын және халықаралық құндылықарды мойындайтын мемлекет екенін әлемге әйгілеген тұста сән өнері басқа да өнер түрлерімен бірдей қатарға қосылатын болды. Тәуелсіздіктің арқасында қазақтың

ұлттық киім дәстүрлерін негізге ала отырып, оны әлемдік шеберлік талаптарымен ұштастыра бастады. Ұлттық киімге деген қызығушылық артты.

Мейлі, жас болсын, балаң болсын, бірақ казір «қазақ модасы» деген термин қалыптасты, ол өзімен санасуды сұрайды. Біздің ендігі міндетіміз қазақ киім үлгілерін тереңдете, беріктендіре түсіп, жас ұрпаққа ұлттық құндылықтарымызды дәріптей білу.

Қазақ халқы, жасөспірімдердің өмірі ересектер ықпалына тәуелді болса да, өзінше бір кіші әлем құрайтынын, өзін қоршаған әлемді, өмірлік құбылыстарды ересектерден мүлде басқаша қабылдайтынын, олардың өмір-әлемі – сол қарапайым да, нәзік, күрделі де, қызық әлемнің көркем дүниесі екенін үнемі ескеріп отырған. Сондықтан қазақ халқының балалар тәрбиесіне бағытталған тәлімдік дәстүрлері, өнерлері мен тәлімдік іс-шаралары – балалардың жасына, даму ерекшеліктеріне қарай танымдық, талғамдық, шығармашылық ізденіс мүмкіндіктеріне бейімделген - ұлттық, психологиялық, әлеуметтік болмысының бар мүмкіндіктерін толық пайдаланып отырған. Тұлғаның бойына, ата-бабалары ғасырлар бойы қалыптастырып, ұлттық тәрбие заңдылықтарына, мінез-құлық нормаларына айналған, өзіндік принципке негізделген қағидаларды сіңіруді мұрат тұтқан халқымыз «Сегіз қырлы, бір сырлы» қағидаға бекітілген тәлім тәрбиенің барлық түрінің тәрбие құралдарын, әдіс-тәсілдерін дүниеге әкелген. Болашақ ұрпағын өнер арқылы сұлулыққа, әсемдікке баулуда, ата-ана, ата-әже, жалпы елдің мұраты болғаны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қожахметова К. Ж. Қазақ этнопедагогикасы: әдістеме, теория және практика. Алматы. Ғылым 1998;
2. Б.Мұқанова, Р.Ильясова Этнопедагогика, оқу құралы, Астана, Фолиант, 2008;
3. Табылдиев Ә. Қазақтың халық педагогиасы және тәрбие. Алматы, 2001;
4. Байжігітов Б.К. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: Кеңістік пен уақыт ырғағындағы тұрақты сурет үлгілері,Алматы, 1998;
5. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты (Оқушыларға мәдени-этникалық білім беру), Алматы, Ана тілі, 1995;
6. Е.Сағындықұлы Педагогика, Алматы, 1999;
7. Асанова С. Қазақтың ұттық киімдері. Атамұра. Алматы, 1995;
8. Нұрпейісов Ә. Қазақ халқының ою-өрнегі. Өнер. Алаты 2002ж.

УДК 37.01: 39

МЕСТО КАЗАХСКОГО ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА В ФОРМИРОВАНИИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Набидоллина Ш. С., Бегилова А. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация**: В данной статье рассматривается проблема национальных ценностей в воспитании молодежи, роль видов декоративно-прикладного искусства казахского народа в формировании этнокультурных ценностей молодежи.*

***Ключевые слова**: духовное воспитание, этнокультурные ценности, декоративно-прикладное искусство*

ӘОЖ 002.6:89

ТОПТЫҚ ЖҰМЫСАРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ФОРМАЛАРЫ

Ергалиева Г.А., Курманбаева Г.Б.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: *Учеников начальной школы необходимо вооружить универсальными учебными действиями, которыми он сможет воспользоваться при самостоятельном познании, при решении учебных задач индивидуально и при работе в группе.В рамках урока учитель работает с детьми фронтально, что подтверждает имеющийся опыт традиционного урока. Только разнообразие организационных форм обеспечит рост творческого потенциала, познавательных мотивов, поможет ученику научиться взаимодействовать со сверстниками познавательной деятельности.*

Кілттік сөздер*: топтық, фассилитация, ақпараттық технологиялар, педагогикалық үдерістің тұтастылығы, қатысушылар, стратегиялар*

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, байланыс кеңістігін кеңейту кезінде қоғам тамаша жаңа тұлғаны қажет етеді. Белсенді, көпшіл, қиын шешімдер қабылдауға дайын, уақыт ұсынатын қиындықтарды жеңуге дайын тұлға. Өкінішке орай, қазіргі мектептің түлегі әрдайым осы талаптарға сай бола бермейді. Сондықтанда парадокс деген ұғымдыпайдалансақ та болады: мектептегі барлық пәндер бойынша жақсы оқитын, ал мектеп қабырғасынан тыс уақытта оқушы өз жолын таба алмай, өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алмай, қоғамда лайықты орын таба алмай жүреді. Бұл құбылыстың себебі – мектептеол қиындықтардың шешімін өз бетінше ізденбейді, мұғалімдер дайын жауаптарды беріп: "Мен сияқты жаса, ойлама!"ал бала тәуелсіз шешімдер мен әрекеттерден бас тартып, инертті болып, сырттан көмек күтеді.

Осыған сүйене отырып, қазіргі мектеп оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдерін қайта қарастыруы керек, педагогикалық тәжірибеде оқушылардың ақыл-ой мен практикалық іс-әрекеттерге итермелейтін белсенді форматтар мен әдістерді қолдануы керек деп санаймын, онсыз алға жылжу болмайды. Мен өзім үшін топтық жұмыс форматының форматтары мен "фасилитациясы" арқылы оқытуды ұйымдастыру тақырыбын таңдадым. Топтық іс-әрекеттің форматы мен "фасилитациясы" оқу процесін ұйымдастырудың жетекші түрі болып табылады, өйткені ол көптеген дидактикалық және тәрбиелік мәселелерді шешуге ықпал етеді. Ол оқушылардың бірлескен іс-әрекеттерін ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, оқушылар арасындағы ынтымақтастық пен өзара көмекке бағыттайды, қарым-қатынас дағдыларын дамытады, сыныптағы психологиялық климатты жақсартады, оқушылар пәнге қызығушылық танытады, тіпті әлсіз оқушылар да оқу процесіне белсенді қатысады. Осылайша, оқушыларға жан-жақты дамыған тұлға болуға, көпшіл, қиындықтарды жеңе білуге, өз жолын табуға, қоғамда лайықты орын алуға көмектеседі. Топтық жұмыстың форматтары мен «фасилитациясы» белгілі бір түрдегі көптеген мәселелердің шешімін ашуға мүмкіндік береді, оқушыға ойлау, дәлелдеу, сыныптастарымен ой бөлісу құқығын береді.

Уақыт тез ұшады, сонымен бірге әлем өзгереді, техника, ғылым, білім жетілдіріледі ... әрбір ересек адам баласының өмірде өз орнын тапқанын қалайды. Әрбір бала өз уақыты үшін лайықты, сұранысқа ие және тиімді білім алуға құқылы. Ол үшін бізге, мұғалімдерге, білім беру әдістемесінің тәсілдерін өзгерту қажет. Сондықтан сабақтарда әртүрлі технологиялар мен стратегияларды қолдану, сабақтарда топтық жұмыстың әртүрлі формаларын қолдану үлкен маңызға ие. Жаңа формалар сабағымыздың ерекше, жарқын, қызықты және оқушыға қолжетімді етеді. Бүгінгі таңда уақытпен бірге жүруге ұмтылатын әрбір мұғалім оқу процесін сәтті жүзеге асыруға

бағытталған заманауи инновациялық технологиялардың кең спектрін басшылыққа алуы керек. Мұғалімді даярлау жаңалықтарды қабылдауға және жаңа тәсілдермен әрекет етуге дайындықты қалыптастыруға бағытталуы керек. ҚР педагогикалық қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстары бағдарламасының арқасында мен коллаборативті орта құра отырып, өз тәжірибемде оқушыларды оқыту мен оқытудың жаңа әдістері мен формаларын енгізудің жаңа мүмкіндіктерін аштым. Кейбір зерттеу деректерінде (Strong, Ward&Grant, 2011, басшылық, 110 б.): «бүгінгі таңда мектеп қызметін жетілдірудегі және оқушыларды оқытудың табыстылығын қамтамасыз етудегі өзекті тұлға мұғалім болып табылады», сондықтан мектептегі оқыту мен оқудың сапасы мұғалімнің кәсібилігіне, құзыреттілігіне байланыстыекендігі келтірілген. Осылай біз детоптық форматта сабақ жүргізе отырып, проблемаларды шешуге сыни тұрғыдан қарауға ықпал ететін тапсырмалар жасау жұмысты шындай түсетінін өз жұмысымызда көз жеткіздік. Зерттеу барысында байқағанымыздай топтық жұмыс түрінің арқасында оқушылар топтағы басқа оқушылармен тығыз байланыста болып, зерттелетін тақырып бойынша өз білімдерін ашық, еркін көрсетуге, өз ойларын еркін айтуға, өз пікірлерімен бөлісуге үйренді. Мұғалім ретінде оқушылардың тақырыпты өз бетінше қалай зерттейтінін байқауға, сонымен қатар оқу процесінде бағыттауға, олардың түсінуін және жаңа материалды игеруін жақсарту үшін жағдай жасауға тура келді. Оқу материалын сапалы қабылдау және игеру тұлғааралық танымдық қарым-қатынас және оқушылардың топтардағы өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болады. Сабақтардағы жұмыстың топтық форматтары оқушылардың сыни ойлауын және өзін-өзі бағалауды дамытуға ықпал етті, дербестік пен жауапкершілікті, ынтымақтастық қабілетін дамытты. Мұғалімге тек оқу процесін бағыттау және бақылау ғана қалады.

Топтық жұмыс форматында оқушылар шағын топтарда белсенді бола бастайды – оларға сол жер ыңғайлы болады. Бастауыш сынып оқушылары әлі де әр түрлі себептермен бүкіл сынып пен мұғалімнің алдында көпшілік алдында сөйлей алмайды және өз ойларын дауыстап айта алмайды, бірақ топта олар белсенді ұстанымға ие, барлық сұрақтар мен тапсырмаларды бірдей талқылайды. Мұндай жағдайда оқушы өзін сенімді сезінеді, бұл өте маңызды, әсіресе оқудың бірінші кезеңінде. Зерттеудің мақсаты – оқушының өзіне деген сенімін нығайту, оны топтық жұмыстың форматтары мен "фасилитациясына" үйрету. Топтық жұмыстың тиімділігі – бірлескеноқыту форматтарын белсенді пайдалану және бірлескен жұмыс пен біріктіру модельдерін тарату.

Топтық жұмыстың форматы және "фасилитациясы" түсінігі.

Оқу процесінің негізгі формаларының бірі сабақ болды және солай болып қала береді. Қазіргі заманғы сабақта, ең алдымен, мұғалім оқушының жеке басын дамытуға, оның белсенді ақыл-ойының өсуіне, білімді терең және мағыналы игеруіне, адамгершілік негіздерін қалыптастыруына барлық мүмкіндіктерді шебер қолданатындығымен ерекшеленеді. Сабақ – бұл логикалық аяқталған, тұтас, белгілі шеңберлермен шектелген оқу-тәрбие үдерісінің бір бөлігі. Оқу үдерісінің негізгі элементтері осында күрделі әрекеттестікте орналасқан: мұғалім мен оқушылардың мақсаттары, міндеттері, мазмұны, әдістері, құралдары, формалары, өзара байланысты қызметі.

Сабақ бір тараптан оқытудың психологиялық-педагогикалық заңдылықтарына, басқа тараптан білім беру стандарттары қоятын талаптарға сүйенетін мұғалімнің шығармашылығын білдіреді.

Педагогикалық үдерістің тұтастылығы тұрғысынан сабақты она ұйымдастырыудың негізгі нысаны ретінде қарастыру керек. Дәл сабақта сыныптық-сабақ жүйесінің барлық артықшылықтары көрініс табады. Сабақ нысанында балалар мен жасөспірімдердің оқу-танымдық, сонымен қатар басқа да дамытушы қызметтерін тиімді ұйымдастыру мүмкін.

Педагогикалық үдерісті ұйымдастыру формасы ретіндегі сабақтың артықшылықтары оның жаппай, топтық және жеке жұмыстың үйлесімділігі үшін

жағымды мүмкіндіктерге ие болуынан тұрады; мұғалімге материалды рет-ретімен және жүйелі түрде баяндауына, оқушылардың танымдық қабілеттерінің дамуын басқаруға және олардың ғылыми көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді; оқушылар қызметінің басқа түрлерін ынталандырады, соның ішінде сыныптан тыс және үйдегі қызметін; сабақта оқушылар білім, машықтар мен дағдылардың жүесімен қатар танымдық қызмет әдістерін меңгереді; сабақ педагогикалық қызметтің мазмұны мен әдістері арқылы тәрбиелеу міндеттерін тиімді шешуге мүмкіндік береді.

Топтық жұмыс – бұлсабақта оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың бір түрі, ол мұғалімнің жалпы және нақты тапсырмаларында жұмыс істейтін әр түрлі шағын топтардың жұмысын қамтиды, оқушылар арасындағы келісілген өзара әрекеттесуді, өзара жауапкершілік пен ынтымақтастық қатынастарын ынталандырады.

Топтық жұмыс түрін жүргізу үшін мұғалім-оқушы, оқушы-оқушы, оқушы-мұғалімнің тығыз өзара іс-қимылы қажет. Өзара іс-қимыл әрекеттері оқуға бағытталуы тиіс:

- ✓ Мұғалім мен оқушылар бірлесіп оқу процесін ұйымдастырады;
- ✓ Оқушылар белсенді серіктестер болып табылады;
- ✓ Оқушылар ынтымақтастық ортасында жұмыстарын ұйымдастырады;
- ✓ Оқытуды зерттеу және проблемаларды бірлесіп шешу арқылы жүзеге асырылады;
- ✓ Оқытудыңпроцесінеерекшеназараударылады.

Топтық жұмыстың форматын және «фасилитациясын» ұйымдастырудың маңыздылығы

- ✓ Топтың барлық мүшелері қатысады;
- ✓ Оқушылар бір-біріне репликаларын айтып, ойлануға және соңына дейін сөйлеуге мүмкіндік береді;
- ✓ Бірін-біріне жетекші сұрақтар қойып, ынталандырып отырады: "Бұл сіз(сен) отырсыз ба?»;
- ✓ Топтың әр мүшесі күрделі мәселелер бойынша сөйлеп өз пікірлерімен бөліседі;
- ✓ Оқушылар бір-бірінің жауаптары мен пікірлерін артынан талқыламайды;
- ✓ Мәселе шешілмейді, егерде бәрі шешімнің дәлелін түсінбейінше.

Топтық жұмыстың форматы мен "фасилитациясы" процестері:

Даму сатылары (*К. Левин бойынша*);

Еріту: жағдайды бағалаңыз; қозғаушы күштерді көбейтіңіз; қарсылықты азайтыңыз;

Қозғалыс: қызметкерлерді тарту; жаңа талаптарды әзірлеу; өзгерістерді жүзеге асыру;

Мұздату: өзгерістерді институционализациялау; қалаған нәтиже үшін марапаттаңыз.

Қорытынды:

"Жібіту" кезеңінде қатысушыларды жұмысқа қосудың тиімді әдістері бар:

- ✓ «Мұзды бұзу» құралдары»;
- ✓ Команда құру жаттығуларының бағыттары;
- ✓ Назар аударуқұралдары.

"Қозғалыс" кезеңінде: материалды ұсыну және материалмен жұмыс істеу тиімді.

"Мұздату" кезеңінде: материалды түсіну және рефлексия әдістері тиімді.

Норма мен рөлдерді қалыптастыру (*Белбин бойынша топтық рөлдер*);

Рөлдер мен тағайындаулар:

- ✓ Идеялар генераторы (шығармашылық, жаңаұсыныстаржасау);
- ✓ Ресурстарзерттеушісі (энтузиаст, жаңаидеяларғажауапжәнеіскеасыруүшінресурстардыіздеу);
- ✓ Үйлестіруші (өкілеттіктердібөлугеқабілетті, Жалпымақсаттыбасқарады);
- ✓ Жұмысмотиваторы (сенімді, әрекет генераторы);
- ✓ "Аналитик" (ақылды, барлық нұсқаларды қарастырадыжәнеқорытындыжасайды);
- ✓ Топтыңжаны (сезімтал, ұжымныңатмосферасынжасайды);
- ✓ Орындаушы (тәртіпті, іскежоспарлардыіскеасырады);

- ✓ Сыншы (Мұқият, жіберілгенқателерді түзетеді);
- ✓ Сарапшы (тәуелсіз, сирекбілім мен дағдығаие).

Қорытынды:

- ✓ Әртүрлікомандалартиімді;

"Әлсіз" және "күшті" оқушыларды бөлу, оқшаулайды, рөлдікмодельдіескермеу, төмендетілгенжолақтыорнатып, мотивация жасамау топтардың жұмыстарына кедергі болатын.

- ✓ Топтықбірлестік;
- ✓ Топтық қысым.

Бірлестіктоптыңқұрылымыменанықталады

Қысымәкелетін әрекеттер: ұсыныс, сәйкестік, біркелкімінез-құлық (коллективизм)

Топтық жұмыстың форматы мен «фасилитациясының» әсері:

- ✓ Әлеуметтік фасилитация және ингибиция;
- ✓ Топтық ойлау-келісімді іздеуге бағдарлау;
- ✓ Маятник-эмоционалды топтық жағдайлардың циклдік ауысуы;
- ✓ Топтық белсенділіктің өзгеруі: тапсырманың басында белсенділіктің күрт артуы, соңына қарай әлсіз, оңтайлы деңгейге оралу;
- ✓ Тәуекелге көшу-шешімнің радикалдануы;
- ✓ Конформизм-көпшілік пікірімен келісім;
- ✓ Интергруппалық фаворитизм және аутогруппалық агрессия – "біз-олар".

Топтық жұмыстың форматы мен "фасилитациясын" қалай қолданамыз:

- ✓ Даму сатыларынегізіндетоппенжұмысістейміз;
- ✓ Рөлдергеназараударамызжәнеолардыңжүзегеасуынаықпалетеміз;
- ✓ Бізтоптыққысымғакедергікелтіреміз;
- ✓ Бізтерістоптықәсерлердіжоямыз.

Facilitate/фасилитация–бұлжеңілдету, жәрдемдесу. Жалпытопқабағытталғанназараударунысаны. Жұмыстехнологияларыбайланысағыны мен топтықдинамиканыбасқаруғабағытталған. Ережелер, рөлдікқұрылым, кеңістіктіұйымдастыруарқылытиімдітоптықжұмысүшінжағдайжасауболыптабылатынмақсат.

Фасилитатордың миссиясы?

Әр қатысушыға жақсы ойлауға көмектесу.

Фасилитатор функциялары:

- ✓ Коммуникативті кедергілерді жоюға шоғырлану;
- ✓ Талқылауға барлығының барынша қатысуы үшін жағдай жасау;
- ✓ Жұмыс кезеңдері мен ережелерін сақтау;
- ✓ Топтың қажетті рөлдік құрылымын қалыптастыру.Задачи фасилитатора (принципы, алгоритмы):
- ✓ Байланыс үшін кеңістік құру (қатысушылардың ыңғайлы орналасуы, дөңгелек үстел);
- ✓ Қатысушыларды бір-бірімен таныстыру (танысу тапсырмасын немесе топпен бірге танысу формасын жасау қажеттілігін түсіндіру);
- ✓ Қатысушыларды бірлесіп жұмыс істеуге ынталандыру (жеке мақсаттарды және талқылауға қатысудан күтілетін нәтижелерді түсіндіру, жұмыс барысында жеке мақсаттарға қол жеткізу, белсенділікті қосымша ынталандыру);
- ✓ Тиімді мінез-құлық моделін құру (жұмыс ережелері мен кезеңдерін вербализациялау, қолданыстағы ережелерді қолдану және топтың тиімді рөлдік құрылымын қалыптастыруға көмектесу , шешім қабылдау әдістерін талқылау және рефлексия, ережелерден ауытқатын топ мүшелерін түзету);
- ✓ Қарама-қайшылыққа жол бермей, процеске қатысушылар арасында кері байланысты ұйымдастыру жасалған қатені "кінәліге" жеткізу, қабылданған ережелер мен нормаларға оралу);

- ✓ Топтық жұмыстың қиындықтарын жеңу үшін топты ынталандыру (топтың жұмыс барысында қол жеткізген жетістіктерін белгілеу, алдағы қадамдарды сипаттау, жеке және топтық мүдделерге үндеу);
- ✓ Талқылаудағы "тұйық" жағдайларды жеңу (тиімді нормаларды белгілеу, проблемаларды дәйекті шешу, әрбір нақты сәтте тек бір тақырыпты талқылау, пайдаланылатын терминдерді, көп мағыналы сөздерді түсіну бойынша уағдаластыққа қол жеткізу, қатысушыларды өзара қолайлы шешім қабылдауға ынталандыру).

Фасилитатордың құзыреті:

- ✓ Болуы мүмкін;
- ✓ Топтық динамика туралы білімді меңгеру;
- ✓ Рөлдер туралы түсінікке ие болу және оларды жіктей білу, басқаларды және өзіңізді ұйымдастыру;
- ✓ (Қарым-қатынасты ұйымдастыру схемалары, қарама-қарсы пікірлермен адамдардың қақтығысы).

Қатысушыларды (оқушыларды) топқа бөлу

Сіз оқушыларды әртүрлі стратегияларды қолдана отырып топтарға бөле аласыз: "Түрлі-түсті таспалар", "Гүлдер", "1-5 немесе 1-6 балл", "Сурет карталары" және басқа түрлер. Топтың мөлшері әртүрлі болуы мүмкін. Сіз 4-6 адамнан тұратын топты ұйымдастыра аласыз. Мұндай топтар кіші деп аталады. Мұндай топтағы іс-әрекет топтық жұмыстың көптеген түрлері үшін және бір оқушының топтағы үстемдігін әлсірету үшін тиімді. Сондай-ақ, сіз екі адамнан тұратын топ құра аласыз – жұптоп. Жоғары деңгейдегі бірлескен ойлау тапсырмаларын (мысалы, шешім қабылдау, мәселелерді шешу) және құрдастарын оқытуда тиімді бола алады. Мақсат проблемаларды талқылау кезінде көптеген көзқарастарды ұсыну болған кезде 7-10 оқушыдан тұратын үлкен топтар тиімді бола алады, бірақ топ неғұрлым үлкен болса, жұмысты, рөлдер мен өзара әрекеттесуді жоспарлау және ұйымдастыру және әңгімеге қатысу қиынға соғады. Оқушыларды топтарға бөлгеннен кейін оларға топтағы рөлдерді бөлу және топтағы белгілі бір жұмыс ережелерін сақтау тапсырмасы беріледі.

Оқушылар топтық жұмыста алғашқы қадамдарды ғана жасайды, сондықтан топтағы жұмыс барысын ғана емес, оның әр мүшесін де бақылау қажет. Топтар тапсырмаларын карточкаларын алғаннан кейін әрекеттер тізбегінкөреді. Процедура енгізіліп, бекітілген кезде, біз топ ішіндегі және топтағы әр мүшенің жұмысын қадағалай бастаймыз. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, топтық жұмысты оқытудың алғашқы кезеңдерінде оқушылар операциялық әрекеттердің дәйектілігін өте дәл сақтауы керек және оның кез-келген өзгерістері процедурада қандай мақсатпен, нені және қалай өзгертуге болатындығын түсініп, жауапкершілікпен жүргізілуі мүмкін.

Жұмыс толқынын сақтау үшін тапсырманы орындау уақыты әрқашан анықталып, бақылауда болады. Бұл балаларды ұйымдастырады, олар бірден жұмысқа қосылады. Басынан бастап оқушылар тапсырманы орындауға бөлінген әр секундты бағалай білуді үйренуі керек.

Жұмыс процесін талқылау. Бұл нақты тәжірибеде жиі кездеспейді. Мұның себебі түсінікті: көп жағдайда мұғалім үшін топтық жұмыс сабақтың белгілі бір мәселесін шешудің құралы ретінде қызмет етеді (шешудің жалпы әдісін табу, тәсілдердің әртүрлілігін анықтау және т.б.), сондықтан ол қатысушылардан олардың ынғайлы болғанын сұрайды. Бұл да жаман емес. Бірақ талқылау процесінің мүмкіндіктері әлдеқайда көп. Оқушыларға сұрақ қоюға болады: "Сіздерге пікірталас ұнады ма? Не оңай болды? Не қиын болды? Топ мүшелерінің мінез-құлқындағы қандай көріністер жұмысқа ықпал етті және қайсысы кедергі келтірді? Сонымен, талқылауды тиімдірек ету үшін нені өзгерту керек болды?». Осылайша, талқылау қатысушыларды топтық жұмыс әдістерін көрсетуге және сол арқылы топта жұмыс істеу қабілетін дамытуға мүмкіндік

береді. Мұғалім келесі жолы талқылау сәтті болады деп үміттенеді, өйткені кейбір оқушылар талқылау заңдылықтарын түсініп, өзін-өзі жетілдіру мүмкіндіктерін көрді.

Оқушылар топта жұмыс істеуді үйренгеннен кейін, мұғалім ешкімге назар аудармай, көлеңкеге кетуі керек. Ол өзінің рөлін оқушыларға беруі керек. Содан кейін топтар бір-бірін өздері тексереді: түзетеді, қосады, бағалайды. Егер жұмыстар жазбаша болса, онда олар орындалған жұмыстармен алмасып, тексереді. Топтық өзара тексеру мүмкін болуы үшін алдын-ала жұмыс нәтижелерін салыстыруға болатындығына көз жеткізу керек, барлық топтар үшін бір тапсырма болуы керек.

Оқушылардың топтық жұмысының сәттілігі, ең алдымен, мұғалімнің шеберлігіне, олардың назарын әр топ пен әр қатысушы мұғалімнің қамқорлығын, олардың жетістіктеріне, қалыпты жемісті тұлғааралық қатынастарға деген қызығушылығын сезінетіндей етіп бөлу қабілетіне байланысты. Мұғалім өзінің барлық мінез-құлқымен күшті де, әлсіз де оқушылардың жетістіктеріне қызығушылық танытуға, олардың жетістіктеріне деген сенімділікті оятуға, әлсіз оқушыларға құрметпен қарауы міндетті.

Топтар бойынша жұмыстың негізгі мәні – бірсұраққа жауаптар әртүрлі және күтпеген болуы керек. Содан кейін тыңдаушылар өз нұсқаларын көршілермен салыстыруға еріксіз қызығушылық танытады. Сондықтан топтық жұмыстың бір ерекшелігі – тапсырманыңарнайы тұжырымында. Әр топтың басқалардан өзгеше жауаптың өзіндік нұсқасы болған кезде ғана ерекше болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. "Назарбаев Зияткерлік мектептері" ДБҰ, 2016 ж. [168-бет;173-бет].
2. Мектептегі практика кезеңінде орындалатын тапсырмалар. "Назарбаев Зияткерлік мектептері" ДБҰ, 2016 ж. [38; 40-42 б.].
3. Білім беру порталы www.cpm.kz
4. Негізгі деңгей үшін белсенді оқыту және оқыту әдістері [Б. 8;13-14].
5. Білім беру мекемесі басшысының анықтамалығы №12 (96) 2014 ж. [31 бет]

УДК 002.6: 89

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ГРУППОВОГО ОБУЧЕНИЯ

Ералиева Г. А., Курманбаева Г. Б.

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск

Аннотация: *Учеников начальной школы необходимо вооружить универсальными учебными действиями, которые он может воспроизвести при самостоятельном познании, при решении учебных задач индивидуально и при работе в группе.В рамках урока учитель работает с детьми фронтально, что подтверждает имеющийся опыт традиционного урока. Только многообразие организационных форм обеспечивает рост творческого потенциала, познавательных мотивов, помогает учителю научится взаимодействовать со сверхспособностями познающей деятельности.*

Ключевые слова: *групповая, фасилитация, информационные технологии, целостность педагогического процесса, участники, стратегии.*

ӘОК 37.035.6

БАЛА ТӘРБИЕСІНЕ АТА-АНАЛАРДЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІГІН КӨТЕРУ ҚАЖЕТ

Құсайынов А.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. Педагогикалық Ғылымдар Академиясы, Алматы қ.

***Аңдатпа**: Қазіргі уақытта ұрпақ тәрбиесі аса маңызды өмірлік проблема болып отыр және оны шешуге әрқайсымыз жеке және қоғам болып белсенді түрде ат салысуға тиіспіз. Ұрпақ тәрбиесі мәселесіне тереңірек келетін болсақ, тәрбие ана тілінде берілсе сол баланың табиғатына, туғаннан жан-дүниесінде бар құндылықтарына үндесіп, нәтижелі болатынын өмірлік тәжірибе дәлелдеп отыр. Сондықтан да, ұлттық тәрбие мәселесіне барғанда, оның негізінде ұлттық тіл жатқанын қашанда жадымыздан шығармауымыз керек.*

***Кілт сөздер**: тәрбие, бала тәрбиесі, ұрпақ тәрбиесі, ана тілі, патриоттық сезім, тіл құзыреті.*

Соңғы жылдары мені білім беру сапасын көтеру проблемаларымен бірге жастар тәрбиесі де терең ойландыратын болды. Ата-бабаларымыз осынша сайын даланы өз ұрпағына ұлттық рухани тәрбие беріп, елім-жерім деген патриоттық сезімдерді бойларына терең сіңіру арқылы ғана қол жеткізгенін жақсы білеміз. Олар ұрпағының бойына «Ел үшін – жан құрбан, жаным – арымның садақасы» – деген сияқты ұлы сезімдерді ұялата білді.

Ал, біздер, ұрпақтарымыздың бойына қандай сезімдер ұялатып отырмыз? Неге жастарымыз осындай сезімдерден кетіп бара жатыр? – деген ойлар мені көбірек алаңдататын болды.

Бірде мен құрбандыққа шалған бір малды қарттар үйіне апарып беруді ұйғардым. Содан хабарласып, уәделескен уақытта бауырыммен бірге келдім. Егде тартқан аталар мен апаларды көріп, біраз сұхбаттастым. Байқағаным, көпшіліктерінің балалары бар екен. Сөз арасында олар сол балаларының жас кездегі қылықтарын еске алып, немерелерінің келгенін асыға күтетіндерін айтып қалды. Мұны естігенде менің жүрегім қатты сыздады. Кешегі ата-бабаларымыздың заманында қай қазақтың баласы өз әке-шешелерін бөтен үйге апарып тастаған еді? Тіпті жетімін де жылатпаған ел едік қой?

Күні бүгінге дейін сол бала-немерелерін сағынып отырған әдемі қариялар мен сүйкімді әжелердің бейнесі көз алдымнан кетпейді.

Біраз уақыт өткеннен кейін сол үйдің бас дәрігері телефон шалып, бір жағдайға қатты қаймығып отырғанын айтты. Астанада үлкен қызметте отырған бір жігіт (атын айтпады) телефон соғып, әкесінің осы үйде 2-ші қабатта тұратынын, қазір оған далаға шығу қиындау болып жүргенін айтып, соны 1-ші қабатқа түсіру жөнінде тапсырма беріпті. «Маған ауыстыру қиын, 1-ші қабатта ол кісіден де жасы үлкен адамдар тұрады деп едім, мінез көрсетіп, біраз ауыр сөздер айтып тастады. Сонда бұл кісіге не айтуым керек?» – деді, бас дәрігер. Мен аузыма сөз түспей, «жеткен жеріміз осы болды ма?» – деп, қатты қынжылдым.

Бала дүниеге келгенде, ақ қағаздай тап-таза болып келетінін бәріміз де жақсы білеміз. Содан өмірден көрген, естіген, білген-түйгендері осы ақ қағазға жазылып, содан баланың келешек болмысы қалыптасады. Ғалымдар 3 жасқа келгенше баланың миы 70-80%-ға дейін өсіп, оның жұмыс жасау қабілеті, яғни ми жасушыларының бір-бірімен байланысы түзіледі дейді. Осы кезеңде оның естігендері, көргендері жұмыс жасау қабілеті қалыптаса бастаған ми қыртыстарына жазылып, оның негізі қаланады. Ми

қыртысына көп дүние жазылған бала, өсе келе жақсы компьютер, ал аз дүние жазылған бала, нашар компьютер сияқты жұмыс жасайтын болады. Әлемнің көптеген танымал ғалымдарының жүргізген тәжірибелері осы пайымдаудың шындығын дәлелдеп отыр [1].

Бұдан біз өзімізге қажетті пайымдаулар жасауымыз керек. Бала өмірге келгеннен бастап тек қазақ тілін, қазақ әндері мен күйлерін, қазақ тіліндегі ертегілерді естіп, көріп өсетін болса, ата-анасы да онымен тек қазақ тілінде сөйлесетін болса, онда оның тілі шыққанда, ол қазақ тілінде таза сөйлеп, тіл байлығы жақсы дамып, қазақтың ән-күйлерін ерекше бір сүйіспеншілікпен тыңдайтын болады. Қазақтың ұлттық уызын осылай қанығa ішкен бала, өсе келе, ұлттық рухани-адами қасиеті мол, ақылды әрі мейірімді жан болып өседі.

Мектеп жасына дейін осылай өскен балаға мектепте жақсы тәрбие берілетін болса, онда оның бойында елге деген шынайы патриоттық сезім қалыптасады.

«Коррупция» деген сөзді бәріміз айта-айта әбден жауыр қылдық. Коррупционерлердің бәрінің жақсы тұратынын білгеннен кейін, оны үлкен өнер деп қабылдайтындар да табылып жатыр. Барлық жиындарда ол туралы көсіле сөйлейміз де, үйге келгеннен кейін бала-шағамызға, есебін тауып дүние жинағанымызды жанамалай болса да айтып жатамыз. Оның бәрін бала бойына сіңіріп жатқаны туралы ойланбаймыз да. «Білім саласын да коррупция деңдеді» – деген сөзді де ашық айтатын болдық. Бұдан бала қандай ой түйіп жатыр, ол да бізді мазаламайды.

Біз бұл нәубеттен ары таза, жаны таза, көкірегі ояу, ұлттық сезімі жоғары ұрпақ тәрбиелегенде ғана құтылатын боламыз. Сондықтан отбасында бала тәрбиесіне ерекше мұқият қарауымыз керек.

Балаларымыздың Интернеттен не көретіндерін де үнемі назарда ұстау керек. Онда жас балалардың көңіліне, миына, сана-сезімдеріне кері әсер ететін дүниелер жоқ емес. Біз оны, басқасын айтпағанның өзінде, жастар арасында суицидтің көбею фактілерінен көріп отырмыз. Барлық дамыған елдерде Интернетті қоқыстан тазарту мақсатында көлемді зерттеулер жүргізіліп, Үкіметтік деңгейде нақты шешімдер қабылданып, іске асырылып отыр. Қоғам мен білім саласы мекемелері жүйелі жұмыстар атқарып келеді. Біз де нәтижелі зерттеулер жүргізіп, қажетті жұмыстар жасауымыз керек [2].

Ұрпақ тәрбиесі мәселесіне тереңірек келетін болсақ, тәрбие ана тілінде берілсе сол баланың табиғатына, туғаннан жан-дүниесінде бар құндылықтарына үндесіп, нәтижелі болатынын өмірлік тәжірибе дәлелдеп отыр. Сондықтан ұлттық тіл мен ұлттық тәрбиені бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды. Олар өте астарлас дүниелер, бірінсіз бірін шешу мүмкін емес. Демек біз ұлттық тәрбие мәселесіне барғанда, оның негізінде ұлттық тіл жатқанын қашанда жадымыздан шығармауымыз керек.

Біраз жылдар бұрын Германияның Кельн қаласында іс-сапарда болдым. Түс кезінде ас ішуге түрік асханасына келе жатқан едім. Алдымда арқаларына оқу сөмкелерін асынған үш кішкене бала келе жатты. Үшеуі әр нәрсені айтып, таза неміс тілінде сөйлесіп келеді. Бір бала қалған екеуімен қоштасып, бұрылып кетті. Сол-ақ екен, қалған екі бала бір-бірімен таза түрік тілінде сөйлесе бастады. Мен мұны бірден байқап, таң тамаша болып, бойымды сол балаларға деген бір ризашылық сезімі биледі. Мен ас ішейін деп келе жатқан асханаға олар да кірді. Байқаймын, сол балалар іштегі түрік азаматтарымен де, бір ауыз неміс тілін араластырмай, таза түрік тілінде сөйлесіп жүр.

Содан жайлап тіл тартып, асхананың иесімен таныстым. Жасы қырықтан асқан, қарапайым түрік азаматы. Аты – Хасан. Жаңағы екі бала осы кісінің балалары екен. Екеуі де осында дүниеге келген. Түркияда бір рет қана болған. Осы жайларды білгеннен кейін, мен Еуропаның ортасында жүріп екеуінің бір-бірімен таза түрік тілінде сөйлескендеріне қатты риза болғанымды айттым. Менің сөзімді Хасан түсініңкіремей: «Сонда екі түрік баласы бір-бірімен қай тілде сөйлесулері керек? Егер олар осы жасынан бастап түрік тілінде сөйлеспесе, кейін қалай болады? Түрік тілін білмеген баланың бойында түрік азаматының қасиеті қалыптаса ма?» – деп, маған қайыра сұрақ қойды.

Мен әңгіменің бұлай бұрылатынын күтпеген едім. Хасанға қатты риза болып, оның ойын толық мақұлдайтынымды айттым. Ол балаларының түрік телеарналарын үзбей көретінін айтты. Оның балары ғана емес, осындағы барлық түрік балалары бір-бірімен тек түрікше сөйлеседі деді. Олар Түрік елін, оның әдет-ғұрыптарын және түрік баласының бойында қандай қасиеттер болу қажеттігін жақсы біледі. Соның көбін олар телехабарлар арқылы түсініп білді деді Хасан.

Бұл жағдай бала тәрбиесіндегі тіл құзыретін айшықтай түседі.

Маған терең ой салған тағы да бір жағдай Түркияда болды. Онда демалыста болатынбыз. Бірде кешкі асты ішіп болғаннан кейін, бір заттарды білмек болып, официант жігітті әңгімеге тарттым. Кішкене еркіндеу сөйлескеннен кейін, жаңағы жігіт өзінің де бір сұрағы бар екенін айтып, соны қоюға рұқсат сұрады. Біздің отбасымыз тегіс тек қазақ тілінде ғана сөйлесіп отырғанымызды байқағанын айтып: «Мен осында бірнеше жыл жұмыс жасаймын. Мұнда қазақтар көп келеді. Сіздерден басқаларының бәрі тек орыс тілінде сөйлеседі. Айтыңыздаршы, олардың ана тілі бар ма, жоқ па? Бар болса, олар неге өз ана тілдерінде сөйлеспейді, білмей ме, әлде менсінбей ме?» – деп сұрады.

Бұл сұраққа жауап беру маған оңай болмады. Мен: «Ата-бабамыз мирас етіп кеткен кең-байтақ жерге тұруға, осы кең-байтақ жердің ұлан-ғайыр кен байлығын еркін иемденуге, сол жерде көсіле өмір сүруге арланбаймыз да, сол ата-баба тілінде сөйлесуге арланатын болғанымыз ба? Әлде, басқа бір себептер, көзге ілінбейтін бір жойқын күш бар ма? Біз, қазақтар, басқа ел адамдарының алдында неге осындай күйге түстік? Еуропаның дәл ортасында жүрген қарапайым түрік азаматтарының бойында, еліне, жеріне, тіліне, діліне деген зор құрмет сезім ұялаған. Ал, егеменді ел болдық, Тіл туралы заң қабылдадық, басқа көптеген іс-шаралар атқарылып жатыр, сонда да сана-сезімімізде неге өзгерістер болмай жатыр? – деген ойлар мені қазір де мазалады.

Бұған не деп жауап беруге болады. Өзімізден басқа кімді кінәләуға болады?! Жоқ, ешкімді де кінәлей алмаймыз, тек өзіміз кінәліміз.

Біз өз зерттеулерімізде оқушылары білім сапасын бағалаудың халықаралық зерттеулері нәтижесі бойынша тұрақты түрде жоғары нәтижелерге қол жеткізіп келе жатқан жүлдегер-елдерді анықтадық. Сол елдердің білім беру жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ететін факторларды анықтағанымызда, басты факторлар – өздерінің дәстүрлі мәдениетін, дәстүрлі құндылықтары мен бағдарын сақтауға бағытталған білім беру саясатын жүргізіп отырғандығы, шығармашыл, рухани қасиеті мол адам тәрбиелеуі екенін байқадық. Ал бұл елдер, экономикасы да қарқынды дамып отырған бәсекеге қабілетті елдер санатына жатады. Демек, бұл «тәрбие мен білім егіз» – деген түсінікті дәлелдей түседі [2].

Бізден бұрын өткен ата-бабаларымыз «Баланды бес жасқа дейін патшандай күт, бес жастан он бес жасқа дейін құлындай жұмса, он бес жастан асқасын досындай сырлас» – деген. Бұл сөздердің өте терең тәрбиелік маңызы бар. Баланы бес жасқа дейін патшадай күт деген сөз, бес жасқа дейін балаға шынайы мейіріммен, асқан ізеттілікпен, үлкен талғампаздықпен қарым-қатынас жасау қажеттігін, ол бар жерде ешқандай әдепсіздікке жол бермеу керектігін меңзейді. Міне осындай жағдайда баланың психо-физиологиясы дұрыс қалыптасып, ойлау қабілеті дамып, ол мейірімді, адами қасиеті бай азамат болып өсетінін ата-бабаларымыз жақсы білген. Ал бала тәрбиесіндегі ананың атқаратын рөлін жете түсінген халқымыз қыз бала тәрбиесіне ерекше мән берген. «Қыз балаға қырық үйден тыйым!», – деген сөзге ерекше терең мағына берген [3].

Бала ана тілінде еркін сөйлесін десек, туғаннан бастап 3 жасқа дейін мүмкіндігінше ана тіліндегі сөздерді естулеріне жағдай жасауымыз керек. Өзіміз олармен тек ана тілінде сөйлесуіміз керек, қазақ тілінде ертегілер айтып, қазақ әндері мен күйлерін естуіне мүмкіндік жасауымыз керек, оның қазір жолдары көп. Қазақ тілінде, патшамен тілдескендей, салиқалы түрде сөйлесіп, мол мағлұматтар беруіміз керек. Сәби баланың естігенінің бәрі оның ми жасушаларына жазылып, одан кейін оның ақыл-ойының жақсы

дамуына оң әсер ететінін, ол бала ана тілінде таза сөйлейтінін және оның сөз байлығы да мол болатынын түсінуіміз керек.

Жапон елінде 1994 жылы жүргізілген жаппай сұрақ-жауап барысында ата-аналардың шамамен 64% тәрбиелеудегі басты рөл өздеріне тиесілі деп есептейтіндерін растады: ал сауалнамаға қатысқан басқа жауап берушілер, тәрбиелеу түгелімен отбасының ісі болуы тиіс деп жауап берген. Оңтүстік Корея елінің ата-аналарының жауабы да осы көрсеткіштер аясында болды [4].

Елімізде ықылым заманнан бері қалыптасқан ұлттық рухани-бай тәрбие негізі мен Масару Ибука ілімінің үндес екенін анық байқауға болады. Қазақ халқы ежелгі заманнан бері ұрпақ тәрбиесіне ерекше ақылмен, байыппен қараған халық. «Ұл туса – жақсылық, ата-бабаларының жолымен жүрсе – игілік» – деген халқымыз.

Қазіргі уақытта бала тәрбиесі заман талабына сай жаңа тәсілдерді де қолдануды талап етеді. Ұрпақ тәрбиесі аса маңызды өмірлік проблема болып отыр және оны шешуге әрқайсымыз жеке және қоғам болып белсенді түрде ат салысуға тиіспіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құсайынов А.Қ., Қожахметова К.Ж., Демеуова М.Е. Біз өз балаларымызды білеміз бе? – Алматы: РОНД, - 2003. – 192 бет.
2. Құсайынов А.Қ. Білім және реформа. Мақалалар жинағы. // Реформа и образование. Сборник статей. – Алматы. – ЖІС «ROND&A баспасы», 2006, - 184 бет.
3. Құсайынов А.Қ. Заман талабы. Астана. Елорда, 2001, 264 бет.
4. Құсайынов А.Қ. Салыстырмалы педагогика. Жоғары оқу орындарының педагогикалық мамандықтарында оқитын студенттеріне арналған оқулық. Алматы – 2011. – 256 б.

УДК 37.035.6

НЕОБХОДИМО НЕСТИ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ РОДИТЕЛЕЙ ЗА ВОСПИТАНИЕ РЕБЕНКА

Кусаинов А. К.

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби. Академия педагогических наук, г. Алматы

Аннотация: *В настоящее время воспитание нашего поколения является важнейшей жизненной проблемой, и каждый из нас должен активно участвовать в ее решении как индивидуально, так и в обществе. Поэтому, когда мы подходим к вопросу национального воспитания, мы всегда должны помнить, что в его основе лежит родной язык.*

Ключевые слова: *воспитание, воспитание детей, воспитание поколения, родной язык, патриотические чувства, компетенция языка.*

ӘОЖ 373.24

ҚОЖАХМЕТОВА КЛАРА ЖАНТӨРЕҚЫЗЫНЫҢ ЖАСТАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ ТУРАЛЫ НЕГІЗГІ ОЙЛАРЫ

Әлқожаева Н.С.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Аннотация: *Мақала ғалым, қазақ этнопедагогикасының негізін қалаушылардың бірі Қожахметова Клара Жантөреевнаға арналған. Сондай-ақ, мақалада оның жастарды тәрбиелеуге қосқан зор үлесі, оның баға жетпес мұрасы және ғалым ретіндегі негізгі ойлары мен пікірлері берілген.*

Кілт сөздер: *этнопедагогика, ұлттық тәрбие, құндылық, этнопедагогикалық құндылық, поликультура және т.б.*

Тәрбие мәселесі, кез-келген уақытта маңызды, тәрбиенің теориялары, заңдылықтары, ұстанымдары, әдістері, құралдары бар. Алайда, тәрбиемен арнайы айналысатын ғалымдар әртүрлі аспектіде қарастырады. Қазақ этнопедагогикасын зерттеген ғалым, профессор – Клара Жантөреқызы Қожахметова этнопедагогикалық тұрғыдан тәрбиелеудің өзіндік әдіснамасын жазды, ұсынды және тәжірибеде дәлелдеді. Өзінің «Қазақ этнопедагогикасы: әдіснамасы, теориясы, практикасы» тақырыбындағы монографиясында халықтық тәрбие өкілдерін қолдап, бала өзінің ұлтының дәстүрімен, рухани, мәдени құндылықтарымен тәрбиеленуі қажет деген пікірін білдірген [1]. Аталған тұжырымдары «Қазақ этнопедагогикасындағы тәрбиенің мақсаты» мақаласында да орын алды. Ол әрбір халық бала тәрбиесінде этнопедагогиканың құралдарын қолдануы қажеттігіне баса назар аударды [2]. Негізінен тәрбиенің мақсаты – жан-жақты және үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру, алайда этнопедагогикада ұлттық құндылықтар арқылы жан-жақты дамыған, құндылықтарды бағалай білетін жеке адам, тұлға қалыптастыру. Бір қарағанда аса алшақтық болмағанымен, шындығында терең ой жатыр.

Бала тәрбиесінде ұл бала, қыз бала тәрбиесі деп бөліп қарастырамыз, ұл мен қыздың қоғамда атқаратын ортақ функциялары болғанымен жеке ұлдың ер азамат, қызды болашақ ана ретінде тәрбиелеу қажет екені баршаға мәлім, сондықтан да ерді тәрбиелеймін десең ұлды, елді тәрбиелеймін десең қызды тәрбиеле деген, осы тұрғыдан алғанда Клара Жантөре қызы қыздар тәрбиесіне көп көңіл бөлді [3].

Баланы тәрбиелеуге аса жауапкершілікпен қарау керек сондықтанда алдымен оларды танып, зерттеу қажет деген оймен «Біз өз балаларымызды білеміз бе?», деген қоғамда үлкен талқыға түсіп, қолдау тапқан еңбегі бүгінгі күні сұранысқа ие [4].

Этнопедагогикалық құндылықтар, өмірлік құндылықтар ретіндегі сипатқа ие және ол да заман өзгерісіне сай өзгереді. Дегенменде, ұлттың ерекшелігін сақтап, келбетін айшықтайтын этномәдени құндылықтар ұмытылмауы, дәріптелуі тиіс, ол үшін осы тұрғыдағы еңбектерді жастарға таратып, сусындандырғанымыз абзал.

Ғасырдан ғасырға еншілеп келе жатқан қазақ халқының арасында рулық салт-сананың сақталып келгенін олардың әр түрлі туысқандық қарым-қатынастарынан көре аламыз. Ең алдымен, жеті аталық ұстанымға негізделген бұл жол қазақ халқының этнобиологиялық, этномәдени, этнопедагогикалық, этнопсихолгиялық ерекшеліктерін басшылыққа ала отырып, этноәлеуметтік ұлттық рухани тұтастығын қамтамасыз етіп отырған. Этнобиологиялық, гендік тұрғыдан, этномәдени - салт дәстүрге негізделген мәдениет, этнопедагогикалық- тәрбиемен байланыстырылып, этнопсихолгия - ұлттық ішкі жан-дүниемен байлынысын бірге алғанда этноәлеуметтік ұлттық рухани

тұтастықты құрайды деп түсінуге болады.

Ғалым, жеті ата, ру мәселесіне гендік және ғылыми тұрғыдан қарап, халқымыздың тектілік мәселесін сақтау қажеттігіне мән берген, өткені этноәлеуметтік қарым-қатынастарды реттейтін, іске қосып, жүзеге асыратын – этноәлеуметтік және әлеуметтік рөлдер. Олай болса, бала тәрбиесінде ғалымдар ұсынған ата, әже, әке, ана мектептері жандануы тиіс, осы тұрғыда Клара Жантөреқызы көп еңбек етті, бүгінде шәкірттері оны жалғастыруда.

Бала тәрбиесіне қатысты, К. Қожахметова «қазақ отбасындағы этноәлеуметтік рөлдер» мәселесіне тоқталып, халқымыздың сан ғасырлар қалыптасып, тарих талқысынан өткен, салт пен әдет-ғұрып аясында өрбіп, тәрбие шеңберінде дамитын, заман талабымен жаңғырғанымен, қалпын сақтайтын тамаша дәстүрлері бар екенін айтып өтеді.

Ата мен әже педагогикасы арқылы отбасында тәлім алған, өмірлік дағдылары қалыптасқан баланың жан-жақты әлеуметтенгендігі мен әлеуметтік рөлдерге бейімделгендігі адамгершілік сипаттарымен көрініс береді. Бұл бір жағы тәжірибелілік нәтижесі болса, екінші жағынан, тұрақты да ерінбей-жалықпай мейірім арқылы берілген тәрбиенің жемісі. Яғни тәрбиеге ата-әже, әке-ана бірлесе үлес қосуы этнопедагогикалық ұстанымға сүйену болып табылады.

Өзінің «Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика» [5] тақырыптағы оқу құралында балаға жақсы ат қою; денсаулықты сақтауға көңіл бөлу; баланың тілін-ойын дамыту; туысқандық сыйластықты ұғындыру; отбасылық құндылықтарды бағалауға тәрбиелеу; ата-бабадан келе жатқан салт-дәстүрді отбасында қалыптастыру; ұлттық ұғымдарға сүйіспеншілікті үйрету және т.б. мәселелергемән беру қажет және оны басшылыққа алу керек деген пікірін білдірген.

Шындығына келгенде кез-келген заманда,кез-келген уақытта болсын, адам үшін маңызды, мәнді дүние ретінде қымбат, асқақ сезімдер алға шыққан, бүгінде біз оны құндылық деп білеміз. Құндылық, әсіресе тәуелсіздік алғалы ұлтымыздағы, халқымыздағы, ел-жұртымыз – туған жеріміздегі маңызды, халық кие тұтқан қасиетті жәдігерлер, мәдени мұралар туралы еркін айтып, оның ұрпақ үшін тәрбиелік мәнін философиялық тұрғыдан ұғынып, қарастырып келеміз.

Ұлтқа тән құндылықтар: ұлттың атын жоймай келе жатқан – ұлт өкілдері мен ұлт ұрпағы, бабалардан мирас болған, сан ғасырлық тарихы бар – қасиетті қазақ жері, құлағымызға ана әлдиімен енген ана тіліміз, халқымыздың замана көшінен қалмай, бүгінге сабақтастыра білген – тағылымды тарихы, өмір сүру барысындағы салт-санасы, әдет-ғұрпы – діли (менталитеті), халқымыздың дара тұлғалары және олардан қалған ескерткіштер, даламыздың жеті қыры, ұлтымыздың біртуар азаматтары қалдырған мәдени мұралар, халық шығармашылығы – ұлттық өнеріміз: қол өнері, музыка, сөз өнері, саз өнері, сәулет, мүсін, сурет т.б. Жоғарыда айтылған құндылықтарды білу және бағалау бүгінгі күні әрбір қоғам мүшесінің борышы деуге болады.

Ғалым, профессор, әріптес Клара Жантөреқызы «жанында жүрді жақсы адам», болып өткен шаққа өтті алайда ғалымның хаты өлмес дегендей, артына жақсы мұра қалдырған, шәкірт тәрбиелеген адам ұрпағымен, шәкірттерімен, мұраларымен мың жасайды, оған сенім мол. Әріптес болған, дос болған адамдардың жазбалары осыған дәлел бола алады, мысалы: «достастырған ғылым еді, қоштастырған достық болды...», «Қазақ этнопедагогикасының жарық жұлдызы», «жан шуағы жүзінен байқалатын», «ғалымдық ғибрат және кісілік келбетпен үйлесімді өрбіген өмір», «үлкен жүректі ұстаз», «ғылым жолындағы анамыз», «жадымнан өшпес жарқын жан», «Ақ Жайықтан ұшқан ару», «бақытқа толы өмір», «ғылым көкжиегіндегі алып қыран», «ұлтының тәрбиесін мұра тұтқан» және т.б. Мұндай сөздерді аса құрметпен қараған, бағалаған адамдар айтады. Клара Жантөреқызы- тұғыры биік, ұлттық рухты адам дер едік.

Клара Жантөреқызының сұхбаттары да рухани, этнопедагогикалық бағытта ма деп ойланасың ол әжесінің қызы болғандығын және әкесіне жақындығын үлкен

мақтанышпен айтып, анасының ашықтығын, қонақжайлылығына мән беріп, олардың қамқорлығын көрсете отырып, отбасындағы жылулықты берген. Ата-анасының ұлттық тәрбиені сіңіріп өсіргендігі тұрмыс құрғанда көп көмегінің болғанын да жасырмады, өйткені ғалымның ойында әрбір қыз бала ұлттық тәрбиемен сусындаса, ертең жарын, ата-енесін сыйлайды деген төркінді пікір жатыр. Өзінің сөзімен айтқанда этнопедагогика, ғалым үшін тек ғылым емес, жан дүниесімен байланысқан өмірінің маңызды бөлігі болған. Күнделікті өмірде, отбасында ұлттық құндылықтарды дәріптеп, балаларға ат қойғанда ырымдап, жасы адамдарға, жақсы ат қоюға мән берген. Қазақ халқында бала тәрбиесінде туыстыққа баулу, үлкенді сыйлау, құрметтеуге жақсы мән бергенімен шектеулер көп қояды деп те айтып өткен, шектеудің кейде шегін білмей қаламыз өкінішке орай деген, мұнымен толық келісуге болады.

Мектептегі педагогикалық үдеріс тек жақсы оқу емес, жақсы тәрбие алып, жақсы адам болып қалыптасу керектіген, яғни әл-Фарабидің сөзін үнемі есте ұстағанымыз жөн, деп сұхбатын аяқтаған екен. Бұл тұрғыда, бүгінгі күні әл-Фараби бабамыздың 1150 жылдығы аталып өтіп, «алдымен адамға тәрбие қажет...», деген тұжырымы кілттік сөзге айналғанын айта кету керек. Жалпы тәрбие мәселесін зерттеп жүрген, соның ішінде этнопедагогикалық тұрғыдан қарастырып жүрген ғалымдардың ой-пікірлерінің сабақтастығын зерттеу болашақ ұрпақ үлесінде. Рухани жаңғырудың өзі де кешегі, бүгінгі ғалымдардың еңбектерін зерттеп, қажетті ой-пікірлерді алып, теорияларды толықтырып, қолдану. «Ғалымның хаты өлмейді» демекші, артына рухани байлық қалдырған ұстаздар еңбегімен, шәкірттерімен мәңгі жасайды, оның дәлелі: әл-Фараби, Қорқыт, Баласағұн, Жалайри, Абай, Ыбырай, Шәкәрім т.б.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998, - 315 с.

2. Кожахметова К.Ж. Цель воспитания в казахской этнопедагогике. // Этнопедагогика педагогика жизни, 2001, -55 стр.

3. Адамова Қ., Қожахметова К., Сырымбетова Л. Қыздар әліппесі. (оқу бағдарламасы) – Алматы: Екібастұз, 1999. - 36 б.

4. Кусаинов А. К., Кожахметова К. Ж., Демеуова М. Е. Знаем ли мы своих детей? Алматы: РОНД, 2003. 192 с.

5 Қожахметова К.Ж. Мектептің ұлттық тәрбие жүйесі: теория және практика. – Алматы, 2000.

УДК 373.24

ОСНОВНЫЕ МЫСЛИ КОЖАХМЕТОВОЙ КЛАРЫ ЖАНТУРЕЕВНЫ О ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Алкожаева Н. С.

КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы

Аннотация: *статья посвящена ученому, одному из основателей казахской этнопедагогики Кожахметовой Кларе Жантореевне. В статье также представлен его большой вклад в воспитание молодежи, его бесценное наследие и основные мысли и мнения как ученого.*

Ключевые слова: *этнопедагогика, национальное воспитание, ценность, этнопедагогическая ценность, поликультура и др.*

УДК 39:37

ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ УСЛОВИЯХ

Петрова Т.Н.

Марийский государственный университет, г. Йошкар-Ола

Аннотация. *В статье автором представлено проблемное поле этнопедагогических исследований в контексте современных условий социокультурной и образовательной политики. В ней актуализированы и определены основные положения изучения и дальнейшего развития этнопедагогики как науки на основе конструктивного диалога этнических культур.*

Ключевые слова: *этнопедагогика, проблемное поле изучения педагогики этносов, этнопедагогизация образования и формирования поликультурной личности.*

В контексте полипарадигмального подхода к раскрытию понятия «народная педагогическая культура» существенно расширяется проблемное поле исследований этнопедагогики как науки. При этом четко вырисовывается совокупность социокультурных проблем, связанных с новыми социально-культурными и социально-демографическими условиями массовой и активной миграции населения на планете. Всестороннее комплексное изучение этих проблем позволило нам определить концептуальные идеи развития этнопедагогической науки, которые сконцентрированы в следующих основных положениях.

1. По своему содержанию (духовный опыт, национальные традиции, этническая сущность и т.д.), как указывают исследователи, локальные традиционные культуры этносов обладают общностью – принципиальной равнозначностью и равноценностью для всех этнических культур, которая заслуживает сохранения и гибкой реконструкции в современную образовательно-воспитательную практику. Из этого вытекает первое положение – каждый народ может выступать в качестве самостоятельного субъекта общепланетарного и социального прогресса.

Отмечая историчность и целостность культуры, включая в ее понятие такие факторы «…как религия, наука, образование, нравственные и моральные нормы поведения людей и государства» [9, 349], известный академик Д.С. Лихачев (1906-1999) вполне правомерно и обоснованно определяет всеобщую значимость культуры каждого народа: «… у каждой культуры и у каждого культурного народа есть своя миссия в истории, своя идея» [9, 365]. Именно эти специфические факторы этнокультуры являются предметом особого научного отношения и выбора методологических подходов к их комплексному исследованию.

На этих же идеях основано и мнение российско-американского социолога и культуролога П. А. Сорокина (1889-1968), который к основным факторам формирования личности как представителя определенного этноса и отражающим образ жизни конкретного народа, государства, эпохи, относит так называемые культурные ценности – письменность, художественные и музыкальные произведения, научные открытия, философию устного народного творчества, религию и т.п. [8]. Эти этнокультурные вечные ценности составляют основу этнопедагогики и имеют глобальный общемировой характер (безопасность и здоровый образ жизни, охрана природы, сохранение института семьи (любовь и согласие в семье) и др.) В данном контексте этнопедагогика «служит в качестве пути к созданию взаимовыгодного, со всем уважением и пониманием, сосуществования народов на планете» [2], подчеркивает феноменальность и общеценностную значимость педагогики отдельных народов как части мировой цивилизации. Педагогика каждого этноса – это самобытный бесценный источник мудрости всего человечества, ибо «всемирный педагогический процесс есть продукт

взаимопроникновения и взаимообусловленности национальных педагогических наследий» [7].

2. В этом контексте важнейшее значение приобретает очередная научно-исследовательская задача – выявление этнопедагогического потенциала и перспектив позитивного диалога разных культур, установления механизмов налаживания устойчивого взаимодействия между цивилизационными процессами как фундаментальной основы для сотрудничества и взаимопонимания, обмена интеллектуальными, духовными и научно-педагогическими достижениями. Чем выше уровень развития педагогических культур и сообществ, относящихся к различным видам цивилизации, тем прочнее связи и взаимовлияние между ними. В связи с этим в основе методологии этнопедагогических исследований проявляется следующее положение – учет самобытности и своеобразия этнопедагогического потенциала позитивного диалога с разными народами, культурами и цивилизациями.

Определение перспектив позитивного диалога разных культур возможно, на наш взгляд, на основе актуализации и организации междисциплинарных (философских, психологических, филологических, лингвистических и др.) этнопедагогических научных исследований. В целях сохранения и дальнейшего развития воспитательного потенциала необходимо глубокое и разностороннее исследование исторически сложившейся системы этнического воспитания, серьёзное научное осмысление социально-политических, исторических, философских и правовых аспектов его развития на протяжении тысячелетий, сделать доступными и понятными истоки формирования национального облика, объективно оценить кажущиеся на первый взгляд необъяснимые самобытные явления и понятия этнопедагогики.

3. Третье положение связано с главным фактором формирования самобытности этноса – с «психическим строем» (теория Н.Я. Данилевского), т.е. национальным характером, что детерминирует формирование личности как культурно-исторического и социального феномена и субъекта жизнедеятельности этноса.

Современный человек, рассматриваемый в контексте его взаимодействия с природой, культурой и социумом независимо от этнического происхождения сильно изменился. Реально меняются его жизненные формы и предпочтения, ценности, оценки и социальные идеалы. Надо признаться, что на фоне активных модернизационных и миграционных процессов исчезает стабильность ментальных стереотипов, реже проявляется изначальная детерминированность национального характера изменениями способов жизнеобеспечения, культурно-исторических факторов, пространственно-климатических ландшафтов среды обитания. Все это приводит к разрушению традиционных социальных и ряда внутриличностных структур в психике индивидов [1]. В связи с этим обоснование идеи о социогенетической многоплановости в этническом аспекте (этнический стереотип поведения, национальный характер) и поликультурности (социальный характер, усвоение механизмов социализации) личности, форм социотипического поведения в настоящее время становится особенно актуальной и многозначимой. В этом плане этнопедагогика должна исследоваться с позиции социально-научной дисциплины [1]. Это еще одно научное поле этнопедагогических исследований.

4. Следующий ракурс рассмотрения предметно-исследовательской области этнопедагогики предполагает организацию образовательно-воспитательной деятельности по сохранению и функционированию традиционной культуры народов в условиях глобализации, т.е. этнопедагогизацию образовательного процесса на всех уровнях непрерывного образования.

Принципиально важно отметить, что высшее образование еще в глубине своего исторического развития было проникнуто духом межнационального и интернационального сотрудничества. Однако сохранить эту особенность возможно лишь при решении основной и главной задачи – этнопедагогизации

учебно-воспитательного процесса школы и вузов – ориентированность на этнические традиции как в учебном, так и в воспитательном процессе; разработка комплексной образовательно-воспитательной программы, в которой просматривается преемственность начальной, общей и высшей ступени образования в вопросах использования воспитательного потенциала этнических традиций; согласованность и взаимосвязь школьного и семейного воспитания, основанного на традициях народной педагогики и др. Об этом свидетельствует и аналитическое представление накопленного в исследуемой области теоретического и эмпирического материала, осмысление многостороннего и богатого практического опыта гармонизации межнациональных отношений в условиях модернизации образования. Расширение культурно-образовательных и коммуникативных границ общения студентов из разных стран способствует межвузовскому и международному сотрудничеству, позволяет создавать совместные научные проекты, обменные студенческие и преподавательские программы с целью взаимообогащения и сохранения паритетности национальных особенностей традиционной культуры воспитания и обучения детей и молодежи. Модель этнопедагогизации образовательного процесса базируется на интегральном полипарадигмальном подходе в контексте анализа современных социальных явлений.

В рамках этнопедагогизации учебно-воспитательного процесса необходимо: создание учебных пособий, улучшение и совершенствование уже имеющихся учебных книг, в числе которых должны преобладать практико-ориентированные издания этнокультурной направленности; распространение и применение их в учебно-воспитательной работе с учащимися и студентами (лекции, семинары, практикумы, курсовые и дипломные работы; мини-лекции студентов, дискуссии, коллоквиумы, конференции и др.) и т.д. [2, 5,9].

Внедрение этнического компонента в содержание высшего педагогического образования отвечает целям, направленным как на профессиональную подготовку будущего учителя, так и на его личностное развитие: образовательные – усвоение знаний на основе целостного представления о культурно-историческом наследии своей и других этнических общностей, их роли и места в системе общечеловеческих ценностей; воспитательные – воспитание ценностно-ориентированной личности на основе усвоения духовно-нравственного опыта своего и других этносов, аккумулирующегося в культуре, языке, истории; развивающие – развитие у будущих педагогов умений, способствующих трансляции национально-культурных ценностей своего и других этносов посредством содержания общего среднего и дошкольного образования и воспитания [6, 9].

Вывод. Таким образом, философскоее осмысление современных этнопедагогических особенностей межнационального взаимодействия в условиях активных миграционных процессов и совместного проживания представителей разных этносов на общей поликультурной территории является основанием для расширения проблемного поля этнопедагогических исследований в новых социокультурных условиях. Это позволит сохранять, изучать и систематизировать материалы по историческому опыту воспитания всеми культурно-образовательными способами, будет способствовать становлению и эволюционному развитию локальной педагогической культуры этносов. Поэтому важнейшее значение в современных условиях приобретает проблема выявления этнопедагогических потенциалов и перспектив позитивного диалога культур, установления механизмов налаживания устойчивого взаимодействия между цивилизационными процессами как фундаментальной основы для сотрудничества и взаимопонимания, обмена интеллектуальными, духовными и научно-педагогическими достижениями.

Список литературы:

1. Афанасьев И. Н. Этнопсихологические аспекты воспитания и развития личности (на примере чувашского этноса). – Чебоксары : АТОЛЛ, 2000. – 146 с.
2. Винокурова У.А. Этнопедагогика любви и национального спасения (коллективная монография под ред. У.А. Винокуровой) – Якутск: «Медиа-холдинг Якутия», 2017. – п.л. 30. 480 с.
3.Гумилев Л. Н. История людей и история природы. – М. : Издат-во,1993. – 466 с.
4. Лихачев Д. С. Избранные труды по русской и мировой культуре. – СПб. : СПбГУП, 2006. – 365 с.
5. Петрова Т. Н., Мухтарова Ш. М. Формирование этнического компонента в содержании высшего педагогического образования: теория и практика // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева. – 2015. –№ 3(87). – С. 170–176.
6. Petrova T.N. Social and Educational Effects (Dominants) in Schoolchildren' Ethnocultural Education (Социальные и образовательные эффекты (доминанты) в этнокультурном образовании школьников) / L.V. Kuznetsova, T.N. Petrova, V.N. Ivanov, G.G. Tenyukova, I.V. Kozhanov, N.S. Morova, S.P. Yakovlev // Mediterranean Journal of Social Sciences. . (Средиземноморский журнал социальных наук) – 2015. – Vol. 6. – N 2, s. 3. – P. 77–83.
7.Петрова Т. Н. Цивилизационный подход к изучению исторической этнопедагогики: сущностно-содержательная характеристика // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева. – 2011. – № 4(72). – Ч. 2. – С. 127–131.
8. Сорокин П. А. Социальная мобильность. Пер. с англ. М. В. Соколовой. – М. : Academia, LVS, 2005. – 340 с.
9. Федорова С.Н., Петрова Т.Н. Эффективные механизмы инновационного развития этнокультурного образования детей на различных ступенях системы образования. //Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева, № 1 (101,) 2019, с. 222-232.

ӘОЖ 39:37

ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙДАҒЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ САЛАСЫ

Петрова Т. Н.

Марийск мемлекеттік университеті, Йошкар-Ола қ.

Аңдатпа: *Мақалада автор әлеуметтік-мәдени және білім беру саясатының қазіргі жағдайлары контекстіндегі этнопедагогикалық зерттеулердің проблемалық өрісін ұсынады. Онда этнопедагогиканы этностық мәдениеттер арасындағы сындарлы диалог негізінде ғылым ретінде зерделеу мен одан әрі дамытудың негізгі ережелері өзектендіріліп, айқындалды.*

Кілт сөздер: *этнопедагогика, этнос педагогикасын зерттеудің проблемалық саласы, білім беруді этнопедагогикаландыру және көп мәдениетті тұлғаны қалыптастыру.*

УДК 614.8.084

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЕМЬИ И ШКОЛЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ДЕТЕЙ

Джанзакова Ш.И., Тян Т.

Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, г. Атырау

Аннотация: *Современное состояние общества и темпы его развития предъявляет все более высокие требования к человеку и его здоровью.*

Здоровье для человека самая главная ценность. К сожалению, мы начинаем говорить о здоровье лишь тогда, когда мы его теряем. Здоровый образ жизни предполагает включение в повседневную жизнь правил, выполнение которых направлено на сохранение и укрепление здоровья отдельного человека, его семьи, окружающих его людей.В статье рассматривается взаимодействие семьи и школы в формирование здорового образа жизни детей.

Ключевые слова*: здоровый образ жизни, здоровье.*

Работа по оздоровлению населения является важной задачей нашего государства. Развитие здорового образа жизни как условие и фактор социально-экономического укрепления общества и благосостояния граждан – одна из приоритетных задач нашего государства, часть государственной политики. В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, где определена долгосрочная стратегия развития Казахстана до 2030 года, подчеркивается: «Важнейший фактор, влияющий на здоровье населения страны – это шаги государства по предотвращению заболеваний, с одной стороны, и стимулирование здорового образа жизни с другой». А это в свою очередь предполагает целенаправленную работу многих структур, в том числе образовательных.

Формирование и укрепление здоровья человека является первостепенной задачей в системе образования. Целостный учебно – воспитательный процесс, не основанный на приоритете здоровья обучаемых, не эффективен. Тем не менее, большая часть педагогов не владеет совокупностью научных знаний о формировании, сохранении и укреплении здоровья учащихся, что не позволяет осуществлять педагогический процесс на здоровье сохраняющих принципах. Большое значение проблемам здоровья подрастающего поколения придавались в рассуждениях, дидактических установках и трудах педагогов мыслителей прошлого и настоящего: аль-Фараби, А.Кунанбаева, Ы.Алтынсарина, М. Жумабаева, А.Байтурсынова, Х.Досмухамедова и др.

В современных условиях значительно возрастает роль семьи и школы в формировании всесторонне развитой личности, сохранении и укреплении здоровья детей. Семья и школа должны создать благоприятные условия для сохранения и укрепления физического, психического здоровья детей и формирования здорового образа жизни. Семья, школа и общественность - главные социальные институты, отвечающие за воспитание и обучение детей и подростков. Они играют ведущую роль в становлении и развитии личности детей, формировании здорового образа жизни, сохранении и укреплении его здоровья.В условиях семьи и школы следует организовать совместную просветительную и оздоровительную работу, направленную на формирование здорового образа жизни, укрепление здоровья и предупреждение заболеваемости детей.

Учитывая, что особенно уязвимым и опасным для заболевания детей является младший школьный возраст, возрастает необходимость в обосновании и осуществлении валеологической работы с младшими школьниками.

Проблема формирования здорового образа жизни рассматривается в социологических, медицинских и педагогических исследованиях. Интенсивно разрабатываются содержание данного понятия, его критерии и показатели Н.А. Амосовым, И.И. Брехман, Э.П.Вайнер, И.В.Бестужевым-Лада, А.П. Бутенко, С.И. Горчак, Д.И. Изуткиным, А.В. Мартыненко, Н.П.Лисициным, А.Д. Степановым, В.П Алферов, Г.И. Царегородцевым и др. Многие ученые начали активно работать в разных направлениях. Педагогическая валеология освещена в трудах В.П. Петленко. В.В. Колбанова, Л.Г. Татарниковой.

В нашей Республике этой проблеме посвящены многие работы, где рассмотрены преимущественно отдельные компоненты здорового образа жазни. Так, например, изучение проблемы становления и развития валеологии отражены в работах А.С. Имангалиева,(« Развитие идей валеологии и физического воспитания детей в казахской этнопедагогике», « Педагогическая валеология») , Т.К. Мустафиной, Г.Д. Алимжановой, А.А. Адылханова, З.Брусенко, Н.Т. Торманова, исследованием научных основ формирования здорового образа жизни у населения занимались Х.К. Сатпаева, М.А. Камалиев, Л.З. Тель; медико-социальными аспектами концепции системного подхода и методами укрепления здоровья, формирования здорового образа жизни – А.А. Аканов, К.С. Акишев, К.Е. Кушербаев, К.А. Тулебаев, вопросами обоснования и перспективы научного сопровождения пропаганды здорового образа жизни в аспекте физического и гигиенического воспитания детей, подростков и родителей занимались К.И. Адамбеков, Г.Д. Алимжанова, Г.С. Акиева.

Здоровый образ жизни (ЗОЖ) – это система поведения человека в процессе его жизнедеятельности, которая способствует обеспечению его безопасности и благополучной жизни. Соблюдение ЗОЖ – важный компонент в укреплении здоровья детей. И тут, необходимо развить ценностное отношение к здоровому образу жизни, формировать условия его укрепления. Поэтому главной целью семьи и школы, является создание у детей осознанного отношения к своему здоровью как главной ценности, данной им природой.

С целью информирования о проблеме актуализации ЗОЖ необходимо проведение консультаций, бесед, и конференций, как для педагогов, так и для родителей детей. Различные спортивные онлайн-марафоны с участием кумиров детей являются несомненным стимулом к действию, который также будет способствовать формированию ценностного отношения к ЗОЖ.

Формирование осознанного отношения к здоровому образу жизни у подрастающего поколения является важнейшей задачей общества. Необходимо стимулировать их к укреплению, сохранению своего здоровья, пропагандировать ЗОЖ, как стиль жизни, что приведет к увеличению массы, придерживающейся правильного образа жизни.

Одной из главных причин ухудшения состояния здоровья и повышения заболеваемости детей является учебнаяперегрузка и гиподинамия. Следует особо отметить, что учебный процесс современной начальной школы в большей мере ориентирован на развитие интеллектуальных способностей, отодвигая заботу о сохранении и укреплении физического и психического здоровья школьников.Психическое здоровье важно никак не меньше здоровья физического – психически здоровый и психически стабильный человек найдет силы справиться с любой болезнью, с любой проблемой. Основой психического здоровья школьника является благоприятная обстановка в семье, где все любят и уважают друг друга, где вместе обсуждают сложные вопросы и вместе (с учетом возможностей и опыта каждого) принимают решения, где готовы принять и простить оступившегося и провинившегося.

Чрезмерно напряженная учебная деятельность школьника с применением авторских вариативных программ повышенной трудности в инновационных образовательных учреждениях (школах-гимназиях, лицеях), стремление учителей

начальных классов к быстрым учебным достижениям приводят к негативным последствиям. По этой причине заболеваемость учащихся, обучающих в школах-гимназиях, лицеях и в классах с углубленным изучением математики, иностранных языков, в два раза выше, чем в общеобразовательных школах.

Одной из важнейших задач современной начальной школы является формирование здоровьесберегающих компетенций детей в условиях 12-летнего образования. Формировать здоровьесберегающие компетенции, воспитать ответственное отношение детейк своему здоровью обязаны не только педагоги, но и родители. В решении этих оздоровительных задач особое значение имеет целенаправленно организованная просветительная и физкультурно-оздоровительная работа с активным участием родителей, учителей начальных классов и медицинских работников.

Рекомендация для родителей, соблюдение которых поможет сохранить и укрепить здоровье ребенка:

Родители должнысоблюдать режим дня детей.

1) Родители должны приучать ребенка просыпаться и засыпать, кушать, гулять, играть в одно и то же время.

2)Родители должны уделять особое внимание полноценному сну (своевременное засыпание - не позднее 21.00-22.00, минимальная длительность сна 9- 10 часов.

3) Рекомендуется регламентировать просмотр телепередач как по времени, так и по содержанию.

Все это вселяет чувство безопасности, уверенности и устойчивости. Это учит ребенка распределять и сохранять физические и психические силы в течение дня, делает его более спокойным и позитивным.

Рекомедуеутся регламентировать нагрузки

1) Важно регламентировать как физические нагрузки, так и эмоциональные и интеллектуальные. Другими словами, жить под девизом «Делу время – потехе час».

2) Родителям нужно внимательно следить за поведением своего ребенка. При этом нужно ориентироваться на его состояние. Потеря внимания, капризы, истерики, отказ от деятельности, расторможенность являются сигналом перегрузок.При первых признаках этих проявлений следует прекратить или снизить интенсивность деятельности или общения.При первой же возможности дать ребенку отдохнуть. Лучший отдых – двигательная активность на свежем воздухе

Двигательная активность

1)Движение – это естественное состояние ребенка. Задача родителей– создать условия для двигательной активности ребенка. Лучшая среда для этого - детская площадка, парк, такт как они сочетают два важных условия для двигательной активности – пространство и свежий воздух.

2)Нужно чтобы ребенок как можно больше гулял, играл в подвижные игры, бегал, прыгал.

Физическая культура

1)Систематические занятия физкультурой очень полезны для здоровья. Они укрепляют не только физическое здоровье, но и психику ребенка, позитивно влияют на его характер, способствуют развитию волевых качеств, уверенности в себе, ответственности, умения дружить.

2) Видов физической культуры очень много: утренняя гимнастика, физкультминутки,дыхательная гимнастика, гимнастика для глаз и др. И, конечно, спортивные секции – виды спорта, которые нравятся ребенку. Главное, чтобы выбранный вид физической культуры нравился ребенку, чтобы он занимался этим с удовольствием.

В ребенке может укоренится лишь то, что сформировано в семье, а значит, основой успеха является личный пример авторитетного для ребенка взрослого– родителя.

Теплый, доброжелательный психологический климат в семье

1) Обстановка, в которой воспитывается ребенок, психологический климат в семье имеют огромное влияние на состояние физического и психического здоровья ребенка. В комфортной ситуации развитие ребенка идет быстрее и гармоничнее. Он впитывает в себя все позитивное, что его окружает. И это делает его сильным, счастливым и уверенным в себе человеком.

2)И, наоборот, если ребенок растет в неблагоприятной среде, где присутствуют агрессия, раздражение, злость, тревога, страх ,он заражается этими негативными эмоциями и чувствами , что приводит к расстройствам его здоровья и, следовательно, к задержке в развитии.

Питание:

1) Детям для полноценного роста и развития необходимо рациональное питание. В организации питания ребенка следует придерживаться простых, но очень важных правил.

2)Питание должно быть по режиму (выработать у ребенка привычку есть в строго отведенные часы).

3)Включать в рацион питания ребенка богатые витаминами и минеральными веществами продукты.

4)Важно, чтобы питание было хорошо сбалансировано: в пище должно быть достаточное количество белков, жиров и углеводов.

Здоровый образ жизни не занимает пока первое место в иерархии потребностей и ценностей человека в нашем обществе. Но еслиродители будут личным примером демонстрировать здоровый образ жизни, то только в этом случае дети будут более здоровыми и развитыми не только личностно, интеллектуально, духовно, но и физически.

Поэтому формировать здоровьесберегающие компетенции необходимо начинать в детском возрасте. При активном взаимодействии семьи и школы повышается эффективность физкультурно-оздоровительной работы, направленной на формирование здоровьесберегающих компетенций у школьников.Конечно, важную роль в процессе воспитания в детях здорового образа жизни играют образовательные учреждения, прививающие привычку к принципам ЗОЖ. Но в то же время, в этом формировании главную роль играет желание самого ребенка самосовершенствоваться и укреплять свой организм.

Подводя итоги, можно сказать, чтоформирование ценностного отношения у детей к своему здоровью играет очень важную роль в жизни каждого из них, так как здоровье является главным фактором жизни людей.Научить детей быть здоровыми душой и телом, стремиться творить своё здоровье, применяя знания и умения в согласии с законами природы, законами бытия.

Список литературы

1. Савельева Т.А. Формирование здорового образа жизни у школьников в учебном процессе. – Белгород: Изд-во БелГу. – 2010. – С. 309-315
2. Здоровьесберегающая деятельность школы в учебно-воспитательном процессе: проблемы и пути их решения // Школа. – 2005. – № 3. – С. 52-87.
3. Смирнов Н.К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в современной школе. М.: АПК ПРО. 2002.
4. А. Утешкалиева « Формирование здорового образа жизни младших школьников» кандидатская диссертация . стр 4-5

ӘОЖ 614.8.084

БАЛАЛАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕПТІҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ

Жанзақова Ш. И., Тян Т.

Атырау университеті. Х. Досмұхамедов, Атырау қаласы

***Аңдатпа**: қоғамның қазіргі жағдайы және оның даму қарқыны адамға және оның денсаулығына жоғары талаптар қояды. Адам денсаулығы-ең басты құндылық. Өкінішке орай, біз денсаулық туралы оны жоғалтқан кезде ғана айта бастаймыз. Салауатты өмір салты күнделікті өмірге жеке адамның, оның отбасының, айналасындағы адамдардың денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған ережелерді енгізуді қамтиды. Мақалада балалардың салауатты өмір салтын қалыптастырудағы отбасы мен мектептің өзара әрекеті қарастырылады.*

***Кілт сөздер:** салауатты өмір салты, денсаулық.*

УДК 37.01:39

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВУЗЕ

Магауова А.С.

Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, г.Алматы

***Аннотация:** В данной статье раскрываются актуальные проблемы совершенствования этнопедагогической подготовки специалистов в университете. Автор обосновывает необходимость подготовки будущих учителей к использованию прогрессивных традиций народной педагогики в современном образовательном процессе; роль авторского курса «Этнопедагогика» в вузе и учебном заведении.*

***Ключевые слова:** этнопедагогика, традиции народной педагогики, этнокультурное образование, этнопедагогическая подготовка, целостный педагогический процесс.*

Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство в условиях глобализации, решение стратегических задач модернизации казахстанского образования в новых экономических, геополитических и социокультурных реалиях требуют его реформирования и серьезных изменений в подготовке будущих специалистов, поэтому важнейшей задачей современной педагогической науки является постоянный поиск путей и средств совершенствования системы образования в соответствии с национальными, экономическими и духовно-культурными потребностями развивающегося общества.

В «Концепции развития образования Республики Казахстан», развивающей основные принципы образовательной политики Казахстана, отмечалось, что развитие казахстанской системы образования происходит в условиях прежней методологии образования, структуры и содержания, которые недостаточны для поэтапного её вхождения в мировое образовательное пространство, проявляется явное отставание образовательной системы от потребностей рыночной экономики и открытого гражданского общества [1].

Среди основных причин отставания системы образования авторами Концепции указывается «…недостаточная эффективность механизмов формирования у подрастающего поколения этнокультурной и гражданской идентичности, основанной на знании истории государства, государственного языка, национальных культурных ценностей народов Казахстана», поэтому выдвигается ряд задач, касающихся:

– совершенствования законодательной, нормативной, правовой базы функционирования казахстанской модели образования на основе дальнейшей демократизации и участия общества в управлении образованием;

– интеграции в мировое образовательное пространство;

– развития образования с учетом исторических, национальных, демографических, географических, экономических и культурных особенностей Казахстана.

Решение этих важных задач возможно в ходе дальнейшего реформирования и обновления содержания вузовского образования и воспитания на основе возрождения интеллектуального, духовного потенциала народа, выхода отечественной науки, техники и культуры на мировой уровень, становления национальной государственности и демократизации общества. Время требует обращения к народному опыту воспитания, к духовным корням развития этнических культур, что возможно на основе глубокого изучения общего и специфического в культуре разных народов, самобытности и уникальности системы воспитания каждого отдельного этноса, а также познания закономерностей развития национального самосознания, этнической идентичности, народного опыта и традиций этнического воспитания, необходимых в процессе подготовки будущих специалистов.

Анализ современных тенденций развития педагогической теории и практики показывает, что вхождению будущего учителя в социальный мир, его продуктивной адаптации и успешной самореализации в поликультурном пространстве, развитию его профессионализма и личностных качеств большое значение имеет целенаправленная работа по организации системы *этнокультурного образования студенческой молодежи в процессе их профессиональной подготовки.*

Этнопедагогические аспекты решения задач образования и воспитания, изучение и использование традиций и опыта этнического воспитания в этих условиях становятся предметом особого внимания, «ибо именно они и являются сердцевиной, ядром, стержнем всей и всякой культуры, поскольку развитие, подъем культуры надо начинать с создания благоприятных условий для возрождения традиционной культуры воспитания, что является началом всех начал». Подтверждением этому может служить «золотое правило» этнопедагогики, сформулированное Г. Н. Волковым: без исторической памяти – нет традиций, без традиций - нет культуры, без культуры - нет воспитания, без воспитания - нет духовности, без духовности - нет личности, а без личности – нет народа как исторической личности [2].

Таким образом, необходимость подготовки будущих учителей к этнокультурному образованию и воспитанию школьников определяется:

– особенностями современной социо и этнокультурной ситуации;

– условиями полиэтнической образовательной среды;

– расширениями международных связей с ведущими зарубежными университетами, участие в международных проектах и программах;

– сотрудничеством и интеграцией Казахстана в мировое экономическое, культурное, образовательное и информационное пространство;

– мировыми глобализационными процессами;

– условиями этнокультурного, иноязычного и полиязычного образования.

Необходимость и важность этнического воспитания нашли отражение в «Концепции этнокультурного образования в Республике Казахстан» (Ж.Ж. Наузызбай) [3] и «Концепции этнопедагогического образования студентов высшей школы» (С. Узакбаева, К.Ж. Кожахметова).

Значимый вклад в исследовании методологических аспектов этнической педагогики внесли ученые Казахстана К.Ж. Кожахметова, Ш.Т. Таубаева [4,5].

Особая роль в этнокультурном образовании будущих специалистов принадлежит «Этнопедагогике» как самостоятельной дисциплине, которая организует «обучение и

воспитание с учетом этнических особенностей определенной этнической общности» (Е.Л. Христова). По мнению ученой: «Этнопедагогическое образование способствует формированию внутреннего мира будущего учителя, его духовно-нравственного облика, так как в содержании этнопедагогики как научной дисциплины гармонически сочетается национальное с общечеловеческим, что позволяет познать национальную специфику своего народа, глубже понять и увидеть своеобразие другого народа» [6].

К числу важнейших задач этнопедагогического образования следует отнести:

– формирование ценностного отношения к окружающей действительности;

– формирование способности острого эмоционального сопереживания историко-героическим событиям прошлого своего народа;

– развитие способности к восприятию этнокультурных ценностей;

– развитие интереса к приобретению специальных знаний, умений и навыков по этнопедагогике;

– развитие стремления к творческому самовыражению через самостоятельные продуктивные виды народного творчества (поэтическое, музыкальное, декоративно-прикладное);

– освоение родного языка;

– освоение традиций, обычаев и самобытной культуры своего народа;

– создание условий для удовлетворения культурных запросов студентов разных национальностей;

– формирование у студентов патриотизма и культуры межнациональных отношений на основе признания духовных ценностей разных времен и народов.

Мы исходим из того, что для достижения целей этнопедагогического и этнокультурного образования в условиях высшей школы необходима целенаправленная подготовка студентов к использованию прогрессивных традиций народной педагогики [7].

Теоретический анализ имеющихся источников, позволило нам заключить, что в историко-педагогической литературе сложились несколько отличных друг от друга подходов к выяснению сущности народной педагогики /социологический, этнографический, культурологический/, которые позволяют рассматривать народную педагогику как:

а) духовный феномен, присущий сознанию народных масс;

б) совокупность навыков и приёмов, применяемых народом в целях формирования личности, её обучения и воспитания;

в) эмпирические педагогические знания, сведения, идеалы, идеи, взгляды, установки воспитательных воздействий.

Мы разделяем позиции исследователей, которые рассматривают народную педагогику как компонент общечеловеческой культуры. Исходя из системно подхода к выявлению сущности народной педагогики, мы полагаем, что изучаемое явление необходимо рассматривать не просто как совокупность эмпирически накопленных знаний, умений и навыков в области воспитания, а подразумеваем *под народной педагогикой накопленный и проверенный многими предшествующими поколениями опыт воспитания, сохранившийся в УНТ, традициях, обычаях, обрядах и используемый в практической деятельности людей, направленный на разностороннюю подготовку подрастающего поколения к жизни* [7]

Таким образом, методологический подход к вопросам, связанным с творческим отношением и освоением культурного наследия прошлого, базирующегося на глубоком понимании диалектики культурно-исторического процесса, позволил нам выявить сущность народной педагогики, являющейся объектом исследования этнопедагогической науки.

Необходимой предпосылкой становления в Казахстане системы этнокультурного образования является создание этнокультурного образовательного

пространства. Значимость этнокультурного образования заключается в том, что она направлена на *формирование профессиональных компетенций будущих учителей,* способствующих результативности их профессиональной деятельности по использованию прогрессивных традиций народной педагогики в современном целостном педагогическом процессе. Нами была разработана и внедрена в практику профессиональной подготовки специалистов *«Модель формирования у будущих учителей профессиональных компетенций в процессе этнокультурного образования в вузе»*.Мы исходим из того, что в этнопедагогической подготовке специалистов в условиях университетского образования важно формировать у них комплекс следующих компетенций:

1. ***Ценностно-смысловые компетенции:***

- воспитание уважительного и бережного отношения к историческому наследию и культурным традициям народов;
- понимание значения культуры как формы человеческого существования;
- готовность к толерантному восприятию социальных,

культурных различий народов;

- готовность руководствоваться в своей деятельности базовыми культурными ценностями, современными принципами толерантности, диалога и сотрудничества;
- понимать сущность идей народности и культуросообразности в педагогической теории;
- готовность к приобщению ценностей духовно-нравственного, семейного, трудового воспитания в народной педагогике.

2. *Общекультурные компетенции:*

- владение культурой мышления, приобщения к общекультурным ценностям, достижениям разных народов в области культуры и образования;
- осознанию роли и места этнопедагогической культуры в условиях глобализации общества;
- овладение знаниями о социальном предназначении этнопедагогики в современном обществе;
- овладение знаниями о факторах возникновения, становления и развития народного воспитания; цели, факторы и средства народного воспитания;
- овладение знаниями о самобытности педагогических традиций казахского и других народов РК;
- способность понимать значение этнокультуры как формы человеческого существования и понимание ее роли в духовном развитии общества;
- способность понимать движущие силы и закономерности исторического процесса, место этнопедагогики в культурно-историческом процессе.

3. *Профессиональные компетенции:*

- осознание социальной значимости своей будущей профессии в использовании наследия национальной культуры в процессе обучения и воспитания молодежи;
- владение мотивацией к осуществлению профессиональной деятельности по этнокультурному образвованию молодежи;
- владение мотивацией к осуществлению профессиональной деятельности по этнокультурному образованию молодежи;
- готовность будущих педагогов к работе по возрождению, укреплению и сохранению прогрессивных народных педагогических традиций, к использованию полученных знаний на практике;

4. *Специальные компетенции:*

- способность к обобщению, анализу, восприятию информации об этнопедагогике;
- способность использовать систематизированные знания по этнопедагогике на практике;
- овладение знаниями об этнопедагогике как компоненте общечеловеческой культуры;

- способность решать задачи воспитания и духовно-нравственного развития личности на основе использования наследия общечеловеческой и национальной культуры;
- способность выявлять и использовать возможности региональной культурной образовательной среды для организации культурно-просветительской деятельности;
- готовность педагога к использованию прогрессивных традиций народной педагогики в современном ЦПП;
- готовность использовать систематизированные теоретические и практические знания для определения и решения исследовательских задач в области этнокультурного образования;
- способность использовать возможности прогрессив- ных традиций народной педагогики в обеспечении качества учебно-воспитательного процесса;
- готовность к взаимодействию с учениками, родителями, коллегами по внедрению опыта народной педагогики [8,с. 294].

Значительный вклад в решении проблемы совершенствования этнокультурного образования и воспитания студенческой молодежи, а также профессиональной подготовки будущих специалистов имеет разработанный автором учебный курс «Этнопедагогика», который апробирован во многих вузах республики [9]. Материалы учебника являются результатом многолетнего исследования проблемы выявления эффективных условий подготовки будущего учителя к использованию прогрессивных традиций народной педагогики в учебно-воспитательном процессе общеобразовательной школы, выполненной в научной лаборатории «Научные основы организации учебно-воспитательного процесса в педвузе», которой в течении многих лет руководила доктор педагогических наук, профессор Хмель Н.Д.

Таким образом, этнопедагогическое образование будущих специалистов следует рассматривать как составную часть целостного педагогического процесса вуза, и как результат овладения студентами системой знаний о научных основах этнопедагогики как науки, формирования ценностного отношения к прогрессивным традициям народной культуры, приобретения умений и навыков творческого использования богатейшего воспитательного опыта народа в современных условиях.

Список литература:

1. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года от 24.02.2004.

2. Волков Г.Н. Этнопедагогика, - Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1974. -376 с

3. Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан //Учитель Казахстана, 1996. – 14 августа

4. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика / К. Ж. Кожахметова. - Новое изд. - Алматы : Ғылым, 1998. - 317 с.

5. Методология общей и этнической педагогики в логико-структурных схемах: учебно-метод. пособие для пед. вузов / К. Ж. Кожахметова, Ш. Т. Таубаева, Ш. И. Джанзакова. - Новое изд. - Алматы: - 2005. - 174 с.

6.Христова Е.Л. Народная педагогика: историографические и теоретико-методологичесие проблемы: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. - М., 1988. - 25 с.

7. Магауова А.С. Этнопедагогическая подготовка будущего учителя (учебное пособие для студентов вузов).- Германия:LAMBERT Academic Publishing, 2011 – 220 с.

8. Магауова А.С. Формирования у будущих учителей профессиональных компетенций в процессе этнокультурного образования в вузе - Материалы междунар.науч.-прак.конф. «Этнопедагогика в мировой и казахстанской системе образования: методология, практика, перспективы»- Атырау, Атырауский гос.ун-т им. Х.Досмухамедова, 2020-434с.- С.293-298

9. Магауова А.С. Этнопедагогика в системе профессиональной подготовки учителя. Учебное пособие.- Алматы: ТОО «Международное Агенство подписки»,2010 – 142 с.

ӘОЖ 37.01: 39

ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР ЖОО-ДА БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ

Мағауов, А.

Қазақ ұлттық университеті Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Аңдатпа: *Бұл мақалада университетте этнопедагогикалық мамандарды даярлауды жетілдірудің өзекті мәселелері ашылады. Автор қазіргі білім беру үдерісінде халық педагогикасының озық дәстүрлерін пайдалануға болашақ мұғалімдерді даярлау қажеттілігін; ЖОО мен оқу орнындағы "Этнопедагогика" авторлық курсының рөлін негіздейді.*

Кілт сөздер: *этнопедагогика, халық педагогикасының дәстүрлері, этномәдени білім беру, этнопедагогикалық дайындық, тұтас педагогикалық процесс.*

ӘОК 37.018.1

ПЕДАГОГИКА КЛАССИКТЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕПТІҢ ӨЗАРА ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫН ТАЛДАУ

Қабди Ж.С., Муратова С.М.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
А.Тайманов атындағы №34 мектеп-гимназиясы

Аңдатпа: *мақалада тұлғаны әлеуметтендіру мәселелерін теориялық зерттеу қарастырылған. Педагогика ғылымдарының классиктерінің ғылыми еңбектері талданады.*

Кілт сөздер*: тұлға, әлеуметтену, бейімделу, әлеуметтік орта, Даму, тәрбие, әлеуметтік тәжірибе.*

«Балапан ұяда нені көрсе , ұшқанда соны іледі» - демекші, бала әкеден ақыл, анадан мейірім алады. Береке-бірлігі мол үлгілі отбасында тәрбиеленген баланың таным жүйесі мейлінше ауқымды , болашақ өркениетке қосар үлесі бар. Тәрбиенің бастауы болған отбасы мүшелері тәрбие мен оқу жоспарын іске асыруда мектептің ең басты одақтасы бола алады. Мектеп пен отбасы мүшелері өзара бірлесіп жұмыс істегенде ғана ынтымақтастықпен қарым-қатынас болып, арада түсіністік пен үйлесімділік орнамақ. Себебі, баланың өмір сүруге құштарлығының оянуы тәлім-тәрбиедегі бір жүйелілікпен, өзін қоршаған ортамен, бірге оқыған құрбы-достарымен, олардың күнделікті іс-әрекетімен, сөйлеген сөзі, жүріп-тұруы тағы басқа қасиеттерімен тығыз байланысты. Орынды тәрбие арқылы адам баласының тағдыры шешіледі, оның білімді тұлға болып қалыптасатынын, елдің берік тірегі болатынын көрсетеді. Ұрпақ тәрбиесіне қай кезенде, қай елде болмасын үлкен мән берілген. Ұлы педагог В.А.Сухомлинский: «Тек ата-аналармен бірге жалпы күш-жігерді біріктіру арқылы ғана мұғалімдер балаларға үлкен адамдық бақыт беруі мүмкін» деген ұтымды ой айтқан [1] .

Отбасы – белгілі-бір дәстүрлерді, адамшылық бейнені, идеялды, жақсы сөз, ұнамды мінез, ыстық ықылас, қуаныш, ашық әңгімелесу арқылы да баланың көңілін тауып, ішкі сырын ашуға болады. Дегенмен, жұмыс барысында көптеген ата-аналардың бала тәрбиесіне деген көзқарастарынан елеулі қателіктерді байқап жүрміз. Кейбір

отбасылар баланы киім-кешекпен, тамақпен қамтамасыз етуді ғана өз міндеттеріне алып, тәрбие мен білім беру ісін мектеп мойнына жүктейді. Енді біреулері баласын орынсыз сөгіп, көңіліне қаяу түсіріп жатса, бірі «адам болар бала өздігінен оқып үйренеді» дегенді алға тартады. Мұндай теріс түсініктер баланың келешегіне зиян келтіреді. Ал, орынсыз балағаттап, баланың абыройына нұқсан келтіру ата-ананың бала алдындағы, қоғам алдындағы беделін төмендетеді. Бүгінгі таңдағы бала тәрбиесіндегі кездесетін мұндай олқылықтардың алдын алу үшін ата-ана, мектеп, қоғамдық ұйымдар қай кезде де бірлесе отырып жұмыс жасауы керек.

Отбасы мен мектептің өзара әрекеттестігі мен әлеуметтену мәселесі психологиялық-педагогикалық ғылымда ғалымдар А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Л.В. Мардахаев, Т.А. Савченко, О.А. Щекина және т.б. еңбектерінде кеңінен зерттелінген.

«Әлеуметтену» ұғымы әлдеқайда кең болып табылады. Мәселен Л.В. Мардахаев «әлеуметтену - бұл тұлғаның қалыптасу процесі. Мұндай қалыптасу процесінде индивидтің тілді, әлеуметтік құндылықтар мен тәжірибені (ұстанымдарды, нормаларды, мінез-құлық үлгілерін), осы қоғамға тән мәдениетті, әлеуметтік ортақтықты, топтарды меңгеруі және олардың әлеуметтік байланыстары мен әлеуметтік тәжірибесін жаңғыртуы жүреді», - деп анықтама береді [2].

Жалпы қолданылатын «әлеуметтену» сөзінің авторы американдық әлеуметтанушы Ф.Г. Гиддингске тиесілі, ол алғаш рет 1887 жылы өзінің «Әлеуметтену теориясы» еңбегінде қазіргі уақытқа жақын мағынада («әлеуметтену - табиғаттың немесе индивидтің сипатының дамуы, адам материалын әлеуметтік өмірге дайындау») қолданған болатын [3].

А.В. Петровский бойынша тұлғаның дамуы үздіксіздік бірлігі ретінде ұсынылуы мүмкін. «Тұлғаның дамуындағы үздіксіздік оның бір фазадан екіншісіне ауысу заңдылығында салыстырмалы тұрақтылықты білдіреді Ол үшін әлеуметтену - үздік сапалық өзгерістерді сипаттайды, ол тұлғаның басқалармен өзара әрекеттесуіне жататын факторлардың әсерімен байланысты жаңа нақты тарихи жағдайларға қосылу ерекшеліктерімен туындауы. Бұл жағдай қоғамда қабылданған білім беру жүйесімен тығыз байланысты».

Демек, әлеуметтендіруді белсенді өндіріс ретінде және индивидтің қызметі пен қарым-қатынаста жүзеге асырылатын әлеуметтік тәжірибені меңгеру процесі ретінде түсіндіруге болады. Өмірдің әр түрлі бағыттағы мән - жайларына стихиялық әсер ету жағдайында да, тәрбие мен білім беру жағдайында да педагогикалық ұйымдастырылған, мақсатты, жоспарлы процесс пен адамның даму нәтижесі жағдайында да әлеуметтену болуы мүмкін.

А.В. Петровский әлеуметтік дамудың барлық жағдайы адамның жеке дамуын анықтайды, ол бейімделу, интеграция және даралық жағдайында макро және микрофазалар ретінде өтеді. Баланың даму процесін сипаттайтын негізгі ережелерді талдау барлық қарастырылатын сызықтардың іс жүзінде өзара байланысты екенін көрсетеді.

С.Л. Рубинштейн «бала тәрбиеленіп, үйрене отырып дамиды деп атап көрсетті. Бұл дегеніміз, оқыту мен тәрбиелеу арқылы баланың даму процесінде жеке психикалық үдерістері, тұлғалық қасиеттері, соның ішінде мінез-құлқы, қабілеті, т.б. сипатталады.

Отбасы - бұл әлеуметтік институт және шағын әлеуметтік топтардың сипаттарына ие күрделі әлеуметтік жүйе. Баланың отбасында не алып жатқанын көбінесе адамның келесі өмірі қалай қалыптасатынын анықтайды, өйткені онда балалар мен жасөспірімдердің жеке басының, мінезінің, әдет дағдыларының, әлеуметтенуінің негізі қаланады. Кез келген отбасында «Баланы тәрбиелеу баланың туған-туыстарымен қарым-қатынас жүйесі, қарым-қатынас ерекшеліктері, бірлескен іс-әрекет тәсілдері мен формалары, отбасылық құндылықтар арқылы жүргізіледі». Сондықтан балалар мен

жасөспірімдерді табысты әлеуметтендіру үшін ата-аналарға бірқатар психологиялық-педагогикалық жағдайларды қамтамасыз ету маңызды.

Баланың жақын-туыстарымен қарым-қатынас барысында өмірінің алғашқы күнінен бастап жеке тұлғаның құрылымы қалыптасатынын атап өткен жөн. Ата-аналардың беделі басты рөл атқарады, өйткені барлық тәрбиелік ықпалдар балалар мен жасөспірімдердің бойында өзін әлеуметтік қолайлы түрде ұстау әдеттерін қалыптастыруға және адамгершілік мінез-құлық тұрғысынан өз әрекеттері мен жағдайларын бағалауға бағытталған. «Тәрбие стилі және отбасылық дәстүрлер балалардың ата-аналармен қарым-қатынас сипатын анықтайды» [4].

Бірақ әр түрлі себептермен баланың отбасында ата-аналарымен қарым-қатынасы кей жағдайларда қалыптаспайды, соның ішінде педагогикалық құзыреттіліктің болмауынан туындауы мүмкін. Ата-аналарда туындайтын қандай да бір проблемалар (жұмыссыздық, кедейшілік және т.б.) салдарынан балаларды да қиын жағдайды сезінуге итермелейді. Мұндай жағдайларда бала әлеуметтенудің қиындықтарын бастан кешіреді. Бұл жағдайда педагогтар мен психологтардың кәсіби көмегі өте қажет болуы мүмкін. Әрине, қарым-қатынас стилін анықтау құқығы, тәрбие әдістері ата-ананың қолында болады, алайда педагог «нақты бала мен ата-ана қарым-қатынасының ерекшеліктерін жете біле отырып, балалар мен ата-аналар арасында қолайлы қарым-қатынасты орнатуға ықпал ете алады» [5].

Қазіргі отбасының өзекті мәселелері бұл ажырасу, тұрақсыздық, даулы отбасылар болып табылады. Егер отбасы ыдыраса, онда кез келген бала бұл жағдайды ауыр қабылдайды. Ол балада жүйке бұзылуы немесе психологиялық бұзылу болуы мүмкін. Мұнда көп нәрселер ата-аналарға, олардың сезімталдығына, тәрбиелеу тәсіліне, әдеп түсінігіне байланысты. Бала үшін әкесімен немесе анасымен қарым-қатынасты шектеуге болмайды. Бұл баланың жеке тұлғасына қатты әсер етеді.

Балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтендіру әртүрлі топтармен, ұйымдармен өзара әрекеттестікте, әсіресе мектеп кезеңі ерекше орын алатын болады. Мектеп кезеңі үш жас кезеңін қамтиды: кіші оқушы жас (6-10 жас), кіші жасөспірім (11-14 жас), жоғары жасөспірім (15-17 жас) [6] Бұл мектепке үлкен жауапкершілік жүктейді, өйткені бірнеше жылдар бойы балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтендіру үдерісінде ол осы жауапкершілікті отбасымен бөлісе отырып, маңызды білім беру-тәрбие институты ретінде әрекет етеді. Сондықтан отбасы мен мектептің өзара іс-қимыл үдересінде осы өзара әрекеттесудің мақсаты мен педагогикалық шарттарын анықтау қажет, оларды сақтау оның тиімділігін арттыруға көмектеседі. Өзара әрекеттестіктің мақсаты отбасын әлеуметтік-маңызды іс-әрекетпен бірге жұмыс істеуге тарту, балалар мен жасөспірімдерді дамытуда мектеп пен отбасының өзара түсіністігін қамтамасыз ету, олардың құндылық бағдарын, шығармашылық әлеуетін және жеке тұлғаның басқа да маңызды құрылымдарын құрайтын ұмтылыстарын қамтамасыз ету болып табылады. Бала отбасынан алған тәрбие тетіктерін бойына сіңіреді. «Тәрбие отбасынан басталады», деп халық даналығы бекер айтылмаған. Саналы да, білімді ұрпақ болашағын қалыптастыру әрбір ата-ананың мерейлі міндеті, әрі парызы. Еліміздің болашағының тізгінін ұстар тұлғаның бойына білімнің нәрін, тәрбиенің иісін сіңіруміз де негізгі міндет болып табылады. Баланы әлеуметтендіруде ата-аналардың оқу мен тәрбие үдерісіндегі ынтымақтастық пен бірлескен жұмыстары жан-жақты болса ғана жемісті, нәтижелі болады. Ұрпақ тәрбиесі ұлағатты болу үшін, отбасындағы ата-ана берген тәрбие мектепте өз жалғасын тауып, кішкентай бүлдіршін ертеңгі азамат болып қалыптасу үшін отбасы мен мектеп жауапты зор міндетті атқарады. Ең бастысы бала - ата-анасының оның оқуына, күнделікті білім алуына деген қызығушылығы мен қолдауын, қадағалауын сезінуі керек. Кез келген бала үлгілі немесе үлгермейтін болсын, шапшаң немесе сылбыр болсын, оның табиғаты өзін жақсы көру мен сыйлауды қалайды. Ата-ана мен бала үйлесімділігі отбасы тәрбиесіндегі басты нысана баламен рухани үндестік пен үйлесімділікке ұмтылу, ата-баба мұрасын сақтауға көңіл бөлу және оған ұмтылу,

халықтың тәлімдік мұрасын бүгінгі күнмен сабақтастыру. Демек, ата-аналардың негізгі міндеттері келесідей сипатта тізбектеледі:

1. Бала тәрбиесі негізі ата-анада жатқанын естен шығармауға;
2. Мектеппен байланыста болып, баланың сабақтан қалмауын, кешікпей келуін қадағалауға;
3. Балалардың өмірі мен оқуы үшін олардың рухани дамуын, адамгершілік жағынан қалыптасуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасауға;
4. Салауатты өмірді насихаттауда баласына үлгі көрсетуге;
5. Баланың жеке басын қорлайтындай жаза қолданбауға;
6. Мұғалімдердің құқын, беделін, абыройын сыйлауға;
7. Көше ережелерін сақтауды еске салып тұруға;
8. Үнемі сынып жетекшісімен тығыз байланыста болып, ата-аналар жиналысына қатысып отыруға. [7]

Балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтендіруге көмектесе отырып, мектеп пен отбасының әрекеттістігінің нығаюына ықпал етуі тиіс. Осылайша, балалар мен жасөспірімдер отбасы мен мектепте алған дұрыс мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін бекіту қажет. Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеуде отбасы мен мектептің рөлі әлеуметтендірудің қажетті бөлігі бола отырып, барлық уақытта тығыз байланыста болғаны маңыздылық танытады.

Адамның адамшылдығы жақсы ата-ана мен білікті тәрбиешіден. Тәрбиенің таразы секілді екенін ескерсек, екі басының тең түсуіне көп көңіл бөлген абзал. Тәрбие ісіндегі ең басты жауапкершілік өздерінде екендігін ұмытып, баласының мінез-құлқы үшін қоғамға кінә артатын ата-аналардың кездесіп жататыны өкініштi-ақ.

В.А.Сухомлинский өзінің «Ата-ана педагогикасы» деген еңбегінде былай дейді: «Қоғамдық тәрбие отбасынан басталады». Әсерлеп айтқанда, әуелі отбасында тамыры бітеді де, бұталары да, гүлдері де, жемісі де содан шығады. Ендеше: "Тәрбиенің негізгі тірегі - ата-ана мен ұстазы екенін ескере отырып, осы бағытта бірігіп жұмыстанған нәтижелі болары анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сухомлинский В.А. Родительская педагогика Питер, 2017. — 208 с.: ил. — (Родителям о детях). — ISBN 978-5-496-01939-2.
2. Мардахев Л.В. «Социальная педагогик» Полный курс, учебник – 5-е изд., 2011.-797 с.
3. Гиддингс Ф.Н. «Основания социологии» изд. 3-е. – М.: Красанд, 2012 - 427 с.
4. Ким А.И., Черная Е.В. «Особенности психолого-педагогического исследования стилей детско-родительских отношений» // Студенческая наука XXI века: материалы V Междунар. Студенч. Науч.-прак.конф. (Чебоксары, 18.05. 2015г.) URL: https://interactive-plus.ru/e-articles/150/Action150-8371.
5. Черная Е.В., Кабанина А.В. Роль педагога дополнительного образования в профилактике агрессивного поведения подростков // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по материалам L-LI междунар. науч.-паркт.конф. (Новосибирск, 13.04. 2015г.). URL: http://sibac.info/18469
6. Социально-педагогический словарь. /Под ред. Т.Н.Черняева, А.С.Иргалиев, Ж.Ж.Жароллаева. Эл. Издание. – Уральск,2010.

УДК 37.018.1

АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СЕМЬИ И ШКОЛЫ НА ОСНОВЕ ТРУДОВ КЛАССИКОВ ПЕДАГОГИКИ

Кабди Ж. С., Муратова С. М.

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова
Школа-гимназия № 34 имени А. Тайманова

Аннотация: *В статье рассматривается теоретическое исследование проблем социализации личности. Анализируются научные труды классиков педагогических наук.*

Ключевые слова*: личность, социализация, адаптация, социальная среда, Развитие, воспитание, социальный опыт.*

ОӘЖ 002.(6:004.89)

БІЛІМ БЕРУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Г. Жахиена[1], Г.Ш.Утешева[2]

[1]Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық- техникалық университеті, Орал қ.
[2]Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Компьютердің оқу процесіндегі пайдаланылуы - халыққа білім беру жүйесі реформасының негізгі буынының бірі. Қазіргі қоғамымыздың қажеттілігіне сай оқытудың әдісі мен формасын, білім берудің мазмұнын түбірімен өзгертуді компьютердің мүмкіндігін ескермей жүзеге асыру мүмкін емес деп есептейміз.*

Жаңа компьютерлік, ақпараттық техника мен технологияларды экономиканың барлық салаларында қолдана алатын мамандармен қамтамасыздандыру сәйкес салалар бойынша ақпараттық жүйелер мамандарын даярлауға әкеліп тірейді.

Кілттік сөздер: *ақпараттандыру, компьютерлену процесі, мультимедиялық қондырғылар, қашықтан оқыту.*

Қазақстан Республикасы дүние жүзінің елдері сияқты орта білімді ақпараттандыру жолына түсті. Білім беру саласын ақпараттандыру тек қана оқытудың ұйымдастыру формалары мен әдістерін жетілдіріп, өзгертіп қана қоймайды, сонымен қатар бүкіл оқыту процесін басқарудың және бақылаудың жаңа әдістерінің пайда болуына жағдай жасайды. Дұрыс іске қосып, пайдаланған жағдайда ақпараттық технологиялардың мүмкіндігі мол оқу-әдістемелік материал жинақталады, оқу материалының қолдану тиімділігі арттырылады, жеке бағдарламалармен жұмыс істеуге мүмкіндік туады, сабаққа дайындалу мен оны өткізудің тиімділігін арттырады, оқытушы өзі немесе студенттердің көмегімен оларға таратылатын дидактикалық материалды көбейтеді, студенттердің білім дәрежесін қадағалап, бақылауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі уақыт талабына сәйскес мемлекетіміздегі білім беруді дамыту тұжырымдамасына байланысты болып жатқан жаңа өзгерістер қоғам мен мемлекетіміздің алдына жаңадан туындап жатқан құндылықтарды ескере отырып, білім беру жүйесін түбегейлі өзгерту мәселесін қояды. Нақтылы аса маңызды тұжырымдар мен құндылықтар ғана білім беру сапасын жаңа деңгейге алып шығатын қадамдар жасауға ықпал етеді[1].

Компьютерлену процесі, компьютердің оқу процесіндегі пайдаланылуы- халыққа білім беру жүйесі реформасының негізгі буынының бірі. Қазіргі қоғамымыздың қажеттілігіне сай оқытудың әдісі мен формасын, білім берудің мазмұнын түбірімен өзгертуді компьютердің мүмкіндігін ескермей жүзеге асыру мумкін емес деп есептейміз.

Жаңа компьютерлік, ақпараттық техника мен технологияларды экономиканың барлық салаларында қолдана алатын мамандармен қамтамасыздандыру сәйкес салалар бойынша ақпараттық жүйелер мамандарын даярлауға әкеліп тірейді. Ол қазір республикамыздың жоғары оқу орындарында қолға алынған және әлі де нығайта түсуді қажет етеді[2].

Білім мазмұнында білім беруді ақпараттандыру барысында, білімнің болашағы жаңа ақпараттық технологияға байланысты деген ұғымды тек компьютер арқылы ғана шешпейді, студенттердің білімін жетілдіретін, олардың шығармашылық белсенділігін арттыру үшін компьютердің базасында жаңа ғылыми негізін құру қажет. Компьютерді оқытуда қолданудың негізін және болашағы үлкен екі тәсілін құру керек, біріншісі-компьютермен байланысты пәндік бағыттандырылған оқу құралдарының қажеттігі, екіншісі- студент пен оқытушы арасындағы сыбайластық негізі. Заман ағымына сай күнделікті сабаққа мультимедиялық қондырылғылар және компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Бұндай қондырғылар студенттердің қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдаумен қатар, түсінбей қалған сәттерін қайталап көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді. Әсіресе, олардың тиімділігі:

1. Қашықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
2. Қажетті ақпаратты жедел түрде шешу мүмкіндігі;
3. Білім сапасын әсері зор;
4. Қарапайым көзбен қарап, қолмен ұстап сезіну немесе құлақпен есту мүмкіндіктері болмайтын табиғаттың таңғажайып процестері мен әртүрлі тәжірбие нәтижелерін көріп, сезінуге мүмкіндік береді;
5. Студенттің ой-өрісін дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Сондықтан адамдардың алдына жаңа функциональдық талаптар қойыла бастады, жұмыскер тек қана өндірістік міндеттерді жақсы атқарып қана қоймай, оған қосымша жобалай білуі, шешім қабылдауы және шығармашылық жұмыстарды да орындай білуі керек. Осы қабілеттер мен біліктер баланың жас кезінен қалыптасып, оқу және еңбек әрекеттерін орындау кезеңдерінде әрі қарай дамуы керек[3].

Бұрынғы оқыту технологиясының негізінен сөз арқылы мәлімет беруге сүйенетіні белгілі. Ал бірақ адам жадында кез келген мәлімет басқаша жинақы түрде сақталатынын ғалымдар анықтаған болатын, онда олар компьютерлік технологиялар арқылы оңай көрсетілген көрнекі бейнелер, дыбыстар немесе схемалар тәрізді күйде орналасады екен.

Осыған орай болашақта электрондық кітапханалар ұйымдастырылып, онда оқыту процесінде қолдануға ұсынылған электрондық басылымдар, арнайы әзірленген оқу құралдары мен әдістемелік нұсқаулар болуы тиіс.

Дегенмен жаңа ақпараттық технологияларды өмірге енгізудің әлі де әлсіз жақтарын электрондық түрдегі оқу материалдарының аздығы, ал бар болған жағдайда оларды пайдалануға білікті мамандардың қажет ететіні жатады[4].

Сондықтан ақпараттың электрондық нұсқаларын әзірлеп жинақтау жеке оларды қолдану шараларын оңайлату істері ең өзекті мәселе болып табылады. Білім беру жүйесін ақпараттандыру ісінің әртүрлі жолдарын қарастыру мен талдау оны жүзеге асыру мынадай негізгі жұмыс бағыттарын атап көрсетуді талап етіп отыр, олар:

- компьютерлердің желілік ортасында жұмыс істеуге оқытушы мен қызметкерлерді дайындау;
- кітапхананы электрондық материалдарға айналдыру;
- мамандар жасаған электрондық оқулықтарды, ақпараттық программа жабдықтамаларды, әдістемелік кеңестер немесе арнаулы мекемелер арқылы сараптық- сертификациялық талдаудан өткізу;
- оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын пайдалана алатындай компьютерлік және коммуникациялық құралдармен жабдықтауды ары қарай жалғастыру.

Қорыта айтқанда бүгінгі күні ақпаратты қоғам дамуының негізгі ресурстарының бірі ретінде, ал ақпараттық жүйелер мен инновациялық технологияларды студенттер жұмыстарының өнімділігі мен нәтижелілігін жоғарлату құралы ретінде қарастырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Смирнова С.А. Педагогика: теории, системы, технологии. –М., 2006.
2. Тәжіғұлова Г.О.,Мәлібекова М.С. Ақпараттық технологиялар теориясы
3. Халықова К.З., Абдулкәрімова Г.А. Педагогикалық информатика /білім беруді ақпараттандыру. –Алматы, 2007.
4. Садыбекова Ж. Оқу-тәрбие үрдісінде ақпаратты-коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі. «Информатика негіздері», 2008. –№4

УДК 002.(6:004.89)

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

А.Г. Жахиена[1], Г.Ш.Утешева[2]

[1]Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск
[2]Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *использование компьютера в учебном процессе - одно из основных звеньев реформы системы народного образования. Мы считаем, что коренное изменение метода и формы обучения, содержания образования в соответствии с потребностями нашего современного общества невозможно осуществить без учета возможностей компьютера. Обеспечение специалистов, способных применять новейшие компьютерные, информационные технологии и технологии во всех отраслях экономики, ведет к подготовке специалистов информационных систем по соответствующим отраслям.*

Ключевые слова: *информатизация, процесс компьютеризации, мультимедийные установки, дистанционное обучение*

УДК 378.147

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Абдрахманова Д.Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск

Аннотация: *Статья посвящена проблемам обучения программированию в образовательных программах на основе преподавания компьютерных наук в высшей школе. В статье также представлены особенности метода agile или гибкого метода разработки программных продуктов, и он предложен как эффективный метод обучения программированию.*

Ключевые слова: *программирование, разработка программного обеспечения, метод agile, гибкая методология разработки, метод манифеста.*

На сегодняшний день в высших учебных заведениях большинства развивающихся стран преподаватели и учителя сталкиваются с серьезными проблемами

преподавания и обучения. Эти проблемы в значительной степени объясняются такими факторами, как растущее разнообразие учащихся, недостаточная подготовка, языковая компетенция, плохая посещаемость занятий, плохие методики преподавания и т.д. Сегодня, в связи с экспоненциальным ростом разнообразия студенческого контингента, многие студенты, похоже, не справляются с системой, в которой большинство студентов так или иначе были описаны как "не являющиеся университетским материалом" из -за недостаточные подготовленности. Одна из важнейших задач преподавателей компьютерных дисциплин, помочь студентам достичь их результатам обучения. Чтобы не подрывать цели высшего образования, эти проблемы преподавания не следует рассматривать как препятствие для обучения этих студентов, но они должны быть направлены на изменение их обычного способа обучения и восприятия. Учитывая критический контекст, важно, чтобы использовалась технология обучения, которая максимизирует возможности вовлечения, учащихся в учебный процесс [1].

Нынешний подход к обучению на курсах программирования всегда предполагал традиционный объективистский подход, основанный на лекциях, и учебный план для проведения лекций не изменился, даже несмотря на то, что компьютерные технологии и учебный план претерпели изменения. Следовательно, студенты не вовлечены в процесс, что затрудняет понимание ими основных концепций программирования. Поэтому утверждается, что традиционный подход к обучению в сочетании с фиксированным учебным планом является основной причиной того, почему изучение и преподавание программирования все еще остается трудным. В этом случае нами предлагается новый подход к преподаванию вводного курса программирования с использованием методологии гибкой разработки программного обеспечения. Цель состоит в том, чтобы способствовать активному участию и вовлечению студентов, а также помочь студентам усвоить сложные концепции программирования, поскольку навыки программирования считаются сложными для приобретения.

В вводных курсах в целом программирование составляет один из основ вычислений. Это считается полезным навыком, который является одной из основных компетенций, ожидаемых от каждого выпускника всех специальностей компьютерных наук [2]. Программирование описывается Диком и МакХагом [3] как процесс решения проблем, заключающийся в формулировании, планировании и проектировании решения, перевода, тестирования и доставки. Для того, чтобы человек мог хорошо разбираться в программировании, необходимы такие важные навыки, как изучение языка, составление новых программ, отладка, понимание, повторное использование и интеграция существующих программ [3] [4]. К сожалению, компьютерное программирование был отмечен как сложный, связанный с огромной познавательной деятельностью, которая требует от студентов выполнения исчерпывающих и расширенных практик, чтобы развить необходимые основные навыки программирования и получить необходимый опыт [2] [4] . Как правило, преподавание и изучение программирования представляет собой одну из самых серьезных проблем в области образования в сфере компьютерных наук .

Из-за характера курсов программирования в образовании университетов в наши дни студенты, особенно начинающие, могут легко потерять энтузиазм и интерес к изучению программирования. Студенты первого курса специальностей компьютерных наук - это в основном студенты, которые только что закончили среднюю школу, где программирование в рамках школьной информатики недостаточно преподавалось. Проблема усугубляется традиционным объективистским подходом, основанным на лекциях, который используется при преподавании курса. При использовании традиционного объективистского подхода, основанного на лекциях, учитель является основным источником знаний, а обучение рассматривается как передача информации, исходящая от знаний учителя к студентам, движимая прямой лекцией. Лекции имеет место только в классах и компьютерные лаборатории используются редко. Таким

образом, с учетом неподготовленности этих студентов, чтение лекций по программированию в классе само по себе является сложной задачей. Кроме того, студенты не участвуют, а некоторые из них остаются не участниками или без мотивации. Согласно мнению Эндрю Нортедж [5], в котором говорится: « … Если мы думаем об обучении как о передаче знаний в форме информации, мы, кажется, сталкиваемся с загадкой». Принимая во внимание критический контекст, крайне важно принять социокультурные теории обучения, которые предлагают хороший выбор решения проблем такого рода. При таком подходе обучение рассматривается как возможность участия в познании [6]. В этом случае студенты смогут получить необходимые знания и/или навыки в процессе обучения, поскольку создается комфортная атмосфера, позволяющая им активно и свободно участвовать. Это дает четкую мотивацию к необходимости улучшить преподавание и изучение программирования. Суть в том, что эти студенты - будущее организаций, занимающихся разработкой программного обеспечения и если они не будут воспитаны в правильном направлении на первом курсе, это отрицательно скажется на них и их карьере. Таким образом, правильный шаг уже должны быть принят в правильном направлении, чтобы обеспечить на них хорошо оборудовать с передовыми технической смекалкой и ключевыми компетенциями выпускников, ожидаемых от реализации образовательной программы.

В этом исследовании мы предлагаем подход к обучению программирования на первых курсах посредством применения передовых практик и процессов методологии гибкой разработки программного обеспечения. Мы считаем, что внедрение гибкой методологии в обучение поможет сформировать способ обучения этих студентов и добиться результатов обучения. Соответственно, подход, который помогает учителям улучшить свое обучение, определенно поможет учителям задуматься о том, чему они учат, а также о том, что изучают их ученики.

Процесс гибкой разработки программного обеспечения был основан в 1990-х годах группой экспертов как методология разработки программного обеспечения, включающая несколько упрощенных методов в рамках усилий против традиционных программных процессов или «тяжелых» методов [7]. Это было результатом жесткого, медленного и непоследовательного характера разработки программного обеспечения, проявляемого «тяжелыми» методами, в частности водопадной или каскадной моделью [7] [8]. Облегченные методологии предназначены для разработки программного обеспечения в короткие итерации, повышения производительности, привлечения клиентов на протяжении всего периода разработки и разработки высококачественного программного обеспечения в рамках времени и бюджета [9]. Основанный на гибком режиме работы, существует эффективная коммуникация, гибкость проекта, повышенная удовлетворенность клиентов, и изменения приветствуются в любое время в процессе разработки [7].

Гибкая методология разработки или метод Agile манифест работают с так называемым гибким манифестом, который был сформулирован в 2001 году как декларация гибких практик и принципов [9] . Основные идеи манифеста Agile таковы:

1) Рабочее программное обеспечение важнее документации.
2) Сотрудничество с клиентами важнее согласования условий контракт.
3) Готовность внести изменения в приоритете, нежели придерживаться первоначального плана.
4) Люди и взаимодействие важнее процессов и инструментов.

С формулированием манифеста гибкой разработки, гибкие методы и принципы с тех пор приобрели значение и получили широкое признание в индустрии программного обеспечения. Теперь это стало стандартом де-фактора, что очевидно в нескольких компаниях- разработчиках программного обеспечения, которые сегодня практикуют гибкие методы. Учитывая преимущества, получаемые от гибкой практики, несомненно, что идеи, заложенные в гибкой методике, должны быть включены в преподавание и

обучение в высших учебных заведениях, чтобы помочь студентам достичь результатов обучения с точки зрения, как технических, так и социальных навыков.

Сегодня в мировом академическом мире принципы гибкой разработки изучаются в основном на лекциях, научных конференциях, и несколько исследований в литературе сообщили об успешном применении гибких методов в студенческих проектах или практических курсах. В частности, заслуживает похвалы использование гибких практик, таких как парное программирование, в студенческих проектах разработки программного обеспечения. При парном программировании все коды программируются парами студентов, и это предполагает перемещение разработчиков между парами, чтобы гарантировать участие всех во всех задачах разработки. Выгоды заключались в поощрении совместного обучения и экспертной оценки программной деятельности друг друга. Тем не менее, чтобы действительно интегрировать и принять гибкие ценности, теоретические лекции или гибкие принципы в студенческих проектах программирования, недостаточно, особенно там, где разнообразие студентов стало серьезной проблемой. Учителя компьютерных дисциплин должны применять сам гибкий манифест, смешанный с практикой парного программирования в своем обучении. Особый случай, требующий неотложного внимания, - это преподавание курсов программирования для студентов первого курса. Исходя из этого мы можем утверждать, что если методы гибкой разработки будут включены в подход к обучению, это значительно улучшит понимание учащимися программирования, будет способствовать активному участию, сотрудничеству и вовлечению.

Несмотря на то что сообщалось о нескольких исследованиях применения гибких методов в студенческих проектах, курсах или учебных мероприятиях, ни одно известное исследование не включало активное использование этого метода в преподавании курсов компьютерного программирования. Из-за сложности компьютерного программирования в сочетании с характером студентов-первокурсников мы считаем важным, чтобы преподаватели этих курсов согласовывали свой подход к преподаванию с манифестом Agile и практиками парного программирования. Это предполагает проведение лекций по программированию в компьютерных классах, где ученики сидят парами, а не в открытом классе. Таким образом, студенты будут лучше понимать, активно вовлекаться и участвовать в достижении общих учебных целей.

Список литературы:

1. Biggs, J. What the Student Does: teaching for enhanced learning, Higher Education Research & Development, 18:1, 57-75, 1999.
2. Kris M.Y., Victor C.S., Lee Y.T. Yu. Learning motivation in e-learning facilitated computer programming courses. Computers & Education 55, pp. 218–228, 2010.
3. Deek, F.P., & McHugh, J. Problem Solving and Cognitive Foundations for Program Development: An Integrated Model. Proceedings of the Sixth International Conference on Computer Based Learning in Science (CBLIS), Nicosia, Cyprus, pp. 266- 271, 2003.
4. Lam, M. S. W., Chan, E. Y. K., Lee, V. C. S., and Yu, Y. T. (2008): Designing an automatic debugging assistant for improving the learning of computer programming. Lecture Notes in Computer Science, 5169, 359–370.
5. Northedge, A. Rethinking Teaching in the Context of Diversity Teaching in Higher Education, Vol. 8, No. 1, 2003.
6. Wells, G. & Claxton, G. Learning For Life in the 21st Century: sociocultural perspectives on the future of education (Oxford, Blackwell), 2002.
7. Perera, G.I.U.S. and Fernando, M.S.D. 2007, —Enhanced Agile Software Development — Hybrid Paradigm with LEAN Practice, In Proc. of 2nd International Conference on Industrial and Information Systems, ICIIS 2007, IEEE , pp. 239 – 244.

8. Highsmith, J., Cockburn, A., 2001, —Agile Software Development: The Business of Innovation‖, IEEE Computer, vol. 34, pp.120-127.
9. F. Maurer and S. Martel, —Extreme programming: Rapid development for web-based applications,‖ IEEE Internet Comput., vol. 6, no. 1, pp. 86–90, Jan./Feb. 2002.

Аннотация: *Мақала жоғары оқу орындарында компьютерлік ғылымдарды оқытуға негізделген білім беру бағдарламаларында программалауды оқыту мәселелеріне арналған. Сондай-ақ, мақалада agle икемді құру әдістемесінің ерекшеліктері келтірілген және ол программалауды оқытудың тиімді әдісі ретінде ұсынылады.*

Кілттік сөздер: *программалау, программалық қамтамасыз етуді әзірлеу, agile әдісі, жобалаудың икемді әдістемесі, манифест әдісі.*

Abstract*:The article talks about the problems of teaching programming in educational programs based on teaching computer science in higher education. The article also presents the features of the agile method of software development, and it is proposed as an effective method of teaching programming.*

Keywords: *programming, software development, agile method, agile development methodology, manifest method.*

ТАРИХ

УДК 94 (574)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В 1930-1940 ГОДЫ

Абдрахманова Р.Л. *E-mail:* **r.l.abdrahmanova@mail.ru**

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Казахстан, г.Уральск

Аннотация: *В данной статье рассматривается учебные заведения Казахстана, в том числе и ее Западного региона, в предвоенные годы и в годы Великой Отечественной войны развивались под жестким контролем административно-командной системы. Отрицательное влияние на подготовку кадров и развитие народного образования в тот период оказал культ личности Сталина, пагубные последствия которого в этой области выражались в том, что необоснованным репрессиям подвергались отдельные деятели народного образования.*

Ключевые слова: *КазНаркомПрос, педагогических кадров, учителей, первая казахская школа, общественный и государственный деятель.*

Учебные заведения Казахстана, в том числе и ее Западного региона, в предвоенные годы и в годы Великой Отечественной войны развивались под жестким контролем административно-командной системы. Ставятся препоны для развития национальных школ, углубляя лишь принципы единой советской школы.

Но главной проблемой в организации учебного процесса в эти годы являлось обеспечение школ педагогическими кадрами.

Выпускники высших и средних педагогических учебных заведений еще не покрывали нехватку в учителях. По этой причине КазНаркомПрос продолжал подготовку учителей на краткосрочных курсах.

На 1937 год был принят большой план курсовых мероприятий по подготовке и переподготовке кадров, главный упор был сделан на подготовку учителей предметников.

Отрицательное влияние на подготовку кадров и развитие народного образования в тот период оказал культ личности Сталина, пагубные последствия которого в этой области выражались в том, что необоснованным репрессиям подвергались отдельные деятели народного образования. Одной из причин недостатка педагогических кадров было и отстранение их от учительской работы.

Так, согласно постановлению ЦК ВКП(б) и СНК СССР и ЦК КП(б) Казахстана от 10 июня 1936года «О порядке введения персональных званий учителей и проведении аттестации учителей», во всех областях были созданы комиссии по аттестации учителей всех типов общеобразовательных школ. В ходе аттестации были отстранены от учительской работы, так называемые «классово-чуждые и враждебные элементы». Среди них дети религиозных деятелей, ханов, военных генералов, алашординцы и другие. Всего по области подлежало прохождению аттестацию 1749 учителей, аттестовано 1539 учителей. Решением аттестационной комиссии отстранено от учительской работы 176 человек. Среди них по Мангистаускому району 5 учителей, Танкибаев-алашордынец, Немидова-дочь генерала, Исмагамбетов-алашордынец-юнкер, Пикина-дочь попа. По Западно-Казахстанской области Джазыкбаев М.- мулла и алашординский офицер, Букин- член правительства Алаш-Орды, Т. Имангазиев - алашордынец, учителя Макарим и Муслим Жазыкбаевы, С. Боканов, М. Бармакбаев, Г. Омаров, Х. Ищанов и многие другие [1, с. 14].

Примечательна в этом плане участь нашего земляка безвинно репрессированного в 1937/1938 годы, выпускника Оренбургско-киргизской учительской семинарии, народного учителя, посвятившего свою жизнь делу просвещения своего Отечества, Толегена Имангазиева. Все страницы биографии Толегена Имангазиева являются свидетельствами честного служения делу народного образования. Т. Имангазиев родился 16 марта 1874 года в Уральской области Лбищенском уезде в ауле №2 Калдыгайтинской волости. В 1887 году закончил Есболовскую (Индерскую) двухклассную волостную школу Гурьевского уезда. 14 мая 1888году в возрасте 14 лет поступил в Уральское двухклассное русско-киргизское училище, и закончил его в 1890 году. В этом же 1890 году 10 июня за счет государственного бюджета поступил в Орскую (Оренбургскую) учительскую семинарию, а 13 мая 1894 года окончил его и получил диплом народного учителя I степени. Затем, согласно приказу за №2712 от 24 июня 1894 года Оренбургского учебного округа, был направлен на работу учителем Аулиекольской волостной школы Тургайской области, где проработал до 9 августа 1895 года. А с 11 августа 1895года был утвержден вторым по счету учителем Карачаганакской волостной русско-киргизской школы. С 1 августа 1896 года, был переведен учителем Алшынбайской аульной школы Тургайской области. Во исполнение приказа № 4676 от 11 ноября 1896 впоследствии стал работать учителем киргизского языка начального училища Оренбургской киргизской учительской семинарии. Там проработал он до 24 августа 1904 года. В октябре же 1904 года по семейным обстоятельствам уволился и вернулся в родные края. В этом же году был избран управителем волости Соналы. Т.Имангазиев, как яркий представитель национальной интеллигенции, выразитель интересов своего народа, был избран и делегатом съезда Алашордынцев, который проходил в феврале 1918 года в Джамбейтинском (Каратобинском) районе Западно-Казахстанской области. Но, данная страничка его биографии, сыграла для него в последствии роковую роль.

До 1929 года Т. Имангазиев работал в системе сельского хозяйства. С 20 декабря 1929 года продолжил учительскую деятельность в бывшем Джамбейтинском, ныне Каратобинском районе.

В 1938 года, когда Т. Имангазиев работал учителем Жаксыбайской средней школы, по ст.58, 58-2 УК РСФСР 14 февраля ему было предъявлено обвинение «врага народа», и он по решению суда был арестован, а ночью 15 числа был расстрелян. Тоталитарная система жестоко расправлялась с совершенно безвинными людьми. Впоследствии решением Президиума областного суда Западно-Казахстанской области 21 сентября 1961 года Т.Имангазиев был реабелетирован. В данное время архивные данные об Т. Имангазиеве хранятся в ЦГА РК в фонде-95, опись-1, дело-212, лл.-15,42-46,48,50 [2, с. 28-29].

Такими жесткими были меры большевистского режима. Время доказало, что данный слой интеллигенции честно служил своему делу, своему Отечеству. Меры государства по отстранению от учительской работы, естественно, отрицательно сказались на системе образования данного исторического периода.

В предвоенные 30-е годы на территории Западного Казахстана в городе Уральске была открыта и первая казахская школа семилетка. Первая казахская школа города Уральска связана с именем известного общественного и государственного деятеля, писателем и акыном Сакеном Сейфуллиным.

В 1933-1934 учебном году школа выпустила своих первых выпускников, которые окончив семь классов, получили путевку в жизнь, их было всего десять.

В 1936 году школа была одной из первых трех средних школ Казахстана. Директорами школы были такие известные деятели как: Косанов, Кожекеев, Акмурзин, отдавшие всю свою энергию и силы для воспитания и образования казахских детей. В 1937 году школа впервые выпускает группу учеников, окончивших 10 классов и

получивших первое среднее образование. Они стали вторым школьным выпуском казахской школы.

В 1939 году Уральский городской совет рассмотрел вопрос о строительстве специального общежития для 100 детей казахской школы.

В 1938/1939 учебном году, в школе уже работали наставники, учителя, обладающие большим багажом знаний, о чем свидетельствуют факты и воспоминания современников. Вот о чем вспоминал кандидат исторических наук, доцент Уральского педагогического института, имевщий большой стаж преподавательской деятельности Зейнулла Амангалиев: «В моей памяти навсегда остался незабываемый образ Каратаева Гали, заведующего учебными отделом, как образованного человека, который мог не только преподнести свой урок на высоком уровне, но и обладал особым авторитетом человека, умеющего установить дисциплину среди учащихся. В своей жизни я больше не встречал такого воспитателя, учителя, который оказывал такое огромное воздействие на учащихся своим трезвым рассуждением. Также очень глубокие знания давали Кайыржанов Гафар по физике, Нуржигитов по математике. Среди учащихся получило распространение следующая поговорка «Кайыржанов как начерченный круг, а Нуржигитов – голова, заполненная примерами». По географии вел занятия И.Ф. Левшин, который помимо этого хорошо обучал русскому языку. Также им был открыт шахматный кружок, и он неустанно учил всех секретам и тонкостям шахматной игры. В то время в школе не было ни одного ученика, который не умел бы играть в шахматы. Свидетельством тому служило то, что ученик данной школы Мырзагалиев Шамшиден в 1938, 1939, 1940 годы стал трехкратным чемпионом Республики по шахматам».

Третьим выпуском школы были учащиеся, которые впоследствии стали ветеранами Великой Отечественной войны, а затем долгие годы, трудившиеся на службе у партии и советов. Таукин Рамазан в своих воспоминаниях об этом пишет следующее: «Ш. Мырзагалиев признанный трехкратный чемпион, окончив школу с отличием, пал смертью храбрых, в Великой Отечественной войне. Сегодня шахматный клуб города Уральска носит имя Шамшидена Мырзагалиева. Вместе с ним также учился Аюпов Турмухан, который помимо того, что хорошо учился, занял второе место в 1939 году в Республиканских состязаниях по шашкам, а Мергалиев Какмаш в те годы занял второе место в Республиканском состязании в игре «тогыз кумалак».

Все вышеуказанные факты свидетельствуют о том, что в те годы казахские дети в данной школе, помимо образования получали и всестороннее воспитание.

Таким образом, данная казахская школа сыграла важную роль в развитии системы народного образования Западного Казахстана. Многие из учеников, после окончания девяти классов, получив среднее образование, стали приносить пользу своему государству, своей Родине [3, с.1-4].

В целях реализации решений правительства и исполнительных органов о завершении ликвидации неграмотности провели следующую работу: с 1 января и по 5 мая 1940 года послано 36 человек из областного партийного и советского актива для оказания практической помощи районам в организации работы по ликвидации неграмотности. Такая же работа проводилась в районах. Вопрос о ликвидации неграмотности обсуждался на заседаниях и сессиях исполкомов районных комитетов. Уточнялось количество неграмотных и малограмотных. Заключены договоры между районами, аулсоветами, школами, учителями, культармейцами. Обращение о ликвидации неграмотности обсуждалось на общих собраниях колхозов, совхозов МТС и предприятий.

Все эти проведенные мероприятия и массово-разъяснительная работа обеспечили улучшение в деле ликвидации неграмотности и малограмотности.

Если за весь 1939 год обучено всего 2923 неграмотных и малограмотных 5280, то за 6 месяцев 1940 года обучено 5263 неграмотных и 6609 малограмотных.

Неплохо было развернуто социалистическое соревнование за завершение ликвидации неграмотности в установленный срок в Джамбейтинском районе. В этом районе завершили ликвидацию неграмотности 18 колхозов, 3 аулсовета и 1 МТС. Можно привести целый ряд прекрасных образцов работы культармейцев. Так, например, культармеец Г.Тлеуов за 4 месяца обучил в колхозе «Социализм» 10 неграмотных и 14 малограмотных. В Чингирлауском районе завершили неграмотность 8 аульных Советов из 17. К этим всем аульным Советам прикреплены 21 человек из райактива, которые оказывали помощь в работе школам и в индивидуальном обучении неграмотных и малограмотных. Практиковался созыв методических совещаний учителей. Огромную помощь школам, культармейцам оказывали созданные при Советах школьные комиссии. Хорошо развернула работу школьная комиссия при Кушумском сельском Совете Зеленовского района. Комиссия работала по плану. Под руководством председателя школьной комиссии депутата Кушумского сельсовета учительницы, комсомолки Е.М.Уткиной, обучено 17 человек, из неграмотности в малограмотность – 30 человек. На основе разъяснительной работы педагогического института, техникумов, учащихся старших классов педучилища, отъезжающих на каникулы, было мобилизовано 250 человек в районы, колхозы, совхозы и 250 человек по г.Уральску для работы по ликвидации неграмотности. Большинство студентов взяло на себя обязательство – во время каникул обучить грамоте 3-4 человека. В деле ликвидации неграмотности и малограмотности была оказана активная помощь со стороны избы-читальни. Рост сети изб-читален по области характеризуется следующими цифрами: если в 1932 году их насчитывалось 111, в 1940 году – 204. При них организовано 719 кружков, проведено 7909 занятий. Были такие типы кружков: общеобразовательных – 141, политических - 183, атеистических – 139, оборонно-физкультурных – 256. В 1940 году было проведено лекций, докладов, громких читок и бесед по следующим вопросам: текущей политики – 5743; оборонно-физкультурных – 1895 и общеобразовательных – 4121. В этих избах-читальнях имелось 57 патефонов. Организовывалось коллективное прослушивание патефонов 2636 раз, в них участвовало 39496 человек [4, с. 120-122] .

В 1938 году в Уральском пединституте была создана военно-физкультурная кафедра с преподавателями военного дела В.В. Волковым, П.К. Ермоленко, Я.С. Красновым и физвоспитания Н.И.Рогачевым, Е.Г.Зайцевым, А.А.Чечиным, А.И.Карповой (1939 году). Начальником кафедры был утвержден коммунист со времен гражданской войны, капитан П.И.Гусак. С его приходом заметно изменился стиль работы, почувствовалась военная подтянутость, повысилась требовательность в проведении учебных занятий по военному делу, широко развернулась военно-патриотическая работа. П.И. Гусаком был создан студенческий стрелковый батальон, переформированный затем в осовахимовский отряд в составе двух команд и двух спецгрупп минометчиков и радистов, насчитывающих 122 человека. Будучи его командиром, П.И. Гусак еженедельно проводил занятия, был командиром команды военруков школ города, начальником по подготовке медсестер запаса РККА, вел занятия в двух группах, по подготовке преподавателей и служащих института к сдаче норм на значок «Ворошиловский стрелок». Кроме того, он вел пропагандистскую работу, как внештатный лектор обкома и горкома партии, был избран членом партбюро института.

Уже в 1939 году состоялся выпуск первой группы парашютистов в составе 21 человека. В их числе был студент А. Беда. После окончания учительского института и Уральского аэроклуба, он поступил в Оренбургское военное авиационное училище. За мужество и отвагу, проявленные в боях с врагом в годы Великой Отечественной войны, А. Беда был дважды удостоен звания Героя Советского Союза .

К началу 1941 года военным специальностям было обучено 177 студентов и 40 преподавателей и служащих. Сдали нормы на оборонные значки «Ворошиловский стрелок», «Готов к ПВХО», «ГСО», «ГТО» 1021 человек, причем многие из них имели по 2-3 значка. Вместе с тем, накануне Великой Отечественной войны на четырех

факультетах - историческом, филологическом, географическом, физико-математическом и естествознания, почти в 12 раз увеличилось число студентов (с 83-х до 954). На 18 кафедрах почти в 8 раз выросло число преподавателей (с 11 до 83), из них 1 профессор, 6 кандидатов наук, доцентов и 7 заканчивающих кандидатские диссертации. В институте успешно работали заочный сектор, 2-х годичные курсы иностранного языка, вечернее и дневное отделения педрабфака. Библиотека насчитывала более 80 тысяч томов и была одной из крупнейших в Казахстане. Работали читальный зал, кинотеатр, радиоузел, столовая, два общежития, восемь домов для преподавателей, детсад, амбулатория, прачечная, парикмахерская, две оранжереи, учебно-опытное поле. Созданное с помощью студентов и преподавателей подсобное хозяйство обеспечивало их овощами, а позднее и молоком. Был заложен сад и питомник, и там же построен дом отдыха для студентов.

Рост контингента, улучшение учебно-воспитательной работы и бытовых условий для студентов способствовали сокращению отсева и ежегодному увеличению числа выпускников. Институт стал вторым педвузом в республике, выпустив за 5 довоенных лет для народного образования 585 молодых специалистов. Об огромной заботе правительства свидетельствовали из года в год увеличивающиеся ассигнования с 1 млн. 292 тыс. рублей в 1935 году до 5 млн. 161 тыс. рублей в 1940 году. Более того, Правительство республики предложило разработать 15-летний генеральный план развития института. Но начавшаяся Великая Отечественная война надолго отодвинула претворение в жизнь плана дальнейшего развития Уральского педагогического института. [5, с. 109].

Таким образом, развитие системы образования в Западном Казахстанев в предвоенные и военные годы соответствовола общим положениям советской школы этого периода. Несмотря на существующие трудности военного времени и сталинского режима велась большая работа по ликвидации безграмотности и совершенствования системы образования. И это во многом благодаря неустанному труду работников просвещения.

Список литературы:

1. Хасанов Қ. Өнегелі өмір иесі. - Орал, 2009. - 75 б.

2.Хасанов Қ. №2368 ІС немесе Төлеген Имангазиев тағдыры туралы.- «Полиграфсервис» - Орал, 2007. - 80 б.

3.Есказиева А. А. Білімнің қара шаңырағы. С.Сейфуллин атындағы №11 қазақ орта мектебінің 70 жылдығына арналған. Орал облыстық халыққа білім беру басқармасы. - Орал, 1994. - 13 с.

4.Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. - Уральск, 2002. - 190 с.

5.Западно-Казахстанский государственный университет: история становления и развития. - Уральск, 2002. - 216 с.

ОӘЖ 94 (574)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ 1930-1940 ЖЫЛДАРДАҒЫ ДАМУ ТАРИХЫ

Абдрахманова Р.Л.

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа. *Бұл мақалада Қазақстанның, оның ішінде оның батыс аймағының оқу орындары қарастырылады, соғыс алдындағы жылдары және Ұлы Отан соғысы жылдарында олар әкімшілік-командалық жүйенің қатаң бақылауымен дамыды. Ол кезде Сталиннің жеке басына табынушылық кадрларды даярлау мен білім берудің*

дамуына теріс әсер етті, оның осы саладағы зиянды салдары кейбір білім беру қайраткерлерінің негізсіз қуғын-сүргінге ұшырауынан көрінді.

Кілт сөздер: *КазНаркомПрос, педагог кадрлар, мұғалімдер, алғашқы қазақ мектебі, қоғам және мемлекет қайра*

ОӘЖ 94 (574)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ТАРИХЫНАН (XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Балыкова А.М. *E-mail:* **akkain-b@yandex.ru**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа*: Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Қазақстандағы білім беру ісінің тарихы баяндалады. Революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады. Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Батыс Қазақстан бойынша жоғары білімді, сонымен бірге, аяқталмаған болса да жоғары, орта, орталау білімі бар халықтың деңгейі жоғары көрсеткішке ие болған. Тұтас Қазақстанда 1939 жылы халықтың сауаттылық деңгейі 83,6 пайызға жеткен. Мақалада аймақтағы білім беру ісінің жүргізілуіндегі жетістіктер мен қиындықтар баяндалады.*

Кілт сөздер: *Кеңестік дәуір, Батыс Қазақстан, білім беру ісі, сауат ашу мектептері.*

XX ғасырдың басында өлке халқының басым бөлігі оқи да, жаза да алмады. Сондықтан да, революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады.

1920 жылы жергілікті халық ағарту бөлімдерінің жанынан сауатсыздық жөнінде комиссиялар құрылды, олар сауатсыздардың есебін алуды ұйымдастырумен, педагог-мамандарды даярлаумен, курстар мен мектептер ұйымдастырумен, көмекші оқу құралдарын басып шығарумен айналысты. Кейінірек бұл жұмысты «сауатсыздық жойылсын» қоғамының жергілікті бөлімшелері жүргізді. Барлық жерлерде дәрістер оқылып, бір күндік, үш күндік, айлықтар өткізілді.

Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Осындай мамандардың бірқатары Батыс Қазақстан аймағына да бет алған. Мысалы, 1933 жылы Ақтөбе облысына алты маман келген. Олардың әрқайсысы әрбір алты ауданға Шалқар, Ырғыз, Ойыл, Табын, Арал және Торғай аудандарының аудандық білім басқармасына келді. Ал, Батыс Қазақстан облысына маман Қаржауов- Гурьев аудандық білім басқармасына, Исмайылов- Жымпиты, Даулетов- Жаңақала және Валитов Маңғыстау аудандық білім басқармаларына жіберілген.

Осындай жоғары білімді мамандардың келесі бір тобы мектептер мен облыстық және аудандық білім басқармаларының қарамағына жұмысқа жұмсалды. 1933 жылы Батыс Қазақстан облысына төрт маман, Ақтөбе облысына төрт маман алғашқы қазақ жоғары оқу орнын бітіріп келген. Олар Батыс Қазақстан облысы бойынша Кузнецов, Ешмеков, Лукьянцевтар- облыстық білім басқармасына,Старостин- Орал педагогикалық техникумына қызметке жіберілді. Ал, Ақтөбе облысы бойынша Шуватов, Қостанай педагогикалық техникумына, Тарлавине, Жигулин, Сатаринов облыстық білім басқармасына оқытушылық қызметке кіріскен [1].

30 жылдардың ортасындағы ересектерді оқыту жүйесіндегі ерекшелік-сауатсыздықты жою, шала сауатсыздықты жеңумен қатар жүргізілді. Бұл өте қиын жұмыс болды. 1933 жылы болған VIII бүкілқазақстандық өлкелік конференция ересектерді оқыту, есепке алу ісінде мектептерді оқулықтармен, жазу құралдарымен қамтамасыз етудегі елеулі кемшіліктерді ашып көрсетіп, оларды болдырмаудың нақты шараларын көрсетеді. 1933 жылы Қазақ АКСР-і мен өлкелік комитеті Халық комиссарлары кеңесінің бастауыш және орта мектептерде жаңа оқу жылын ұйымдастыру туралы жарғысы қабылданады. Онда 8-12 жас аралығындағы мектеп жасындағы балаларға арналған облыстар бойынша мынадай орындық мектеп-интернаттарды ұйымдастыру туралы айтылады [2]. Батыс Қазақстан облысы бойынша-1500, Ақтөбе облысы бойынша- 3450, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша- 7770, Қарағанды облысы бойынша- 5120, Шығыс Қазақстан облысы бойынша 5360, Алматы облысы бойынша- 7300, барлығы 30500 балаға арналған мектептер ашу көзделді.

Батыс Қазақстан облысының өзінде 1935 жылы облыс көлеміндегі әліппелік сауатсыздарының саны 95 мың адам болса, оның ішінде 56 мыңы әйелдер болды. Сауатсыздықты жою және мектеп жұмысының жүйелі жолға қойылуына республика көлемінде ұйымдастырылған жарыстар ықпал етті. Бұл сайыстардың негізгі көрсеткіштері оқу жылына мектептерді әзірлеу, мұғалімдерді тұрғын үйлермен қамтамасыз ету, мектеп жасындағы балаларды оқуға тарту, ересектердің арасында оқуды жолға қою болды. 1935 жылы облыстық сауатсыздықты жою орнына арналып 12 мың әліппе және 1600 дәптерлер сатып алынған. 1936 жылы сауатсыздар мен шала сауаттыларды оқытуға арналған 960 мың сом қаржы бөлінді, бұл 1935 жылмен салыстырғанда 2 еседей артық. Облыс тұрғындарының сауаттылығы 1935 жылы 55 пайызға көтерілді [3].

Шешімін таппаған бір мәселе білім жүйесіндегі бастауыш, орталау және орта мектептердің мұғалімдерінің жетімсіздігі болатын. Соған байланысты, 1937 жылдан бастап, мұғалімдерді даярлауға арналған қысқа мерзімді курстар ашыла бастады. Өйткені, 1937-1938 оқу жылынан бастап, мектептердегі жоғары сынып оқушыларының саны артты. Осы оқу жылының өзінде Қазақстанда бастауыш мектептердегі жоғары сынып балаларының саны 2182-ге, орталау, орта мектептерде 1134-ке артты. Әсіресе, мұғалімдер, пән мұғалімдеріне деген сұраныс арта түсті. Сондықтан, облыстарда төрт айлық бастауыш мектеп мұғалімдерін даярлайтын курстар ашыла бастады. Оның ішінде Ақтөбе облысында- 120, Батыс Қазақстан облысында 150 мұғалім дайындайтын курс ашылды. Сондай-ақ, қазақ орталау мектептеріне орыс тілі пәнінің мұғалімін дайындайтын екі айлық курстар ашылды. Олардың ішінде Ақтөбе облысы бойынша- 30, Батыс Қазақстан облысы бойынша 40 мұғалімдік курстар ашылды.

Бұған қоса, облыстық алты айлық орталау және орта мектептерге арналған оқытушылар дайындайтын курстар ашу жоспарланды. Қазақ КСР ХКК мен БК(б)П Өлкелік комитеті бастауыш, орталау және орта мектептерге мұғалімдерді даярлау ісімен қоса педагог-мамандардың біліктілігін арттыру мәселесін қолға алды. Осыған орай, 1937 жылы Өлкелік комитеттің VII пленумының жарғысы жарық көрді. Онда, педагог-мамандар, мұғалімдердің сырттай оқумен қамтылуын қадағалау тапсырылады. Сәйкесінше, бастауыш мектептердегі 4, 5 және 6 сыныптық білімі бар Батыс Қазақстан облысы бойынша 837, Ақтөбе облысы бойынша 913 мұғалімнің сырттай оқуға түсуіне

мүмкіндік жасалады [4]. Сонымен бірге, орта мектептерде мұғалімдік қызмет еткенмен жоғары білімі жоқ ұстаздарды сырттай оқумен қамту үшін Алматыдағы педагогикалық институттан 978 орын, Қазақ мемлекеттік университетінен 535, Орал педагогикалық институтынан 570 ұстазға орын бөлінді. Ал, тұтас республика бойынша орталау мектептерде ұстаздық ететін, бірақ сәйкесінше білімі жоқ 800 мұғалім сырттай оқумен қамтылды. Оның ішінде Ақтөбе және Орал мұғалімдер институты бойынша 275 адам қамтылды.

Осы жылдары бастауыш, орталау және орта мектептердегі ұстаздардың арнаулы және жоғары білімдеріне деген талап күшейіп келеді. Оның куәсі, 1938 жылы Қазақстанда 19 жоғары оқу орны болған. Оның ішінде 7-і екі жылдық мұғалімдер институты болды. 1937-1938 оқу жылдары 1 педагогикалық институт, 2 мұғалімдер институты ашылса, 1 педагогикалық және мұғалімдер институты Қиыр Шығыстан көшірілген. 1936-1937 оқу жылдары жоғары оқу орындарын 4366 адам оқыды, оның ішінде 1738-і қазақтар болса, 185-і қазақ қыздары еді. 1937-1938 оқу жылдары 5286 адам жоғары оқу орындарында білім алды, оның ішінде 1774 қазақ болса, 203 қазақ қыздары болды. 1936-1937 оқу жылдарындағы түлектер 803 адамды құрады, қазақтар саны 360 адам болатын. Келесі оқу жылы 878 адам жоғары білімнің иегерлері болды.

Батыс Қазақстанда жоғары оқу орындарының желісінде бұл уақытта 3 оқу орны болды. Олар 1932 жылы негізі қаланған Орал педагогикалық институты, Ақтөбе мұғалімдер және Орал мұғалімдер институты болатын. Орал педагогикалық институты 1932 жылы Орынбор қаласынан көшірілген Халық ағарту институтының негізінде ашылады. Кейіннен гуманитарлық университетке айналып, педагог мамандарды даярлайды. Бүгінгі таңда мемлекеттік университет мәртебесін иеленген бұл оқу орны аймақтағы ірі ғылыми әлеуетті орталыққа айналып отыр. Осы оқу орындарындағы студенттердің саны 1937 жылы 584 адамды құрады, олардың ішінде қазақ студенттер саны 393 адам, қыздар саны 171 адам да, қазақ қыздарының саны 60 адамды құрап отыр. Сонда, жоғары білімге тартылған қазақ қыздарының үлес салмағы барлық әйелдердің арасында 35,1 пайызды құрайды. 1938 жылғы көрсеткішке назар аударсақ, студенттердің саны 608 адамға артқан [5]. Демек, жыл артқан сайын жоғары білімді игеруге студенттер де көптеп тартыла бастады. Соған қарамастан, кейбір келеңсіздіктердің орын алғанын айтпай кетуге болмайды. 1937-1938 оқу жылдары бойынша жоспарланған қазақ орта мектептерінің даму бағдарламаларында келіссіздіктер болды. Ашылуы тиіс 98 қазақ орта мектебінің орнына 93 мектеп ашылған. Әсіресе, Гурьев облысында 13 мектептің орнына 10 қазақ орта мектебі жаңа оқу жылын бастады.

Гурьев облысында жылма-жыл білімге тартылған оқушылар саны арта түсті. 1939-1940 жылдары оқушылар саны 7696 балаға өскен. Ал, жоғары сынып оқушылары мен педагогикалық училищені бітіруші түлектер саны 1937-1938 оқу жылы 120 болса, 1939-1940 оқу жылдары 180 оқушыға көбейген [6]. Гурьев облысында жоғары білімді педагог-мамандардың саны осы оқу жылдары аралығында 58-ден 150 оқытушыға артса, орта білімді мұғалімдер қатары 549 адамға жетті. Дегенмен, облыс бойынша осы оқу жылдары математика, неміс тілі, әдебиет, орыс тілі пәндерінің мұғалімдері жетіспеді, мұғалімдердің білім деңгейлері төмен дәрежеде болды. Облыстағы аяқталмаған орта білімді 1077 мұғалімнің тек 446-сы ғана педагогикалық училищенің сырттай оқу бөлімінде білімдерін жалғастырған.

Енді соғысқа дейінгі жылдардағы Маңғыстау өңіріндегі мектеп жүйесінің барысына назар аударайық. Мысалы, 1914-1915 оқу жылдарында барлығы 22 мектеп қана болды. Оның 4-і қала мектебі де, қалған 18 ауылдық мектептер болатын. Олардың барлығы да бастауыш білім беретін мектептер ғана болды. Ал, араға жылдар салып, 1927-1928 оқу жылдарында бұл көрсеткіштерге елеулі өзгерістер енеді. Мектептер саны 31-ге артады. Оның ішінде қала мектептері 5, ауыл мектептерінің саны 26 болатын. Бұрынғы бастауыш мектептердің желісіне енді ауылда бір жеті жылдық мектеп қосылды. Кейінгі 1932-1933 оқу жылында мектептер саны 39 болды. Оқушылардың саны 1927-

1928 оқу жылында 1183 балаға артса, 1932-1933 оқу жылы 4337 баланы құрады. Ал, 1937-1938 оқу жылы мектеп қабырғасында 6530 бала білім алған. 1914-1915 оқу жылымен салыстырғанда оқушылардың саны 5220 балаға артып отыр. Оқушылар санының артуына 1927-1928 оқу жылынан бастап жеті жылдық мектептердің, 1937-1938 оқу жылынан орта мектептердің Маңғыстау облысында білім жүйесіне енуі себеп болды.

1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша Батыс Қазақстандағы білім деңгейі жоғары өңір Орал облысы болып отыр [7]. Әсіресе, халықтың білім деңгейі Ақтөбе және Гурьев облыстарымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары болды. Тұтас Батыс Қазақстан бойынша жоғары білімді, сонымен бірге, аяқталмаған болса да жоғары, орта, орталау білімі бар халықтың деңгейі жоғары көрсеткішке ие болып отыр. 1939 жылы жалпы 9-49 жас аралығындағы халықтың сауаттылық деңгейінің пайыздық көрсеткіші бойынша да Орал облысы 92,8 пайызға ие болған. Жалпы, Қазақстанда 1940-1941 және 1945-1946 оқу жылдары арасында оқушылардың саны 30,0 пайызға, мұғалімдердің саны 14,0 пайызға қысқарып кетті. XX ғасырдың басында өлке халқының көбі оқи да, жаза да алмады. Революциядан кейін бірден ересектердің сауатын ашып, оқыту үшін мектептер мен курстар ашыла бастады. Материалдық жағдайы мен мәдени күштері бар аймақтарда сауатсыздарға арналған мектептер жұмыс жасай бастады. Сауаттылықты ашу жұмыстарының қиын жүргені сөзсіз, өйткені қаржы-қаражат жетіспеді, мұғалімдер, көмекші оқу құралдар, жазу құралдары болмады. Соған байланысты БК(б)П өлкелік комитеті көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға аудандық білім беру басқармасының жұмыстарын нығайту мақсатымен Қазақ педагогикалық институтының бірінші түлектерін аттандырады. Шешімін таппаған бір мәселе білім жүйесіндегі бастауыш, орталау және орта мектептердің мұғалімдерінің жетімсіздігі болатын. Соған байланысты, 1937 жылдан бастап, мұғалімдерді даярлауға арналған қысқа мерзімді курстар ашыла бастады.

Әдебиеттер тізімі:

1. *ҚР Президент архиві. 141-қор, 1-тізбе, 6558 іс, 43-45 бб.*
2. *ҚР Президент архиві. 141-қор, 1-тізбе, 6560 іс, 7-8 бб.*
3. *Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. Уральск, 2002. 120с.*
4. *ҚР Президент архиві. 708-қор, 1-тізбе, 568 іс, 10-11 бб.*
5. *ҚР Президент архиві. 708-қор, 2/1-тізбе, 756 іс, 49 бб.*
6. *ҚР Президент архиві. 708-қор, 4/1-тізбе, 1363 іс, 66-67 бб.*
7. *Всесоюзная перепись населения 1959г. Казахской ССР. – Москва, 1962. 56 с.*

УДК 94 (574)

ИЗ ИСТОРИИ ЛИКВИДАЦИИ БЕЗГРАМОТНОСТИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

Балыкова А.М.

Аннотация: *В статье освещается история ликвидации безграмотности в Западно-Казахстанской области в первой половине XX века. После октябрьской революции сразу начали открываться школы и курсы для ликвидации безграмотности у взрослого насаления. Начали функционировать школы для безграмотных в регионах с материальными и культурными возможностями. Ликвидация безграмотности производилась несмотря на трудности связанные с нехваткой финансовых средств, учительских кадров, учебных пособий и письменных принадлежностей. Для этого краевой комитет ВКП(б) отправляет первых выпускников Казахского педагогического института в кочевые и полукочевые районы с целью улучшения и укрепления работы районных управлений образования. По Западно-Казахстанской области показатель*

населения с высшим, с незаконченным высшим, средним и непоным средним образованием был на высоком уровне. В целом по Казахстану уровень грамотности населения в 1939 году достиг 83,6%. В статье освещаются достижения и трудности в просвещении в регионе.

Ключевые слова: *Советский период, Западный Казахстан, образовательная деятельность, школы грамоте.*

ӘОЖ 94 (574)

БАБАЖАНОВ МҰХАМЕД-САЛЫҚТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Бижанова А.Е. *E-mail:* aaliyka@mail.ru

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қаласы

Аңдатпа: *Мақалада Мұхамбет-Салық Бабажановтың қоғамда атқарған ролін және ағартушылық жұмыстарындағы белсенділігі туралы жазылған.*

Кілт сөздер: *Қоғам, Бөкей Орда, Орал, Кіші Жүз, қазақ, патша үкіметі, шаруа.*

М.Бабажанов бір жағынан патша үкіметінің, екінші жағынан би-болыс, байлардың екі жақты езгісінен зар илеп, жоқшылық тауқыметін тартқан қара халықтың қайғы-қасіреті мен ауыр тұрмысынан хабардар болып өсті. Казактар мен қазақтар арасындағы қарым-қатынасқа, жер мәселесіне көңіл бөлді. Оның айрықша назар аударғаны – ағартушылық жайы, өз ұлтының білімге, ғылымға құштарлығы және қазақ жастарына білім беру мәселесі.

Мұхамбет-Салық Бабажанов патша үкіметінің қазақ жерін отарлау, озбырлық саясатына ашық түрде қарсы шыққан күрескер. Ол патша чиновниктерін үнемі тарихи тиянақты айғақтарымен дәлелдеп, жеңіп кетіп отырған. Сол себепті ол 1731 жылы патшалық Ресейге қосылғанға дейінгі қазақ жерінің оның ішінде Бөкей Ордасының картасын жасайды. Ол орыс пен қазақ халқының тамыр тартқан достығын, желілес тағдырын алғашқылардың бірі болып көрсеткен, соған бар болмысымен қызмет еткен ғалым. М.Бабажановтың үлкен толғаныс үстінде жазған еңбегі «Қазақтарды дәріптеу атты мақалаға қазақтың жауабы» деген туындысы. Бұл мақалада ол Орал казактарының жергілікті халыққа жасап отырған қиянатын, өктемдігін батыл сынады. Бұл мақаланың тууына не себеп болды? 1860 жылы патша үкіметінің шақыруымен қазақ уәлаятының бір топ азаматтары Петербургте, Мәскеуде қонақта, көрме, мәдени орындарда болып, империяның жетістіктерімен танысады. Олардың арасында Салық та болды. Казактар адам санатына қоспай кемсітіп жүрген қазақтарды орыс жұртшылығының орталық қалаларға шақырып, ықыласты қабылдауын Орал казактары ұнатпады. Қазақты кемсітіп, оның ұлттық намысына тиетін бұл мақаланы Орал казактарының атаманы жазып, оны «Русский вестникке» жариялайды. Бұл мақаланы көпшілігі қолдамай, сол тұста наразылық білдіреді. Мақаланың жазылуына себеп болған оқиғаның сырына үңілсек, мынадай жайларды байқаймыз. Орыс оқымыстысы, тарихшы П.И.Небольсин 1860 жылы қараша айында «Русский вестник» басылымына «Серуен – саяхатта жүрген қазақтар» атты мақала жариялады. Қазақ өлкесінің тарихын зерттеп, мол мағлұмат жинаған, қазақ зиялыларымен әсіресе, Салықпен қарым-қатынас жасап жүрген Неболъсин өз мақаласында 1860 жылы тамыз айында құрамында С.Бабажанов бар бір топ Кіші жүз қазақтарының Орынборда құрылған өкілетті тобының Мәскеудің, Санкт — Санкт-Петербургтың көрнекті жерлерінде, мәдени - ғылыми орындарында болғаны жазады. Бұл мақала Орал — Жайық казактарына жайдың оғындай әсер етті [1].

Қазақтарды мадақтап отырған Неболъсинге ыза болып, қазаққа деген өшпенділігін ішіне сыйғыза алмаған Орал казактарының атаманы Железнов кейісті сөздерімен кекесінге толы мақалалар жазады. Бұл мақалаға қазақтардан да біреу жауап беруі тиіс еді. Мұны істеген яғни пікір айтқан Бабажанов болды. Ол «Казақты дәріптеу атты мақалаға қазақтың жауабы» еңбегінде: «Русский Вестниктің» мақалаларын қарап отырып, бүгін ғана қолыма тиген өткен қараша айының санындағы «Қазақты дәріптеу» атты мақала көзіме түсті. Менің түсінігімше олар осы сөз арқылы қазақтарға жылы сезім мен сүйіспеншілік көрсетудің қажеті жоқ екенін айтқылары келген. Бұл мақаланың авторы - Иосаф Железнов.(«Северная пчела», 1861, №131) Менің түсінбейтінім қазаққа сүйіспеншілік көрсету тіпті орынсыз, ерсі іс болып көрінуі қай орыстың басына келді екен деп қанша ойласам да, ондай орысты көз алдыма елестете алмадым. Себебі мен білетін нағыз таза, ешқандай бөтен ұлттармен каны араласпаған жергілікті орыстар әрқашанда барлық жерде қазақтармен санасып, қарым — қатынас жасайтын еді. Одан әрі мақалада автордың өмірбаяны арқылы оның шыққан тегін біліп, қазақтарға адамгершілік сезіммен қарағандарға қарсы шығуының жұмбақ сырларын түсіндіріп беруге мүмкіншілік туады. Салық мақаланың авторы Иосаф Железновтың Ресей азаматы екенін, сонымен бірге оның Жайық бойында казак деген атқа ие екенін анықтады. Салық казактардың дербес топ ретінде қалай қалыптасып, құрылып тарих аясына қалай шыққанын, екіншіден олардың орыстармен қандай қарым — қатынаста болып келгенін, үшіншіден не себепті олардың бөкейліктерге күн көрсетпей, мінезін көрсетінін талдап, тексереді.

Бұл мәселелерді сөз еткенде ол орыстармен бөкейліктердің арасындағы байланыстардың дамуына да көңіл бөледі. Салық өз мақаласында: «Орал — Жайықтық казактар орыстың бейбастық қарақшы қашқындарынан, өзендер мен үлкен жол бойындағы босқындардан, орыс мемлекетінің қылмыстарынан, үйсіз — күйсіз жүрген қаңғыбастардан жиналып XV ғасырда Жайық өзені бойында пайда болды. Олар орыстарға жақын, тілдерінде жексұрын идиотизм есепсіз мол, қисық бұрмалау көп болса да казактар өздерінше орысша сөйлейді, олардың діни — сенімдері де христиандық, кәдімгі орыстардікі сияқты, тек өз крестерін өзгеше ұстайды, өздерінің сенім — нанымдары бойынша олар таза текті орыстармен өздерінің аяқ — табақтарын да араластырмайды» деп жазады. Сонымен қатар Салық барлық орыстардың дүниеге көзқарасы, өмір тұрмысы, діндарлығы, әдет - ғұрпы казактармен бірдей еместігін, казактарды орыстардан айырудың қиын еместігін айтып, «қазақтар казактарды суық мәнерлері арқылы жікке бөліп жүретін тар пейілдеріне қарап және ертедегі жер туралы айтысып келе жатқан қылықтарынан жақсы ажыратады» деп мәлімдеді. Күні бүгінге дейін Ордалық казактар жергілікті қазақтарды мұқатып, аяқтарын шалып, олардың жанына ауыр жарақат салу үшін әрқашанда бірдемені ойлап тауып, қырсықтық үшін айла — шарғы қарастырып жүреді.

С.Бабажанов былай дейді: «Неболъсиннің отаншылдығы және оның жылы жүректен қазақтарға мақтау сөз айтуы, сонымен бірге Ресейдің қауты туралы, оның тәлімдік мәні жайлы түсіндіргені де Железновтың ойынша ұят және масқара қылық сияқты». Казактар патшалық Ресейдің билеушілеріне арқа сүйейді. Кіші жүз жеріне баса — көктеп орнығып, қоныстанған казактарды орыс мемлекеті бауырына басты. Оларды қазақтарды құлдыққа салу үшін қолшоқпар етіп пайдаланды. Ішкі Ордадағы ең құнарлы жерлерді, өзен-көлдерді, жайылымдарды казактар өздеріне қаратып алуға тырысты. Мұхамбет-Салық еңбектерін оқығанда бөкейліктермен Орал-Жайық казактарының қарым-қатынасында көптеген келеңсіздіктер мен келіспеушіліктер орын алғанын, казактардың патша үкіметіне арқа сүйеп, ұялмай жергілікті халыққа содыр-сойқандық жасағанын, ал қазақтардың мұндай менмендік пен жөнсіздікке төзімділік, шыдамдылық көрсеткенін байқаймыз [2].

Салық Орал-Жайық казактарының қылықтарына, зорлық зомбылығына орыс халқының қатысы жоқ, екенін баса айтып, ыңғайы келген жерде орыс зиялыларының

қазақтарға жол көрсетіп, қол ұшын беріп, далалықтарды өнерге, білімге, ғылымға жанастырудағы олардың қамқорлығының игі нәтижелерін ризашылықпен сипаттайды. «Орыстар қазақтармен шын дос, көлікке бірігіп отырып, бір аяқтан ас ішіп те жүр» деп Салық орыстардың, мінезіндегі ақ пейіл, адал, шынайы көріністерді мақтан етеді. Салық Оралдағы казак атаманы, генерал — майор Столыпиннің қазақ шаруаларымен қазынаның жерін бір тиын да төлемей, көп жылдан бері өз меншігіндей пайдаланып келгенін әшкерлейді. Салықтың мақаласын орыстың зиялы қауымы жылы ықыласпен қабылдады [3].

Саяси памфлет сияқты бұл мақалаға қатысты сол кездегі көп тарайтын басылымдардың бірі – «Деятельность» газеті «Істің мән-жайын түсінген әрбір көзі ашық оқырман азамат М.Бабажановтың проволвк түсініктеріне қарап, оның өз басының емес, тіпті, өз халқының емес, жалпы халықтың мемлкеттік мүддесәін қорғау жағында мықты тұрғанын көреді» - деп жазады [4]. Бұл Мұқамбет-Салық Бабажановты империялық шенеуніктердің атаның баласы ғана емес ел үшін қам жеген халықтың азаматы, қоғамдық қайраткер қызметін атқарғанын мойындауы екендігінің белгісі.

Тарих пен адамның есте сақтағаны емес, оның тарихы тәжірибесінің аккумуляторы болып табылады. Ал ол тиянақты тарихи жеке адамдардың қызметін оқып білусіз және оны баяндаусыз жан-жақты зерттелмейді, Кейбір адамдардың есімін халық өзінің есінде ризашылықпен мәңгі сақтайды. Олардың өмірі халық тарихының, оның ұлттық мақтанышының бір бөлшегі болып табылады [5].

Өткені мен бүгінінің байланысы неғұрлым берік болса туған халқына, оның мәдениеті мен тарихына деген сүйіспеншілігі соғұрлым артады. Өйткені өкше басар ұрпаққа әлеуметтік — рухани мұра қалдырып отыру адамзат әулетінің ұлы борышы.

Қорыта келгенде, Мұхамбет-Салық Бабажанов еңбектерінің келешек ұрпаққа берер тәрбиелік, танымдық маңызы зор. Бүгінгі таңда тарихшылар алдында тарихымыздың түйінді тұстарын жаңаша талдап, түсіндіріп, оның танымдық, тағылымдық жағына көбірек көңіл аударып, ұлы ғалым Мұхамбет-Салық Бабажановқа дұрыс баға беріп, халқына қауыштыру міндеті тұр.

Өлке тарихына байланысты үлкен ғылыми мұра қалдырған аса зерделі тарихи тұлға Мұхамбет-Салық Бабажановты жан - жақты танып — білу бүгінгі жас үрпақтың алдында тұрған абзал борыштың бірі болып табылады.

Өткеніміздің бедері, бүгініміздің беделі, бар ғұмырын халық тарихын тірнектеп жинауға жұмсаған азаматымыздың болашақ ұрпақ бесіктен біліп өсер, мәдениетіміздің төл жұлдыздарының бірі болып, олардың мақтанышына айналары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Маданов Х., Мұсабаева А. «Мұхамбетсалық Бабажанов», А.,1995 жыл.
2. Ысқақов.Б.Ұмытылмас есімдер. А., 1994. 224 б.
3. Ивлев Н.П. Мухаммед Салих Бабаджанов. Соч., А., 1996 ж.
4. Бірімжаров Б.Қ., Қарабалин Ғ.Е. «Мұхамбетсалық Бабажанов». Орал өңірі, 30 мамыр 1996 жыл.
5. Рысбеков Т.З. «Салық өлді дегенше...» Таңдамалы шығармалар. Т.2.,Орал, 2017. 85 б.

УДК 94 (574)

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУХАМЕБЕТ-САЛЫКА БАБАЖАНОВА

Бижанова А.Е.

Аннотация: В статье говорится о роли Мухамбет-Салыка Бабажанова в обществе и его деятельности в пропагандистской работе.

Ключевые слова: Общество, Букеевская Орда, Урал, Младший Жуз, казахи, царское правительство, хозяйство.

УДК 94 (577)

ВОЕННЫЙ ВРАЧ И ВИДНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ АЛАША ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВ

Дауесова А.Ж. *E-mail:* Aizhan-dauesova@mail.ru

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Казахстан, г.Уральск

Аннотация: *В данной статье рассматривается разносторонне одаренный, обладающий энциклопедическими знаниями Халел Досмухамедов и его деятельность. Халел Досмухамедов удовлетворил насущную потребность своего времени – острую нужду в создании первых на родном языке учебных пособий и научно-популярных книг по медицине и естествознанию. Особенно нужно отметить такие его работы, как "Сохранение здоровья школьников" (1925 г.), "Как бороться с чумой среди населения казахского края" (1918,1924 г.г.), "Доклад о научной терминологии" (1922 г.), "О позвоночных животных" (1927 г.) и другие.*

Ключевые слова: *врача-целитель, врача-профилактик, Алаш, Союз Рабпроса*

Халел Досмухамедов - один из тех, кто оставил особый след в казахской педагогике и просвещении. Определив теоретические основы отечественной педагогики, Досмухамедов вложил много труда в этой области.

Большая часть его работ исчезла бесследно в годы репрессий и гонений. Другая часть, извлеченная из пыльных архивов и книжных хранилищ, только сейчас приводится в систему, анализируется и обрабатывается учеными-исследователями и является основой для изучения творческого наследия Досмухамедова, его места и роли в развитии педагогической науки и просвещения.

Но ни на минуту он не забывал также о своем врачебном долге. Он очень любил детей, и всегда занимался их лечением, даже в годы ссылки работал детским врачом в школе. В институте он занимался вопросами воспитания детей, организовал кафедру педологии, получив позже звание профессора педологии. Ставивший во главу угла здоровье народа, Досмухамедов, исполняя свой долг, много и плодотворно трудился на этом поприще.

Он работал в Казахском институте просвещения, что находился в те годы в Ташкенте. Институт был солидным культурно-образовательным центром, и его роль как очага культуры, трудно было переоценить. Годы работы в Ташкенте (1920-1929) стали для Досмухамедова самыми плодотворными в творческом плане, ибо именно в этот период было написано и издано большинство его произведений.

Он принимал активное участие в создании новой системы национальной школы и разработке казахской терминологии. Халел Досмухамедов использовал свой педагогический опыт в подготовке учебников для школ и, как их автор, получил широкую известность. Вышли в свет такие его труды, как «Неживая природа», «Учебники зоологии» (1922), «Сингармонизм в казахском языке» (1923), «Гигиена школьников» (1925) и третья часть учебника зоологии (1926). Эти книги по праву занимают особое место в истории отечественных учебников.

"В этой жизни были люди, восхитившие своими делами человечество. Их имена передаются из поколения в поколение. Немало было таких людей среди казахов и киргизов", – сказал как-то Халел Досмухамедов. К таким людям, безусловно, относится и сам автор этих слов.

24 апреля 2017 года исполняется 134 лет ученому, врачу, фольклористу, журналисту, педагогу, общественному деятелю Халелу Досмухамедову. Имя Халела Досмухамедова стало известно сначала не как общественного деятеля, этнографа, литератора, историка, исследователя естественных наук, просветителя, профессора, а как врача-целителя, врача-профилактика. Окончив с золотой медалью военно-медицинскую академию в Санкт-Петербурге, Халел Досмухамедов большую часть своей жизни посвятил лечебно-оздоровительному делу [1, с. 186].

На территории Атырау часто встречаются такие наименования местностей, как Уш Оба, Бес Оба, Обалы. Они свидетельствуют о свирепствовании в этих краях чумы, периодически уносившей немало человеческих жизней. Десятки казахских врачей того периода вели самоотверженную борьбу против этой особо опасной болезни. Они своими знаниями, помощью, профессиональными советами, объяснениями приносили облегчение больным, теплыми словами подбадривали их, особенно среди казахского населения, способствовали ограничению распространения болезни. Одним из таких врачей-целителей, всецело отдавших себя, свои знания служению своему народу, был Халел Досмухамедов [2, с. 256].

Халел Досмухамедов родился 24 апреля 1883 года (ранее Уйшык-Гурьев) в Кызылкогинском районе нынешней Атырауской области. Он был седьмым ребенком в семье, где было десять детей. Отец Досмухамед и его брат Даулет Машакулы (1848-1907) были образованными людьми. Халел, оказавшись под влиянием этих людей, вначале учился грамоте у аульских мулл, затем поступил в местную русско-казахскую школу. В 11 лет окончил начальную школу. Затем в числе десяти казахских детей поступил в подготовительный класс училища в городе Уральске. За год освоил русский язык, учился очень хорошо. В 1903 году успешно окончил училище и в том же году поступил в Санкт-Петербургскую военно-медицинскую академию, сдав дополнительный экзамен по латинскому языку. В городе Уральске на хранилище Западно-Казахстанского областного музея имеются заявления Халела Досмухамедова написанное 9 июня 1903 года в документе №26318В на Санкт-Петербургскую Императорскую военную медицинскую академию и список документов отправленные в учебные заведения:

1) аттестат об окончании Уральского военно-реального училища и даны оценка об окончании подготовительного класса;

2) Свидетельство о рождении (справка);

3) Справка о военной службе;

4) Копии всех документов;

5) Фото 3 штука [3, 40-41 п].

Зарегистрирован документ о женитьбе Халела Досмухамедова, что он женился 1908 года 2 декабря на Токтыбаевой Сагира Жармагалиевне. Написано, что Сагире – 18 лет, Халелу – 25 лет [4, 16 п].

Вместо с этим имеются заявления Халела разрешение на женитьбу, на комнату молодой семье, на стипендию. Все эти заявления были удовлетворены. Стипендию будет оплачивать каждый месяц отец Сагиры, старшина №6 аула вразмере 50 рублей. Полностью стипендия 90 рублей.

Шесть лет, проведенные в стенах академии (1903-1909 г. г.), стали особым периодом в формировании мировоззрения, духовного роста, становления на путь науки. Вместе с этим имеются справки о предметах который изучал в течение 5 лет и о выпускных оценках на практике [5, 28 п].

После окончания с золотой медалью академии, с 1909 года Халел Досмухамедов сначала в Пермской губернии, а затем в Уральском казахско-русском стрелковом батальоне исполнял обязанности младшего военного врача.

Находясь на военной службе, он остро чувствует потребность народа во врачебной помощи. Незнание простых профилактических мер приносило невосполнимые потери и горе людям от различных инфекционных болезней, особенно

от чумы. Борясь против распространения чумы в стране, он постоянно разъяснял людям, как уберечься от болезни. Он понимал особую важность воспитания будущего здорового и просвещенного поколения, трудился в этом направлении, не жалея сил и энергии. Он приходит к мысли о том, что необходимо использовать силу пера, чтобы достичь этой цели. Учитывая его заслуги в период военной службы, а именно награждение воинской медалью "К 300-летию царского дома Романовых", активное участие в борьбе против эпидемии чумы, где один день работы считался за 12 дней, вице-губернатор Уральской области в 1913 году полностью освобождает его от воинской службы [6, 9-8 п].

В 1913 году Халел Досмухамедов устраивается участковым врачом в Темирском уезде Уральской области. С этого времени до 1920 года он неоднократно участвовал в борьбе против чумы, был школьным санитарным врачом.

Халел Досмухамедов тесно сотрудничал в этот период с газетами "Казах", "Урал" и "Факир". На страницах газет он опубликовал десятки статей о различных инфекционных заболеваниях, где в доступной для читателя форме на казахском и русском языках описывал характерные для каждой болезни признаки, способы лечения, рекомендовал различные меры профилактики. Высоко оценивая значение распространения Халелом Досмухамедовым среди населения мер профилактики, уже в 1913 году Ахмет Байтурсынов писал "…лекарствами можно вылечить сотни людей, а широкой пропагандой, гласностью профилактических мер – миллионы" [7, 23 п].

Халел Досмухамедов поступил в 1920 году ординатором в клинику медицинского факультета Среднеазиатского университета, одновременно работал преподавателем казахского учительского института в городе Ташкенте, школьным санитарным врачом. Трудился в составе военно-революционной комиссии по управлению казахским краем. В 1921 году приступил к работе в Казах-Киргизской республиканской комиссии. Здесь в основном рассматривались вопросы педагогической работы среди казахского населения. Под руководством и при непосредственном участии Халела Досмухамедова был написан ряд учебников и учебных пособий для казахских школ, разработаны школьные программы, создана научная терминология. Сам он работал в области естествознания и педагогики.

С 1922 года работал в Наркомате здравоохранения, был членом коллегии, возглавлял центральную комиссию по борьбе с эпидемией чумы, руководил лечебно-санитарным делом Наркомздрава. В период работы в Наркомате здравоохранения особое внимание уделял подготовке казахских медицинских кадров.

В 1925 году Халел Досмухамедов являлся заведующим Восточным отделением Казахского государственного издательства. В 1926 году работал представителем Казахской республики в Средней Азии.

В 1926 году он был аттестован в качестве научного работника первой категории, введен в состав Центрального краеведческого учреждения. Одновременно возглавлял научно-редакторский отдел государственного издательства.

В том же 1926 году Наркомпросс назначил Халела Досмухамедова заместителем ректора (проректором) высшего педагогического института и пригласил читать курс педагогики. Согласно решению специальной комиссии Халелу Досмухамедову присваивается звание доцента педагогики.

До сих пор остаются актуальными, понятными его переживания по поводу отсутствия научной терминологии на казахском языке. В своей книге "Животные" (1928 г.) он писал: "До сих пор на казахском языке не было никаких книг о науке", кроме книги "О строении языка" Ахмета Байтурсынова. Поскольку у нас не было возможностей писать научные книги, так как казахский язык не приспособлен к передаче научных понятий. Теперь пришло то время, когда надо познакомить казахский язык с научными понятиями. При переводе научной литературы на родной язык, самое главное – правильно и понятно перевести используемые в науке термины. А верный, доступный перевод употребляющихся в языке науки терминов на казахский язык – чрезвычайно

сложная работа. Однако, такой подбор эквивалентов труден, в настоящее время это крайне необходимо, поскольку обусловливает весь дальнейший путь развития. Поэтому при издании первых научных книг на казахском языке, на мой взгляд, гораздо важнее дать хорошие эквиваленты терминов, чем сделать красивое, выразительное описание" [8, с. 122].

В марте 1927 года Халел Досмухамедов был назначен председателем комиссии по созданию на базе Казпедвуза Казахского Государственного университета. В составе этой комиссии он подготовил организационный план создания в летний срок КазГУ с тремя факультетами учебные планы.

С июля 1928 года по октябрь 1928 года он был проректором КазГУ. В 1930 году Халел Досмухамедов избран профессором КазГУ, членом-корреспондентом Центрального бюро краеведения при Академии наук, членом Казахского исследовательского общества, секции научных работников Союза Рабпроса.

Но для талантливого и неординарного человека в те годы почти невозможно избежать расправы. Настигли репрессии и Халела Досмухамедова. Вначале семилетняя ссылка в Воронеж, где он продолжил работу в качестве заведующего отделом Воронежского института гигиены и социального здравоохранения. В ночь на 26 июня 1938 года он вновь был арестован. В апреле 1939 года выдающегося сына казахского народа расстреляли по приговору военного трибунала.

Только 28 января 1958 года Верховный суд Казахской ССР, вновь рассмотрев дело на коллегии, полностью реабилитировал Халела Досмухамедова.

Халел Досмухамедов получил достойное признание как личность за его вклад в интеллектуальное достояние казахского народа.

Список литературы:

1. Батыс Қазақстан Облысы. Энциклопедия – Алматы. «Арыс», 2002 ж.- 274 б.
2. Д.Д.Сүлейменова «Алаш қозғалысы» // Алматы 2008 ж – 348 б.
3. ЗКОМ № 26318-В
4. ЗКОМ № 26320-В
5. ЗКОМ № 26311-В; ЗКОМ № 26319-В; ЗКОМ № 26317-В
6. ЗКОМ № 26298-В
7. ЗКОМ № 26299-В
8. В.Қ.Күзембаева, ф.ғ.к. Р.Әлмұханова «Тұғыры биік тұлға»// Алматы 2008 ж. – 468 б.

ОӘЖ 94 (577)

АЛАШТЫҢ ӘСКЕРИ ДӘРІГЕРІ ЖӘНЕ КӨРНЕКТІ ҚАЙРАТКЕРІ ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ

Дауесова А.Ж.

Аңдатпа: *Бұл мақалада жан-жақты дарынды, энциклопедиялық білімі бар Халел Досмұхамедов және оның қызметі қарастырылады. Халел Досмұхамедов Өз уақытының шұғыл қажеттілігін – ана тілінде алғашқы оқу құралдарын және медицина мен жаратылыстану ғылымдары бойынша ғылыми-көпшілік кітаптарды құрудағы аса қажеттілікті қанағаттандырды. Оның "Оқушылардың денсаулығын сақтау" (1925 ж.), "Қазақ өлкесінің тұрғындары арасында обамен қалай күресуге болады" (1918,1924 ж. ж.), "Ғылыми терминология туралы баяндама" (1922 ж.), "Омыртқалы жануарлар туралы" (1927 ж.) және т. б. жұмыстарын ерекше атап өткен жөн.*

Кілт сөздер: *дәрігер-емші, дәрігер-профилактик, Алаш, Союз Рабпроса*

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ: 82-13 (574)

ГЕНРИХ МАННЫҢ САТИРАЛЫҚ РОМАНДАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мұсаев А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. *Мақалада неміс әдебиетінің классигі Генрих Манның сатиралық романдарының ерекшеліктері сөз болады. Жазушы мұрасына автордың жаңа методологиялық бағыттан келуі, әдебиеттану ғылымының ғылыми жаңалығы болып табылады. Бұған дейін жазушының творчествосы тарихи-әдеби тұрғыда зерттелсе, енді сатиралық романдарының теориялық ерекшеліктеріде жан жақты талданған.*

Кілт сөздер: *дискуссия, сатира, көркем бейнелеу, жанр, образ, роман, творчестволық әдіс, реализм.*

Немістің көрнекті жазушысы Генрих Маннды көпшілікке жаңа қырынан танытуда ерекше әсер еткен оның сатиралық романдары болды. Бірақ жазушы тек жарқын творчество адамы ретіне ғана білгілі емес, өз дәуірінде өмір сүрген басқа сатирик жазушылармен қатар қоя отырып жиырмасыншы ғасырдың бірінші жартысындағы немістің сыншыл реализмінің ағымдағы тенденциялары көрініс тапқан типологиялық белгілерін анықтауды мақсат тұтты.

Бұл романдарда сатиралық теория тұрғысынан бір-біріне қарама-қайшы сұрақтардың қойылуы және сатиралық романдардың көркемдік қабаттарының зерттелуі олардың өзектілігін білдіреді. Бұдан шығатын қорытындылар алдағы уақытта сатираның өткір проблемаларын зерттеуде теориялық база болып табылары сөзсіз. Ал тарихи-әдеби тұрғыдан бұл романдар, олар туралы зерттеулер қазіргі әдебиеттану ғылымының алдында тұрған көптеген шараларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Кеңестік зерттеушілер –

Ю. Андреев, А.Бушмин, В. Днепров, Д.Затонский, Т. Мотылева, Б.Сучков тағы басқалары әдеби үдерістердің жалпы заңдылықтарын зерттеп келді. Алайда, қазіргі әдебиеттану ғылымы бізден жалпы жағдайды анықтауды және жеке жазушылардың жаңа фактілері мен терең талдауларын негізге ала отырып, алдағы жұмыстардың бастау алар көзі болып табылатын теориялық база жасақтауды талап етеді. Бұл тұрғыда Генрих Манн творчествосы бізге құнды материал береді және оған асқан салмақтылықпен қарау керектігін мегзейді. Сонда ғана Г.Манның сатиралық романдарының әдеби-тарихи мәнін жоққа шығарған, оны сатирик – суреткер, жазушы реалист ретінде танығысы келмеген реакциялық буржуазия сыншыларына соққы беріледі. Қазіргі кезде жазушы сатирасы жөнінде талас пікірлер молайып, эстетикалық проблемалар арнасына сыймай отыр және өте қажетті маңыз алып отыр.

Г.Манның сатириялық мұрасына жаңа методологиялық бағаммен келуіміз әдебиеттану ғылымының ғылыми жаңалығы болып табылады. Бұған дейін жазушының творчествосы тарихи-әдеби тұрғыда зерттелсе, енді теориялық жағы да ескеріліп зерттелді. Сатира теориясының кейбір проблемалары қайта қарағалған. Зерттеу жаңалығын көбіне оның негізге алынған материалы анықтайды. Зерттеу еңбектерінде сатиралық романдарды оқытудың жаңа қырлары, сатириалық шығармалырды жалпылама талдау принциптері келтрілген, сонымен қатар Г.Манның сатиралық романдарының көркемдік ерекшеліктері жіктелген. Бұл бізге Г.Манн романдарындағы

творчестволық әдісінің ерекшеліктерін, индивидуалдық сипатын және сатиралық романдарына тән типологиялық белгілерін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Еңбектің жоғары оқу орындарының филология факультеттеріндегі лекцияларда, арнайы курстарда, практикалық сабақтарда кеңінен қолданылуы оның практикалық құндылығын көрсетеді. Жазушы творчествосын зерттеу барысында Г.Маннің новатор демократ жазушы, сатиралық романның негізін салушы ретінде оның творчествосын оқытудың ғылыми маңызы және оның өзектілігін дәлелденді. Сыншы А.Абушев «Біздің заманды суреттеп қана қоймай оны қайта жаңғыртуға, жаңартуға ұмтылған буржуазиялық жазушылардың аса көрнектісі болды» -дейді. Ал Г.Маннің ең алғашқы сатиралық романы шыққаннан қазіргі кезге дейінгі жазған туындыларын реакциялық буржуазия өкілдері мынадай ұстанымда екені көрсетілген: а) оның творествосын мойындамау, нащһшар жазушы ретінде тану (Витнер, Бизе, Фридманн, Хиял), Г.Маннің романдары ескеріп, көркемдік қуатынан айырылды деп тұжырымдау (Вальцель, Лерх, Гонтерманн). Соңғы жылдары батыс германдық буржуазиялық әдебиеттануда Г.Манн сатирасына көркем образдардың өткірленуі мен өзгеруі тән болғандықтан, ол реалист емес деген пікірді кездестіреміз. (Дурцан, Билне, Матткас, Вельциг, Бехтел). Г.Манн сатирасының қас жауы К.Матткастың пікірінше, өмірлік мағлұматты сатиралық талдау өмірді көркем бейнелеуден гөрі «бұрмалау сатирасына» әкелді. б) эклектикалық көзқарас, ғылыми методология мен байыпты да бұлтартпайтын дәлелдердің жоқтығы-батыс герман буржуазиясына тән белгілер еді.

Бұған қарама-қарсы ГДР оқымыстылары (Абуш, Ангер, Дицель, Иеринг, Херден, Хандер) маркстік лениндік методологияға сүйене отырып байыпты зерттеулер жүргізді. Онда зерттеушілер Г.Манн неміс әдебиетінің еі үлгілі дәстүрлерін жалғастырушы, XX ғасырдағы немістің сыншыл реализімінің негізін салушы, талантты сатирик және аса көрнекті суреткер, творчесвосы қазіргі неміс әдебиетнің жолын айқындайтын жарқын бейне ретінде көрсетеді. «Г.Манн – біздікі! Біз оның гуманнистік мұраларының заңды жалғастырушыларымыз!» В. Ульбрахтың бұл сөзінде ГДР қоғамының Г.Маннға көзқарасы анық түйінделген. Жазушы творчествосының алатын бағасы жөнінде дискуссиялар, әсіресе 1971 жылы оның жүзжылдық мерейтойында өте өткір пікірлер орын алды. Любекте(ФРГ) және Берлинде (ГДР) өткен екі конференцияда, мұнда тек, эстетикалық талғам мәселесі қаралып қоймай, өте маңызды идеологиялық күрес тұрғанын дәлелдеді. Нәтижесінде батыс германилық сыншылар Г.Манн творчествосының батыс герман капитализміне қарсы идеологиялық құрал, «коммунизмге қарай тарихи даму заңдылықтарын әрқашан айқын көрсету» (Г.Маннің өзі мойындағандай) қаруы ретінде қолданғанын анықтады. Осындай пікірталастар бүгінге дейін жалғасып келсе де, Г.Манн сатирасын оқыту өз маңызын жойған жоқ. Сонымен қатар батыс герман зерттеушілерінің ішінде еңбектері ғылыми обьективті пікір алған, құнды зерттеулерге қосатын демократиялық бағыттағы оқымыстылар (Шрёгер, Диттбернер, Зудгор, Зюснбах т.б) кездеседі.

Г.Манн творчествосын зерттеуге кеңестік әдебиеттану ғылымы да айтарлықтй үлес қосты. И.И.Анасимов, Е.Б.Книпович, Т.А.Мотылева, М.Евниналардың еңбектері Г.Манн әдеби мұрасының ғылыми мәнін оқытудың негізін салды. Қырықыншы жылдардың аяғы мен елуінші жылдардың басында маңызды да құнды фактілермен жинақталған материалдармен кеңес оқымыстыралы (Г.Н.Знаменская, Н.М.Канабадзе , А.Г. Иванова, Н.Н.Серебров, К.А.Нартов) Г.Маннің монографиясын зерттеуге кірісті. Ал 60-70 жылдары жазушы творчествосының арнайы проблемаларын зерттеу басталды. (П.Е.Манина, О.В. Егоров, Г.В.Ховрина, Т.Л.Мотылева, М.А.Чернова, К.А.Зубарева, В.Т.Филиипов). осы еңбектердің ішінде А.Т.Ивановаңың «Генрих Манн – сатирик 1900-1914» және О.В.Егороваңың «Генрих Манн – сатирик (1963)» деген тақырыптағы қандидаттық диссертацияларында қызықты талдау жүргізе отырып, жазушының сатиралық романдарын басқа жанрдағы жазушылардың шығармаларымен салыстыра зерттейді. Ал кеңестік жүйе зерттеушілері бұның барлығын ескере отырып, Г.Маннің

сатиралық романдарын арнайы зерттеу тақырыбына айналдыруды жөн көрді. Олар зерттеудің тарихи-генетикалық жолын негізге алды.Бұл буржуазиялық эстетикага тән сатираны көркем творчество қатарынан алып тастайтын,оған эстетикалық мән бермейтін және оны суреткер фантазиясының өзінше ойыны деп танитын шет ел оқымыстыларының (Лютцеллер,Борстер, Гартман) пікірлерін жоққа шығара отырып, сатирадан шындықтағы обьективті құбылыстардың көркем бейнеленуінің формасын көретіндігін дәлелдеді. Бұдан да кең түрде сатираны жанр деп (Г.Абрамович), комедиялық форма деп (М.Коган, А.Зись, А.Вулис), әдебиет туындысы деп (Ю.Борев, Д.Николаев, Я.Эльсберг) түсінетін совет теоретиктерінің пікірлері айқындалған. Еңбекте жүргізілген талдаулардан нәтиже шығара отырып, сатира өзіндік түр болмаса да, тектік белгілермен екшелеген себебі оған мүмкіндік пен шек қоятын белгілі бір түр формасында өмір сүре алады деген қорытындыға келеміз. Бірақ сатира мүмкіндігі түрге байланысты және сонымен уақытты белгілесе,жаннырға қарағанда жанырлық модификация құратындықтан,белгілі орын алады.Сол сияқты түрмен де,жанрмен де үзілмес байланыста бола отырып,сатира өзіндік түр және жанрлық категория бола алмайды,одан гөрі терең ұғым ретінде енеді.

Сатираны түсінуге дұрыс бағытты біз 70 жылдардағы сатираны «хлофостың әртүрлігі»деп қарайтын Г.Н.Поспеловтың еңбегінен және «сатира- суреткердің болмысқа эстетикалық қатынасының формасы» деп анықтама беретін А.А.Гуляевтің кітабынан көреміз. Бұл түсініктерді сұрыптай келе,сатираның өзіне тән анықтамасы, сұрыптауы, өмірлік мағұлыматтың интерпретациясы, белгіленген эстетикалық ұғымның маңызды үлгісі ретінде танимыз. Н.Г.Чернышевскийдің ойынша, сатириктің міндеті - ажарсызды сиықсыз етіп көрсету-эстетикалық талғамды анықтамайды,сондықтан сатирикке сұрықсыздықты шегіне жете байытылған қолданыспен беруге көмектесетін өткірленудің амал-тәсілдері туралы айтамыз.

Зерттеу еңбектерінде сатира тек күлдіргі формада көрінеді және күлкіден тыс өмірлік мағұлымат интерпретациясының заңдылығымен ,мүмкіндігімен дәлелденді немесе комедиялық образдың ішкі логикасындағы басты орын алатын және образдың шаттылығы арқылы сыртқы бейне көрінеді деген пікірлер жоққа шығарылады.

XIX ғасырдың II жартысында неміс романы өзінің ұлттық дәстүрлерін жалғастырып қоймай,басқа Европалық елдердің романдары көтерілген табыс биігіне жетті. Дәл осы кезеңде Г.Манн сатирик-романист ретінде танылды.Е.М.Евнана өз кітабында көрсеткендей өмірді сыни тұрғыдан және сенімсіздікті сипаттаған европалық романдарға тән интеллектуалды бастау «сатирикалық стихиядан» туған негізгі қазына болуы. Бірақ Г. Манн романдары өзінің ұлттық бояуына ие болды. Германияда XIX ғасырдың II жартысында Г.Манның сатиралық романын заңды құбылыс деп есептейтін тенденциялар болғанын айтуды жөн көрдік. «Арман еткен жер» атты жазушының алғашқы сатиралық романына идялық көркемдік талдау беріледі және өткір әлеуметтік мазмұнымен, болмыстың,шындықтың кең бейнеленуімен, кейіпкердің жеке өмірін суреттеп қоймай, олардың әлеуметтік тұрмысын,Германиядағы экспанциялық саясатты, мықты капиталистік экономика мен саясаттағы орнын көрсетумен анықтайтын жазушы жаңалығы баса айтылады. Өз романында XIX ғасырдағы Европалық әдебиет дәстүрлерін жалғай отырып, адамзат тарихының құлдилау сатысын көрсетті.Шпильгаген романының («Өлім,Тек алға! » геройы қоршаған ортадағы жағдайға қарсы келеміз деп өлсе, Эудерманның карьеристері («Садамның ажалы»)әлі де болашақтан түңілмесе, Ведекинд драмасының («Маркиз фон Кейт») персонаждары күшті энергиямен оқшауланса, Т.Манн кейіпкерлері ақылдан да,таланттан да,күш қуаттан да жұрдай. Зерттеулерде өз заманындағы әдебиетшілермен салыстырғанда қаншалықты күйзеліске ұшыратынын көрсететін Стендальдың, Бальзактың, Мопассанның герой – жаулаушыларымен Г.Манн кейіпкерлері қарсы қойылады. Шығарманың үлкен көркемдік жетістігі - образдың тарихи анықтығы,жазушының “арман еткен жердің”кең көлемдісатиралық образын жасады. Анализ барысында роман тарихымен байланысты

архив материалдары, жазушы түзету енгізген қолжазба, оның істеген жұмысын көрсетеді. Романның жаңа формасымен жұмысында Г.Манның өзі айтқандай, сатиралық романның «техникасын қайта өңдей отырып, немістің дәстүрлі баяндау прозасына енгізген жаңалығы сөз етіледі. XIX ғасырдың аяғында неміс прозасындағы берік принциптерге байланысты толық көркемдік маңыз ала алмаған маңызды бейнелеу тәсілдеріне өмірдің сатиралық интерпретациясы өте кедей болғанын баса көрсетеді. Сатиралық роман бейнелеу тәсілін емес, сонымен бірге баяндау құрылымын түпкілікті қайта құруды талап етеді.

Г.Манның «Арман еткен жер» «Земля обетованная» (1900), атты бірінші романын XIX ғасырдың II жартысындағы неміс прозасымен, бәрінен бұрын Фонтанеңің «Штехлин» романымен қатар қоя отырып, алғашқы романының өзіндегі мынадай жаңалықтарды ашамыз:

- Г.Манн әңгімеші-баяндаушы болудан бас тартып, автор атынан тіке бейнелеуге көшеді, баяндаудың өзекті формасын таңдайды. Фонтанеге тән экзкозиция қыстырма эпизодтарды да қолданбай, көп түрлі дауысқа құрылған әңгіме мен оқиғаның синхронды бейнесін пайдаланады. Бұл баяндауға кеңдік және тұтастық береді және сатиралық романның көркемдік құрылымының негізін қалайды. Г.Манның сатиралық роман поэтикасындағы екінші жұмысы баяндау формасымен драматизациялау болды. Баяндау формасы мен драматизациялық тенденциясы неміс жазушыларына (Келлерман, Дейбеген, Гессе, Фейхтвангерге) тән болды. Бірқатар авторларда бұл тек жеке мезетте көрінсе, Г.Маннда драматургиялық бастау сатиралық романның жалпы құрылымының негізгі компоненті болып табылады. Г.Манн өз романдарына замандастары кең қолданатын, оқиға барысын түбегейлі өзгертетін жаңа драматургиялық диалогты енгізеді, ал Фонтенада бұл тек баяндаудың жалғасы ғана болды. Ал Г.Манн диалогтарының ерекшеліктері-ремарка (Ремарка (литература) — внесюжетный элемент произведения; композиционно-стилистический приём...) сияқты автор ескертулеріне мұқият талдау беріледі. Романда О.Егоров дұрыс көрсеткендей, қосымша персонаждар, оның көпшілігі терең психологиялық мінезбен ерекшеленбейтін, бүркеншік мінезді образдар екендігі атап көрсетіледі. Бұл персонажды сомдаудың басты тәсілі – сатиралық астарлы портрет. Оның романдарындағы портреттерді басқа жазушылардың (Бальзик, Гоголь, Шедрин) портреттерімен қарсы қоя отырып, Г.Манның астарлы портреттері жарқын болумен ерекшелетінін айтамыз. Баяу, кесек-кесегімен, тез-тез сыланған. Бұдан бейнелеу мәнері сияқты түстердің үйлесімді гаммасы суретші-экспрессионистердің (Энсор, Нольде) портрет бейнелеу мәнерлерімен өте ұқсас деген шешімге келеміз. Бейнелік және әдеби портреттерді салыстыра отырып, сатиралық портреттердің бейнелеу өнер мен әдебиеттегі кейбір ортақ принциптеріне тоқталамыз.

Бірақ Лиссингтің жеке өнер түрлерінің спецификасы туралы ілімін ескере отырып, жазушы мен суреткердің портрет жасаудағы алуан түрлі мүмкіндіктерін бөліп көрсетеміз. Әдебиет бейнелеу өнеріне қарағанда адамның сыртқы дүниесімен барабар образ бере алмайтындықтан, әдеби портретте оқырман қауымға эмоциялық әсер ету маңызды орын алады. Осыған байланысты біз Л.Н.толтойдың «адамды жеке суреттеуге болмайды, бірақ оның маған қалай әсер ететінін суреттеуіме болады» деген салмақты ескертуін негізге аламыз. «Арман еткен жер» романындағы астарлы портрет спецификасынан аутқи отырып, біз Д.Энсордың топтық портреттеріндегі типологиялық белгілерді бөліп көрсететін сатиралық топ портреттеріне үлкен мән береміз.

Г.Манның «Оқытушы Унрат» «Учитель Унрат» (1905) романындағы көрсетілген жаңалықтар жазушының рухани және саяси пісіп жетілуіне сатирик шеберлігінің де шыңдалғаны баяндалады. Өкінішке орай романның қолжазбасы сақталмай, шығу тарихын біле алмасақ та, жақында жарық көрген Г.Манның шығарма негізідегі жолдасы Эверсқа жазған хаттары бізге романның шығар көзін, тіпті образ портреттерін ашуымызға мүмкіндік берді. Бұрынғы шығармаларымен салыстырғанда, жазушы мұнда германияның әлеуметтік рухани өмірінің қабаттарына терең тоқталды. Ол германияның

әлеуметтік-тарихы жағдайынан өрбген біреуді азаптауға, қорлауға құмар, моральдық дүниесі кем Унрат образы арқылы адамды жеке көру идиологиясының қайнар көздерін көрсетеді. Фашизм идеологтарының психологиялық негізі болған, қала немістерінде әмір ету, билеп- төстеу сезімін оятқан германияның тарихи жағдайы мен рухани атмосферасының ерекшеліктеріне талдау жүргізеді. Қоршаған ортаны айналасындағыларды билеуге, шектен тыс құмарлану Унтрат образында ұлғайып отырады және адамды жеке көру идеясының өткір де қатал породиясына айналды. Жазушы крустық жүйенің тәрбие беретін мектепке көңіл аудара отырып, ондағы индивидтің моралдық күйзеліске ұшырауының алғашқы себебін ашады. Автодр енді оқиғаны емес адамның, ішкі жан дүниесін бірініш кезекке қойғандықтан романың жаңа формасы – жазушының психологиялық сатираға бас қоюы байқалады. Психоологизм сатираға жәй деп қарайтын кейбір зерттеушілерді бұл сұрақты айналып өтеді. Алайда кеңестік әдебиет зерттеушілері (А.Бушмин, А.Павловский, Л.Ершов, Д.Николоев, О.Куденко. А.Валдис, Я.Эльсберг) сатирағада психологзм белгілері тән деп сендіріп келеді. Бұл мәселе өе аз зерттелген. Я.Эльсбергтің сатира жөніндегі кітабына енген С.Гобярев туралы бөлімі осы сұрақ туралы алғыз арнайы еібек. Психологиялыө бастау сатриаға бөтен деген түсінік сатиралық кейіпкерлердің жұрт таныған рухани тазалықтан ада етуге негізделген. Бірақ, А.В.Луначарский атап көрсеткендей, рухани дүниеден адалдықты сезіндіру үшін психологиялық аналыздың жінішке де қиын тәсілдері керек. А.В.Луначарский Иудушка Головлевтан аса мұқтаждықпен сомдалған бекершіліктің «классикалық үлкісін» көрді. Оны әлемде сатирасын образ оған өзіндік маңыз беретін үстемдікте құрылмайтындығы айтылды. Унтрант характерін ойменде, қимылмен де адамды жек көруші ретінде суреттей отырып, ішкі жан дүниесіндегі өзгерістерді «Бун» тастайтындықтан, біз рухани ауасыз кеңістікте жүргендей боламыз. Әйткенмен жазушы психологиялық мінездеуден бастарпай, керісінше оларды бөлек – бөлек өңдейді. Г.Маннды сатирик жазушылармен салыстыра келіп, сатирадағы психологиялық мінездеме тұрғысында оларды ойынның кейбір ұқсастығын айтқымыз келеді. Г.манның өз геройтның ойлау «механизм» аша алуы - жазушылардың творчестволық жетістігі. Унрат өз ісін ғана емес ойында белгілей алады. Унраттың ойы әрқашан мына үлгіде: әрекет талдап қорытар сөз шешім. Бірақ ережедегі ойлау формасы онда ой құрылымымен қайшы келеді: істеген істі шешім шығаруға негіз болмайды. Осыдан келіп оны айналасындағыларға күлкілі етіп көрсететін мағынасыз, логикасыз пікірлер туады. Оның ісіненде мән кеткен, автор оның ісін логикамен байытатын импульс әрекет схемаын сақтаудан душар етеді. Бұл Унратқа автоматты адам кейпін береді. Осыдан ойдың механикалық мән әрекеттің автоматттандырып құрылған белгі образ шығады. Кейіпкерлердің психологиялық ерекшеліктеріне анализ жасалды, ол барлық ағдайда мектеп болатын сияқты ойланады. Еңбекте ойлықтар шеңберлер шыға алмайтын кейіпкердің ойлау отеротипі байытады. Бұның сатиралық образға тән ой жансыздығын елестетеді.

«Оқытушы Унрат» «Учитель Унрат» (1905) романындағы гротескін ерекшелігі деген тарауында әдебиеттің ғылымында громескіні зерттеу проблемаларын және оған қосқан зерттеушілердің үлестерін баяндайды. Гротеск әрқашан шындық пен фантастиканың қайшылығына құрылатындықтан, қарама-қайсыны қосып жіберіп породенсальды таңқаларлық белгі береді деген авторларға қарсы біз Ю.Манн дәлелдегендей реалды және әдеттегі материал қабатында өстік гротескінің басқа түрі бар, бірақ құбылыстың мағынасыздығын ашу керек деген пікірге тоқталамыз. Бұл типте Г.Манн гротескісі жатады. Жазушылардың «Гофман, Франс Кавка, Гоголь, Шедрин) гротескілерінің қарсы қойылуы «Оқытушы Унратты» гротеск өзгешеліктерін анық бейнелейді. Егер Гофманда «таңқаларлық» пен «гротескілік» шындықтың қиял – ғажайып, романтикалық бейнесіменмен байланысты болса, ал Шедрин, А.Вулис айтқандай көрініп тұрғандай, «материалды» гротескіні пайдаланып «образ нәрсесімен» тәжірибе жасаса, одан Г.Манндағы ирониясы рухани әлемінің қабатында ашылады. Умраттың билік етуге, бүлдіруге, құртуға әуестігі, құмарлығы шектен шыққаны

соншалық, ол романда гротескінің жабайы түріне енеді. Сондықтан бұл романдағы гротескінің ерекшелігі Г.Манның фантастикаға бой ұрмауы және бейненің шындыққа сай болуы.

«Кішкене қала» 1909ж — «Маленький город» (нем. Die kleine Stadt) - жазушы дамуының жаңа көркемдік кезеңі. Бұл романды жазушы өз творчествосындағы демократикалық тенденциялардың жеңісі ретінде қабылдады және «саяси мағынада демократияның құрметті әні деп білу керек» деді. «кішкене қала» - саяси романның жарқын үлгісі. Романның идеялық мәні кішкене итальяндық қаладағы европалық либерализмнің азғындауы, автордың демократиялық қолдауы. «Кішкене қала» романындағы конфликт ерекшеліктері атты тарауда сатиралық таластың көркемдік – структуралық ерекшеліктері жан-жақты зерттелді. Сатриалық талас әрқашан астарлы характер алатынын айқымыз келеді. Мұнда шындық өмірдегі қайшылықтар көрініс табатын шартты тарихи күштердің қақтығысы болады. Шартқа құралған құрылым сатирикке былайғы өмірде мүмкін емес тартыс ситуацияларға баруына әкеледі. Сондықтан мұндай шартты сюжетті тартыстарды «прогресшілдер» арасындағы күрестен көреміз. Жазушы бұлардың образы арқылы реакциялық саяси күштерді бойына жиған буржуазиялық либералдық партия өілдері мен «клериолдарды» әжда етеді. Конфлект себебі онша маңызды болмағандықтан, романда шынайы конфлектінің танушылығын ашық көрсеуге мүмкіндік беретін комедиалық ситуациялардың бүтін сериясын құрайды. Егер жай конфлектіде жағымды және жағымсыз, прогресшіл венециялық соқтығысса, сатиралық конфликтіде екі жағымсыз күштің тартысы суреттеледі, автор прогресшілдер көсемі. Сатиралық конфликт трагедиялық жанрда трагедиялық шешімді әзірлейтін ынталы ішкі сезім жат сатиралық характердің соқтығысуынан көрінеді. Сатиралық характер қосалқы болғаныдықтан, конфликт кездейсоқ оқиғалар нәтижесінде шешіледі. Бұл күресте жеңушілер жоқ, екі жақ та жеңіледі немесе ымыраласады. Сатиралық конфликтінің екінші варианты Г.Манн «Кішкене қала» романында өңдейді. Жазушының таңдап алған варианты тегін емес. Оны біз «өткінші конфликт» ретінде анықтаймыз. Адвокат Белоттидің қоғамның рухани көсемі болуға ұмтылысына қарамастан, жазушы саяси өмірден өз орнын таба алмаған саяси партия күресінің халі мүшкіл форс ретінде көрсетеді. Ал В.И.Ленин осы кезде «Буржуазиялық интелегенцияның күрес тәсілі» (1914ж) деген мақаласында; «Тарих иронияны сүйеді дейміз...»,-деп жазады. Адвокат Белотти өз қиялында өзін халық көсемі деп санайды, бірақ оның саяси жауы Поддео сияқты, халық оны да қабыл алмайды. Сондықтан саяси партиялар қызметінің критериі шығармаға терең демократиялық характер беретін халық бағасы болып табылады. «Кішкене қала» комедиялық бастамаға басты орын берілетін сатираның өткір тілімен жазылған. Алайда мұнда Нелло мен Альбаның махаббатымен байланысты трагедиялық мазмұн да бар. Жастарды өлімге әкелетін драмада басында күлкілі болып көрінетін саяси каскүнемдер мен атаққұрмарлар рухани бейшаралықпен, қайрымсыздықпен, эгоизммен суреттеледі. Трагедиялық мотив романның сатиралық күшін молайтады. Итальяндық болуына қарамастан, романда германияға тән әлеуметтік және тұрмыстық детальдар көп кездеседі. Г.Манн басқа халықтар өмірі бейнеенсе де «неміс» романы болуы мүмкін екендігін көрсетті. Бұл Иеринг атап көрсеткендей, «неміс романы» деген түсінікті кеңейтеді. Бұл жанрдың дамуына жарқын жол ашты. Роман жазушылардың жарқын да ғажайып үлгісі деп танылды. Г.Манн өз қарсыластарына саяси тақырыптағы да құнды шығарма жазуға болатындығын дәлелдеді.

Жазушы творчествосын зерттеушілер «Шын берілген адам» "Верноподданный"1914, деген тоқтамға келді. Онда романды зерттеудің жаңа аспектілері айтылған, сатиралық шығармаларға тұтас анализ жасау прициптерін қайта өңдеуге ұмтылыс бар. Еңбекте сатиралық шығарманың жасалуына шындықты қайшылықтарды бойына жинаған материал ғана негіз болатындығы айтылады. Жазушы сатирик фактілерді талдауда ерекше принциптерге сүйенеді. Ол қосалқы маңызсыз мәселелерді алып тастап, оқушы соны аяусыз әшкерелейді. Осы жаздай дами отырып, II

Вильгельмді демоктарияда бейнелейтін эпизодта анықталады. Осы эпизодтың әртүрлі интерпретациясы көрінеді. Өзі туралы найзар пікірі, оның немістің жергілікті адамы блып қабылдануы, Г.Манның «Ғасыр шолуы» кітабындағы документалды жазба, ақырында бұл эпизодтың «Шын берілген адамдағы» аллетрациясы. Бұндай қарама-қарсы анализ романдағы интериртациясын, оның көркемдік ерекшелігін ұғынуға мүмкіндік береді. «Шын берілген адам» романындағы сатиралық ситуациялардың идеялық – көркемдік функциясы барынша зерттелген. Сатираның ситуациялар шығарманың маңызды компоненті ретінде көрінеді, оларға негізгі идеялық салмақ түседі. Романның тағы бір ерекшелігі – ситуацилардың бейтарап жағдайда берілді. Романда Г.Манның алдына күрделі эстетикалық мәселе, яғни шығарманың әр түрлі элементтерін қолдану мәселесі қойылған. Жазушы сатираның және сатираның емес роман жоспарын «қабыстарын» шығарманың көркемдік биіктігіне қол жеткізген. Жазушы трилогиясының «Империя», «Жарлылар», «Бас» романдарындағы сатиралық образдармен осы үш романында жүздесеміз. Алайда «Жарлылар» мен «Бас» романдары таза сатиралық туындылар емес. Біріншісінде еңбек пен капитал арасындағы қайшылықтардың өткір әлеуметтік проблемалары, екіншісінде бірінші дүние жүзілік соғыс қоарсаңындағы неміс интеллегенциясының қиын ізденіс жолдары баяндалған. Романдарда идеялық проблема мен көркемдік ерекшеліктері ашылған. Алайда бізді осы екі романның бейнелеу жағынан жақындығы қызықтырады. «Жарлылар» «Бедные» (1917) мен «Бас» «Голова» (1925) романдарында сатиралық бастау негізгі орын алмайды. «Жарлылар» романында автор буржуазия интелегенциясының саяси табансыздығын әжуалдайды. Ал «Бас» романында жоғарғы топ, сауда өкілдерінің және кайзерлердің образы арөылы ол күштерге сын айтылдаы.

«Империя» «Империя» (Kaiserreich) трилогиясын бітіргеннен кейін жазушы көп уақыт сатира жазбады. Алайда оның сатиралық емес шығармаларында (Мария ана-1927, Үлкен іс лазон) сатиралық образдар кездеседі. "Лидица" романының идеялық мақсаты фашизмнің шегіне жеткен зұлымдығын әшкерлеу болатын. Ал баяндаудың традициялық формасы бұл міндетті шеше алмады. Шұғыл баяу мен жан толқытар сөз тіркестері керек болды. Жазушы сондықтан әдеттегідей емес тамаша жанрға барды. Әдебиеттануда көбіне бұл романды «сахнадағы роман» ретінде анықтайды. Г.Маннды зерттеушілер тек жеке ескертулермен шектелді, бізде де, шет елде де бұл шығармаған толық зерттелген жұмыс жоқ. Роман бөліммен диалогпен жазылған көріністерден тұрады, ал автордың қысқаша түсінігі жанрлық принципімен құрылған. Романдарда көне өнеріне тән белгілер де байқалады. Кейбір зерттеушілерде оны «кинороман» деп те атайды, бірақ оның мазмұнын аша алмайды. Бұл қызықты мәселеге тоқтала отырып, киноға тән белгілер экспрессия мен істің қызуқандылығын тудыратынын айтамыз. Жанрлар синкретизмін ұмтылмас әрқашан табысты болған жоқ, кейде шығарманың эстетикалық бүтіндігіне нұқсан келтірсе де, джазушының бұл ізденісін жемісті деп санауымыз керек. Өйткені жанрлардың өзара байланысы қазіргі неміс жазушыларының (Пленцдорф, Герман, Кант,Гютерде Байрон) шығармалары орын алады. "Лидица" романындағы шарттылық проблемасы совет әдебиеттануында (Ю.Манн, Т.Мотылева, Б.Сучков, Л.Новиченко, В.Дмитриев, А.Махейлова, И.Фрадкин, В.Щербанд) қалай шешетіні көрсетіледі. Біз шарттылықты жерге тән көркемдік көрсетіледі. Біз шарттылықты жерге тән көркемдік қамтудың бір құралы ретінде қараймыз. Шарттылықтың сатираға тән екені басқа формаларда да қолданылатыны ашып көрсетеміз. (кинороман "Лидица" 1943), «Лидица» романында шарттылық барлық көркемдік – комюзиялық құрылымының ұйымдастырушысы бастауы басып табылады. Шартты характер чек студенті Павелдің ерекше қасиетімен көрінеді және күлкілі көрініс қатарын туғызады. Мұнда шарттылықтың түрлң формалары талданады: характер шарттылығы мен жағдай шарттылығының тіркесі, шындыққа сай характер және шартты жағдай. Роман кемшілігі трагедиялық тақырып комедиялық гротеск формасында шешілген деп ойлайтын шет ел және совет зерттеушілері арасындағы пікір болып табылады. Біз өз жұмысымызда

романды шегіне жететін шарттылық романның трагедиялық бастауын нақтылай түсінетінін дәлелдейміз. «Қор болған европа халқы, -деп жазды Г.Манн, - бір күндері қорлаушылардың салмақты қабылдау оларға үлкен мақтаныш екенін ұғады. Құлдыраған аморолистер зұлымдықты тарата отырып, күлкімен қудаланған өмірден кетулері керек». Бұл сөздердің жазушының соңғы сатиралық романына берген бағасы мен сатираның әлеуметтік орны айтылған.

Романдар жөніндегі зерттеу еңбектерінің және жанрдағы сатираның идеялық – эстетикалық функциясы жөнінде мәселе қорлауы. Жұмысты В.Белинский жазғандай, сатира ерекше ақындық асқақтық беретін болса, басқалары сатиралық форма шегінде көркемдік – эстетикалық шешімге қол жеткізе алмайды. Ол роман – эпопеяға жата да алмайды. Бұл Г.Манның IV Генрих туралы диалогиясы мен«Ұлы Фридрих туралы оқиға» ромааы жазушы шығармаларының шыңы болса, екінші сатиралық роман түріндегі жазылған. Жинақталған мол материалға қарамастан Г.Манның «Ұлы Фридрих туралы оқиға» романында материалдың бестен бірін пайдаланды, кездейсоқ емес сияқты. Бұл романды жазуға жазушы он жыл уақытын берді. Роман айқын творчестволық сәтсіздікті көрсетті. Себебі роман-эпопия онда сатиралық образ болса да сатиралық шығарма бола алмайды. Бұл сатиралық тәсілі жазушы алдында үлкен мүмкіндік туғызумен бірге белгілі шек қоятынын көрсетеді.

Г.Манн романдарының биік көркемдігі жазушының талаптылығының ғана емес, форма мен мазмұн үйлесімімен айқындалады. Жазушының саяси романы сатира тәсілімен құрылатын автор позициясының ашық болуын талап етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля, Изд. МГУ, 1970, 330 стр.
2. Кобзарева, Лидия Владимировна.Сатирические романы Генриха Манна : диссертация ... доктора филологических наук : 10.01.05. - Свердловск, 1982. - 500 с. :Литература стран Западной Европы, Америки и Австралии
3. Гуляев Н.А. Теория литературы. М.: Высшая школа, 1977, с 181.
4. 4.Мотылева Т. Л. Первый антифашистский роман / Т. Л. Мотылсва. - М., 1974.
5. Евнина Е.М. Заподноевропейский реализм на рубеже XIX-XI веков М.: Надка 1697, с 40.
6. Лейтес Н.С. Немецкий роман 1918-1945 годов Пермь, Перменский университет, 1975, с 25.
7. Бочаров С. Психологический анализ в сатире. В книге.: Эльсберг Я. Вопросы теории сатиры. М.: сов. писатель, 1957г, с 246-279.
8. Луначарский А.В. Статьи о литературе. М.: Худ.лит, 1957, с 337.
9. Вулис А. В лаборатории смеха. М.: Худ.лист, 1965, с 42.
10. Танасов А.М. Эстетическая природа карикатуры. М.: 1973, с 2-3
11. Знаменская Г.Н. Генрих Манн : критико-биографический очерк / Г. Н. Знаменская. — М., 1971.
12. Борев Ю.Б. Художественный стиль, метод, направление: / Ю.Б. Борев // Теория художественных стилей: Современные аспекты изучения. —М.: Наука, 1982. — С. 76—90.
13. Запровская А. Вальцель Оскар Вальцель // Литературная энциклопедия: в 11 т. — М.: Ком. Акад., 1929—1939. — Т. 2, с. 93—95.
14. Генрих Манн — Томас Манн. Эпоха. Жизнь. Творчество : переписка, статьи. — М., I988,
15. Нартов К. М. Генрих Манн / К. М. Нартов. — М., 1960.
16. Манн Г. В защиту культуры: сборник статей / Г. Манн ; сост., гтредисл. Г. Знаменской. — М.. 1986.

УДК: 82-13 (574)

САТИРИЧЕСКИЕ РОМАНЫ ГЕНРИХА МАНА И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ИЗУЧЕНИЯ

Мусаев А. М.

Западно-Казахстанский инновационный технологический университет, г. Уральск

Аннотация. *В данной статье раскрывается своеобразие сатирических романов классика немецкой литературы Генриха Манн. Новый методологический подход автора литературному наследию писателя является новизной в современном литературоведении. Если прежде творчество писателя было исследовано с точки зрения историко-литературного подхода, то в данной статье раскрыто теоретическое своеобразие сатирических романов*

Ключевые слова*: дискуссия, сатира, художественное описание, жанр, образ, роман, творческий прием, реализм.*

ХАКІМ АБАЙ – АДАМЗАТ ӨРКЕНИЕТІНІҢ АҚЫЛ-ОЙ АЛЫБЫ

Тебегенов Т. С.

Қазақстан Республикасы Гуманитарлық Ғылымдар Академиясының академигі,
Жамбыл атындағы Халықаралық сыйлықтың лауреаты, Алматы қ.

Аннотация: *Бұл мақалада жалпыадамзаттық гуманистік көркем ойлау тұтастығы сипатымен бағаланатын тарихи тұлға Хакім Абай туралы жазылған. Хакімнің жалпыадамзаттық гуманизм биіктігіндегі ұстаным көзқарастары төл лирикалық өлеңдеріндегі, поэмаларындағы азиялық («Масғұт», «Әзім әңгімесі» -«Мың бір түннен» нәзира), «Ескендір» (еуроазиялық сюжеттерден нәзира), көркем аудармаларындағы (Дж.Байрон, В.Гете, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.А.Крылов), қара сөздеріндегі (Сократ, Платон, Аристотельдің философиялық-педагогикалық сұхбаты стилімен жазуы) – сарындарынан ұлттық және жалпыадамзаттық көркемдік-эстетикалық көркем ойлау тұтастығының феномен болмысын танимыз.*

Кілт сөздер: *Хакім Абай, гуманизм, философия, поэма, көркем аударма, қара сөздер, рухани мәдениет.*

Адамзат өркениеті – мыңжылдықтар бойы ата-бабаларымыз бен ұрпақтардың ақыл-ой жетістіктерінен құралған материалдық және рухани мәдениет қазынасы. Ұрпақтардың адамгершілік-имандылық рухымен тәрбиеленіп қалыптасуында тарихтағы дара болмысты дарынды-данышпан тұлғалардың тәлімгерлік-тәрбиешілік ықпалы ғасырлар бойы жалғасып келеді. Қазақ өркениетінің ежелгі сақ, ғұн, түркі дәуірлерінде негізі қаланған, ғасырлар бойы жалғасқан осы дәстүрі әрбір жаңа буын өкілдерінің рухани жаңғыру, серпілу ұстанымдарымен дамытылуда.

Әлем өркениетінің өткен мыңжылдықтар белестерінде Жаратушы Алланың Елшісі Мұхаммед пайғамбарымыз (с.ғ.с.) және оның төрт досы (Әбубәкір, Омар, Оспан, Әлі) – адамзаттың ең басты тәлімгерлері-тәрбиешілері болды. Осы дәстүр аясында біз Жер планетасындағы бүкіл адамзаттың, халықтардың материалдық және рухани мәдениеті құндылықтарын өздерінің ақыл-ой дүниетанымының арқауы еткен хакім ойшылдарды (Лұқпан хакім, Конфуций, Әбу Насыр Әл-Фараби, Лев Толстой, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Ахмет Байтұрсынов, Мұхтар

Әуезов, Шыңғыс Айтматов) – жалпыадамзатқа ортақ гуманизм шыңындағы тұлғалар тұрғысында бағалаймыз.

Хакім Абай – сөз арқауындағы жалпыадамзаттық гуманистік көркем ойлау тұтастығы сипатымен бағаланатын тарихи тұлға. Хакімнің жалпыадамзаттық гуманизм биіктігіндегі ұстаным көзқарастары төл **лирикалық өлеңдеріндегі, поэмаларындағы** азиялық («Масғұт», «Әзім әңгімесі» -«Мың бір түннен» нәзира), «Ескендір» (**еуроазиялық** сюжеттерден нәзира), **көркем аудармаларындағы** (Дж.Байрон, В.Гете, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.А.Крылов), **қара сөздеріндегі** (Сократ, Платон, Аристотельдің философиялық-педагогикалық сұхбаты стилімен жазуы) – сарындарынан ұлттық және жалпыадамзаттық көркемдік-эстетикалық көркем ойлау тұтастығының феномен болмысын танимыз. «Сегіз аяқ» өлеңінде хакім осы ұстанымын айқын білдірген:

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп
Екі жаққа үңілдім [1, 89-б.].

Хакімнің ақындық шығармашылық кезеңіндегі бірқатар өлеңдерінің («Иузи – раушан, көзі гауһар», «Әлифби өлеңі») Шығыстың классикалық поэзиясы дәстүрі ізімен жырланғаны мәлім. Шығыс классикалық поэзиясы алыптарының рухына арнауы да жасөспірім кезінен-ақ хакімнің жалпыадамзаттық-гуманистік биіктіктегі тұғырнамасын танытады:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фердоуси,
Хожа Хафиз – бу һәммәси
Мәдәт бер шағири фәрияд [1, 10-б.].

Хакім Абай – Шығыс, Батыс әдебиеттерінің философиялық-педагогикалық ғылыми-мәдени дүниетаным ұстанымы тұтастығындағы қайраткер-ойшыл. Ол жалпыадамзатқа мыңжылдықтар белестерінде Жаратушы Алладан түскен төрт кітапты (Інжіл, Тәурат, Зәбур, Құран Кәрим), Алланың – жалғыздығын, Құран Кәримнің – шындығын, Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) Елшілік хақтығын жырлады. Адамзатты жаратқан **адамзатты**, пайғамбар жолы **әділеттілікті** сүюдің бүкіл адамзатты өркендететінін насихат еткен:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті,
Алланы танытуға сөзі айрылмас.

...Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй Ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрінен сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы деп сен тахких біл.
Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла, жолына, малың түгіл.

Дін де осы, шын ойласаң, тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ – хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой – онан шошы!

...Алланың, пайғамбардың жолындамыз,

Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой, шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні тиғанымыз?» [1, 247-248-б.б.].

Әдебиеттану ғұламасы Ахмет Байтұрсынов «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында («Қазақ» газеті, 1913, №4) хакім Абай өлеңдерінің поэтикалық-мағыналық тереңдіктерін, ата-бабалар мен ұрпақтарға жалғасқан көркемдік-эстетикалық дүниетаным кеңістігін, ойшылдық-сыршылдық ерекшелігін айқындап бағалаған-ды. Қазақ сөз өнерінің көпғасырлық ақындық өнер тарихында Абайдың ойшылдық-суреткерлік деңгейіндей ақындардың болмағанын атап көрсетті. Бұл – Алаштың ағартушы ғалымының Абай шығармашылығының адамзат өркениеті жетістіктері қатарындағы биік деңгейін бағалау көрсеткіші. Әлем өркениетінің классикалық мұраларымен жан-жақты таныс болған Ахмет Байтұрсынов – Абай шығармашылығын ұлттық сөз өнері үлгілерімен сабақтастыру аясында әдебиеттану ғылымындағы әлемдік әдеби ықпалдастықтарды, поэтикалық үндестіктерді кешенді қарастырудың негізін салушы.

Хакім Абайдың әдеби-философиялық көзқарастары – оның поэзиясының да, қара сөздерінің де, көркем аудармалық шығармаларының да алтын арқауы. Лирикалық өлеңдеріндегі азаматтық, көңіл-күй, философиялық толғаныстары («Көңілім қайтты», «Қартайдық қайғы ойладық», «Келдік талай жерге енді», «Жақсылық ұзақ тұрмайды», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Ішім өлген сыртым сау», «Қажымас дос халықта жоқ»), махаббат, ғашықтық сезімдермен өрілген тебіреністері («Қор болды жаным», «Сен мені не етесің», «Қызарып, сұрланып», т.б.), табиғат суреттерін айшықтау («Жаз», «Күз», «Қыс», «Жазғытұрым»), оқу, білім, ағарту, тәрбие мәселелерін жырлауы («Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Ғылым таппай мақтанба», «Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық», т.б.), ақындық өнер туралы бағалауы («Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы», «Адамның кейбір кездері», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», т.б.), табиғат пен адамның мінез-құлық, іс-әрекетін, сезімін астастыруы («Желсіз түнде жарық ай», «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай», «Көлеңке басын ұзартып», т.б.), сатиралық сарынды сыншылдығы («Адасқанның алды жөн», «Байлар жүр», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Көзінен басқа ойы жоқ», «Менсінбеуші ем наданды», т.б.), ән-өлеңдеріндегі философиялық-психологиялық ойшылдық-сыршылдық тұтастығы («Алыстан сермеп», «Сен мені не етесің», «Қор болды жаным», «Ата-анаға көз қуаныш», «Сүйсіне алмадым, сүймедім», «Біреуден біреу артылса») – бәрі де хакімнің жалпыадамзаттық көркемдік-эстетикалық дүниетаным аясында жырлауымен ерекшеленеді.

Хакім Абайдың М.Ю.Лермонтовтың отызға жуық өлеңін, оның ішінде Дж. Байронның, В.Гетенің де өлеңдерін, сонымен бірге А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасынан алынған хаттар негізіндегі жырларын, И.А.Крыловтың бір топ мысалдарын нәзиралап жырлауы – бәрі де оның әлем өркениеті кеңістігіндегі ақыл-ой алыптарымен деңгейлес шығармашылық-ойшылдық танымын танытады. Әлемдік фольклорлық-әдеби сюжеттер негізіндегі поэмаларындағы («Масғұт», «Ескендір», «Әзім әңгімесі») дидактикалық-педагогикалық, философиялық-психологиялық тұжырымдары да адамзат ұрпақтарына ортақ тәлімгерлік-тәрбиешілік ұстаным айқындылығымен ерекшеленеді.

Хакім Абайдың қара сөздері – стиль, мазмұн жағынан көркемсөздің, өзіндік жаңашылдық үлгілері. Қара сөздері – сыншылдық-ойшылдық сипатымен адамгершілік-имандылық қасиеттерін саралап бағалаудың даналық ой қорытпалары. Хакімнің қара сөздері әлем өркениеті ойшылдарының (Сократ, Платон, Аристотель, Конфуций, т.б.) шәкірт пен ұстаз арасындағы философиялық-дүниетанымдық сұхбаттарымен де үндеседі.

Абайдың қара сөздерінде халық тарихы, қазақ еліндегі қоғамдық құрылыс, елді басқару, оқу-ағарту, ғылым, өнер-білім игеру, халықтық тәлім-тәрбие, еңбек, шаруашылық, мінез-құлық, дін, имандылық, мағыналы өмір сүру мәселелері қамтылған.

Қара сөздердің жанрлық жүйесіндегі түрлердің (тарихтық мақала-очерк, мысал-өсиет әңгіме, афоризм, дидактикалық-педагогикалық кеңес, көсемсөздік памфлет, мемуарлық мақала) жаңа жазба реалистік әдебиетіміздің әлем өркениеті деңгейіндегі көркемдік биіктігін дәлелдеді.

Хакім Абайдың әдеби және ғылыми шығармашылық ұстанымы жүйесі – қазақ халқы мен әлем халықтары дүниетанымына ортақ әлеуметтік психологиялық хал-ахуалдың үндестігі-тұтастығы тұрғысында еңбек етуінін нәтижелері. Көркем аудармаларының осындай поэтикалық-психологиялық сипатын Мұхтар Әуезов айқын түсіндіреді: «Барлығын да өз жүрегіне түсінік, өз халіне жанасатын, өзінің әлеуметтік мұң-арманына тап келетін және өз хиялына үйлесетін, ерекше бір жақындығы болғандықтан аударады. Аудармалар ақынның өз жүрегінен толқып шыққан қайғылы шердің де айнасы, толас-тынысы сияқты болады.

...Бұнысы – аударма ғана емес, Европа, Шығыс әдебиеті тарихында көп ғасырлар бойында тәжірибеде болған сарын қосу сияқты бір жол. Алдыңғы ақын сезіміне, әңгімесіне, ой толғауына сүйсіне отырып, өз ішіне де соған үндес қоғамдық сыр шығарып, қосыла күңіреніп, қатар шабыттанып кетеді. Бұл түрдегі сезім ойлауы әдейі істелетін, өзіндік тумаларға жақын боп шығады. Сондықтан, бұл алуандас ақындық еңбегінің кейбіреулерін құр аударма деп қарамай, Пушкин, Лермонтов, Байрон сарынымен жазылған шығармалар деп тану керек» [2, 70-б.].

Хакім Абай – Шығыс пен Батыстың көрнекті ойшылдарының-ғұламаларының еңбектеріндегі, ақын-жазушыларының шығармаларындағы көркемдік-эстетикалық, тәлім-тәрбиелік насихатты өз ұстанымымен тұтастырған данышпан. Мұхтар Әуезов «...жалғыз өз өсиетін айтпай, ...өзі оқыған қызықты, шебер романдарының көбін өз тілі, өз аудармасы (редакциясымен) әсем әңгіме қып айтып береді.

...Абай тәрбиесінің тағы бір ерекшелігі – ол өзін «шығыс адамы едім», «мұсылман едім» деп, дін тұсауына бағындырмаған. Халқына үлгі, тәлім етіп айтқанда, өлеңінде Толстой, Салтыков-Щедринді ұсынғаны сияқты, ауызша өсиетте де Аристотельді, Белинскийді қоса айтады. Ұлттық, діндік тар көлемде әсте қалмайды» [2, 70-71-б.] – деп, хакімнің тыңдаушыларын өзінің оқыған кітаптарын ауызша баянды айтуымен педагогикалық-эстетикалық тәлім-тәрбие берудегі ұстаздық қызметін бағалаған. Тыңдаушыларына, қазақ ортасына «Абай айтуынан тараған... жаңа, соны әңгімелердің ішінде...» [2, 70-б.] ғұлама-суреткер Мұхтар Әуезов Азия, Африка, Еуропа, Америка құрлықтары халықтары фольклорлық эпос мұраларын («Мың бір түн», «Шаһнама», «Бақтажар», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көрұғлы сұлтан», т.б.), ақын-жазушылар шығармаларын (А.Дюма «Үш мүшкетер», «Он жылдан соңғы», «Король қатын Марго», «Лесаж», «Ақсақ француз» («Хромой бес»), А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов әңгімелері, Батыс Европадағы орта ғасырдағы инквизиция соты дәуірін суреттейтін «Қызыл сақал» романы; Америка, Африка жабайылары арасында болған «жәһән-кездер» туралы романдар, т.б.) оқыған хакімнің оқырмандық қоры көлемін айғақтайды. Демек, хакім Абайдың әлем өркениеті тарихындағы хакімдермен қатарлас тұлғасына тән дүниежүзіндегі халықтардың (араб, парсы, үнді, грек, итальян, орыс, ағылшын, француз, африкандық, американдық, т.б.) фольклоры мұраларымен, классикалық көркем әдебиет шығармаларымен мол хабардар болғанын білеміз. Өзі оқып қана қоймай өзін қоршаған әлеуметтік ортадағы тыңдаушыларына жастарға да, ересектерге де әңгімелеп түсіндіруі де ұстаздық-гуманистік ұстаным биіктігін байқатады.

Абайтанушы ғұлама-ұстаз Мұхтар Әуезовтің хакім Абай шығармашылығының Шығыс әдебиетіне қатысты пікірлерін қазіргі рухани жаңғыру талабына орай қайталап еске аламыз: «Бізде бүгінге дейін Абайдың Шығыспен байланысын айтқанда, кейбір жайлар ұшқары сөйленеді. Абай мұсылманша оқығандықтан араб, фарсы тілін түгел білген боп суреттеледі. Кейбір зерттеушілер Абайды араб, фарсы классиктерін де түгел білген етіп қояды.

Анығында, бес-алты жыл мұсылманша оқығанмен ол кездегі шабан оқытудың шалағай методикасын еске алғанда, Абай арабтың классик поэзиясын түгел ұғарлық дәрежеге жетті деу, асыра сөйлеу болады» [2, 94-б.]. Мұхтар Әуезов тілдері түсінікті Науаидың, Фзулидің ескі өзбек тіліндегі түрікшеленген аудармаларынан Фирдоусидің, Сағдидің, Қожа Хафиздің өлеңдерімен танысқанын баяндай келе мынадай тұжырым жасаған:

«Ал, олай болса, Абайдың Шығыс поэзиясымен таныстығын атағанда, оның үлгі еткендері осы күнгі ... шығыс елдеріміз: азербайжан, өзбек, тәжік сияқты елдердің ұлы классиктері деу керек» [2, 94-б.].

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының салтанат құрып келе жатқан жаңа тарихының ұлттық-мемлекеттік идеологиясының басты арқауы хакім Абайдың әдеби-ғылыми көркем ойлау шығармашылық мұрасы болып келеді. 1995 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының ЮНЕСКО бағдарламасы аясында әлем өркениеті кеңістігінде 150 жылдық мерейтойы тойланды. Хакім Абайдың сол 150 жылдық әлемдік мерейтойының салтанатты мәжілісінде «Абай туралы сөз» тақырыбымен баяндама жасаған Тұңғыш Президентіміз – Елбасы Н.Ә.Назарбаев хакім Абайдың ойшылдық биіктігінің шығармашылық-суреткерлік әлемінің ұлттық топырақтан өніп, жалпыадамзатық ортақ қазынаға айналған құндылығын атап көрсетті:

«Абайдың әуелден-ақ әкенің баласы болмай, адамзат баласы болуды армандағаны белгілі. Бұл жолғы тойдың төріне сол көксеген мұратына жетіп, барша әлемге аты қадірлі, сөзі өтімді, пікірі қымбат. **Адамзат Ардағы, Адамзат Ақыны, Адамзат Ақылманы** болып көтеріліп отыр.

...Абай Құнанбайұлының әлемдік санадан өз орнын алатындай елеулі құбылыс болуы тек оның әдеби ізденістерімен шектелмейді. Әдебиет – Абайдың күллі дүниелік болмысқа, адами, ұлттық, кісілік, тарихи, заманалық болмыстарға бойлайтын кәусар дариясы; ежелгі дүниеден мәңгілікке дейін көл-көсір көсіліп жатқан рухани әлемге, рухани ғарышқа, универсиум деп аталатын ғалами дүниенің ғажайып қиырларына шегер **бір жағынан азапты, бір жағынан ләззатты** сапарының бастау қақпасы, әрі тереңге бойлап, кемелге ұмтылар талпыныстарының алтын баспалдағы болды. Абайдың ойшылдық қарымы мен зерттеушілік тегеуріні де өз заманының шым-шытырық қайшылыққа толы шындығы белгілеп берді. Сол шытырманнан шығар жол іздеп жүріп, ол өз халқының ұлттық бітімін жан-жақты пайымдады. Оның басындағы тақсыретті егжей-тегжейлі талдады. Сөйтіп, кеселіне дауа, келешегіне бағыт қарастырды. Халқына қамқор, ұлтына жанашыр болам деп жүріп, **күллі адамзатқа мейірбан гуманистік өреге көтерілді**. Кісі мен кісінің де, халық пен халықтың да арасында бола беретін кикілжіндердің бәрінен жоғары тұра білді» [3, 7,24-25-б.б.].

Бұл – қазақ өркениеті тарихындағы Ұлы Далада туып-өскен Жаратушының (Тәңірі – Алла – Құдай) құдіретімен өзіндік дара дарындылығымен әлем өркениетін мойындатқан тұлғаларымыздың барлығына да ортақ бағалау. Яғни, бұл арада әлем өркениетінің ҰСТАЗЫ атанған Әбу Насыр Әл-Фараби мен хакім Абай Құнанбайұлы ойшылдық-данышпандық тұлғаларының да тектестігін, үндестігін басты назарға аламыз. Сөз арқауындағы хакім Абайдың материалдық және рухани мәдениет салаларына арналған философиялық-психологиялық тұжырымдары сыншыл ой қорытындылары, бағалаулары – бәрі де Әбу Насыр Әл-Фарабидің жаратылыстану, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар салаларындағы ойларының жалғастығын, тұтастығын аңғартады. Мысалы, Әбу Насыр Әл-Фарабидің «Өлең өнері туралы трактаттар» атты еңбегіндегі ақындарды үш топқа саралап, бағалаулары мен хакім Абайдың «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңдеріндегі үндестіктері анық. Ал, Әбу Насыр Әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» атты трактатындағы әуез өнері туралы ойлары мен хакім Абай өлеңдеріндегі әуез, әншілік орындаушылық өнер туралы бағалаулар да бірін-бірі жалғастыра дамытқандай әсер береді. Әбу Насыр Әл-Фарабидің «Ғылымдар туралы» трактатындағы тұжырымдары мен хакім Абай

Құнанбайұлының «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Ғылым таппай мақтанба!» және қара сөздеріндегі ойлары да үндес. Ұлы Даланың жалпыадамзаттық өркениеттік биік деңгейдегі ақыл-ой алыптарының Жаратушыға (Тәңірі – Алла – Құдай) арналған тілектері де үндес. Екеуінің де шығармаларында Жаратушыға (Тәңірі – Алла – Құдай) арналған танымдық мағыналы мүнәжат тілектерінен ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі жалпыадамзаттық гуманистік-эстетикалық көркем ойлау ұлағатын сезінеміз.

Қазақстан ғылымының тарихында Әбу Насыр Әл-Фараби мұрасының туған Отанына – Қазақ Еліне қайта оралуын тұңғыш жүзеге асырған, Әлемдік Ұстаздың жаратылыстану, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар салаларына арналған еңбектерінің барлығын әлемнің әр түкпіріндегі мемлекеттерден сабыла іздестіріп тауып жинаған, Қазақстанда кітаптарын тұңғыш жариялаған, Әлемдік Ұстаздың ғылыми шығармашылығы туралы халықаралық конференцияларда, симпозиумдарда баяндамалар жасаған ғалым-жазушы Ақжан Машановтың есімін айрықша бағалаймыз. Ғалымның «Фараби және Абай» атты ғылыми-танымдық монографиясында [5] Әбу Насыр Әл-Фараби мен хакім Абай мұраларындағы үндестіктер – сабақтастықтар жүйелене көрсетілген. Әсіресе, Фараби мен Абай шығармашылығындағы дүниетанымдық көзқарастардың табиғаттану-жаратылыстану құбылыстары аясында қарастырылуы жүйелене бағалануымен ерекшеленеді.

Хакім Абайдың Шығыс және Батыс классикалық әдебиеті мен ғылымын өзіне рухани азық еткен ұстанымы XXI ғасырда да жалғасып келеді. XX ғасырдың 90-жылдары мен қазіргі XXI ғасырдың басындағы Тәуелсіз Қазақстан Республикасының мемлекеттік бағдарламалары аясында хакім Абай дәстүріндегі қазақ әдебиетінінің Шығыс елдерімен әдеби-мәдени байланыстары, шығармашылық ықпалдастықтары жаңа серпінмен дамуда. («Азия елдері қаламгерлерінің I Форумы қатысушыларының Үндеуі», Нұр-Сұлтан қаласы, 4-6-қыркүйек 2019 жыл) [6, 12-13-б.б.]. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты тарихи-танымдық, мәдени-стратегиялық мақаласының «Әлемдік мәдениеттің тұлғасы» бөлімінде «Ұлама Абай – қазақ топырағынан шыққан – әлемдік деңгейдегі кемеңгер. Ол күллі адамзат баласына ақыл-ойдың жемісін сыйлады» деп бағалады. Мақаланың «Торқалы тойдың тағылымы» бөлімінде хакім шығармаларының, тұлғасының әлемге танылуындағы нақты жүзеге асырылу шараларын атап көрсетті: «Маңызды жобаның бір - ұлы-ақынның шығармаларын он тілге аударып, басып шығару. Атап айтқанда, Абай еңбектері ағылшын, араб, жапон, испан, итальян, қытай, неміс, орыс, түрік, француз тілдеріне тәржімаланады.

...Абайдың тұлғасы мен мұрасын ұлықтау шетелдерде де жалғасады. Ресейдегі, Франциядағы, Ұлыбританиядағы және басқа да мемлекеттердегі Қазақстанның елшіліктері жанынан «Абай орталықтарын» құру жоспарланып отыр.

...Осы және басқа да ауқымды шаралар ұлы Абайдың рухына тағзым етіп, оның мол мұрасын дәріптеу үшін өткізілмек. Ендеше бүкіл Қазақстан халқын осы игі бастамаға белсене атсалысуға шақырамын» [7,3-б.].

Қорыта айтқанда, хакім Абайдың әдеби, ғылыми мұрасы жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды жаңа буын ұрпақтардың тануы, бағалауы үшін мәңгілік бағдар бола береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абай (Ибраһим Құнанбаев). – Екі томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1986. Т.1: Өлеңдер мен поэмалар. -304б.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.20: Монография мен мақалалар. 1985.-496б.
3. Назарбаев Н. Абай туралы сөз. – Алматы: Рауан, 1995. – 160 б.
4. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттар.-Алматы: Арыс, 2009. – 656 б.
5. Машанов А. Әл-Фараби мен Абай.-Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

6. Азия елдері қаламгерлерінің I Форумы қатысушыларының Үндеуі. Қазақстан Азия елдері қаламгерлерінің I Форумын өткізді // Қазақ әдебиеті №38 (3671), 13 қыркүйек 2019 жыл, 12-13-б.б.

7. Тоқаев Қ.К. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан // EGEMEN QAZAQSTAN, №5 (2973) 9 қаңтар, 2020 жыл, 1-3-б.б.

ХАКИМ АБАЙ-МЫСЛЕННЫЙ ГИГАНТ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Тебегенов Т. С.

Академик Академии гуманитарных наук Республики Казахстан, лауреат Международной премии имени Жамбыла, г. Алматы

Аннотация: *В данной статье рассказывается об историческом человеке Хакиме Абае, оцениваемом по характеру общечеловеческой гуманистической художественной целостности мышления. Взгляды Хакима на высотах общечеловеческого гуманизма в лирических стихах, поэмах азиатского происхождения («Масгут», «азимский разговор»- Назира из«Тысячи и одной ночи»), «Искандер» (Назира из евроазиатских сюжетов), в художественных переводах (Дж.Байрон, В. Гете, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крылов), в словах назидания (Сократ, Платон, Аристотель в стиле философско-педагогического диалога) – в мотивах мы узнаем феномен целостности национального и общечеловеческого художественно-эстетического художественного мышления.*

Ключевые слова: *Хаким Абай, гуманизм, философия, поэма, художественный перевод, Слова назидания, духовная культура.*

ӘӨЖ 81/091

ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫ ЖАЗУ МЕН ӘЛІПБИ ТУРАЛЫ

Қайыров А.Б., Исмагулова А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы.

Аннотация. *Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ ағартушыларының еңбектеріндегі жазу мен әліпби мәселесі баяндалады. Атап айтқанда, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, Е.Омаров, Т.Шонанов, т.б. ағартушылардың еңбектеріндегі қазақ жазуы мен әліпбиі мәселесі, араб және латын негізді қазақ жазуына қатысты ой-пікірлері қарастырылады.*

Тірек сөздер: *жазу, әліпби, араб таңбалы қазақ жазуы, латын таңбалы қазақ жазуы.*

ХХ ғасыр басындағы қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынов «*Біздің заманымыз – жазу заманы, жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі одан да артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек*» деп жазған еді [1]. Сол себепті ғалым 1910 жылдан бастап түркі халықтары арасында кең таралған араб жазуын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне ыңғайлап жетілдіреді. Нәтижесінде, төте жазу деп аталған 28 дыбыстан (9 дауысты, 19 дауыссыз) тұратын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген араб графикалы қазақ жазуы пайда болды. ХХ ғасыр басындағы көптеген

кітаптар, басылымдар осы төте жазумен шықты. Мысалы, 1913-1918 жылдары жарық көрген «Қазақ» газеті осы төте жазумен басылды. А.Байтұрсынов реформалаған жаңа қазақ әліпбиі, оның ережелері мен принциптері 1924 жылы 12-18 маусымда Орынборда өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде қабылданады. Демек, осы жазуды 1924 жылы кеңес үкіметі ресми түрде мойындап, 1924-1929 жылдары алты жыл А.Байтұрсыновтың араб жазуы қолданылды.

Кезінде атақты кеңес ғалымы, профессор Е.Д.Поливанов А.Байтұрсынов әліпбиін *«Эту последную форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я во всяком случае считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, котором с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения - создатели реформы, как крупным культурным завоеванием»,* - деп жоғары бағалайды. Жалпы, А.Байтұрсынов түрлеген қазақ әліпбиін орыстың белгілі ғалымдары Е.Д.Поливанов, Н.Ф.Яковлев, Л.И.Жирковтар жоғары бағалаған. Латын әліпбиіне ауыстыру саясаты күшеймей тұрған кезде олар түркі халықтарының Байтұрсынов әліпбиінде қалуын жөн көрген.

Алайда бұл кезде басқа түрік елдерінде латын жазуына көшу мәселесі қозғалып жатқан болатын. Латын әліпбиін насихаттау мен оған өтуге дайындық 1920-жылдардың басында басталды. Алғаш Әзербайжан Республикасынан бастау алған латын әліпбиіне өту ісі Қазақстанды да шарпыды. Латын әліпбиіне өту барысында Қазақстанда үлкен тартыс туып, зиялы қауым арасындағы әліпби айтысы бірнеше жылға созылды. Әліпби мәселесі алғаш рет 1924 жылы 12-18 маусым аралығында Орынборда болған қазақ білімпаздарының бірінші сьезінде көтеріледі. Бұл сьезде әліпби жөніндегі баяндаманы А.Байтұрсынов жасап, өзі түрлеген қазақ әліпбиінің тиімділігін жан-жақты дәлелдейді: *«Тексеріп қарасақ, латын әліпбиінің түрік әліпбиінен кемдігі болмаса, артықтығы көрінбейді. Жаманнан жақсыға, залалдан пайдаға бой ұру – жөні бар дұрыс іс, оны әркім-ақ қостауы тиіс, жақсыдан жаманға, пайдадан зиянға бой ұрғанда, оны дұрыс деп қостауға болмайды. Латын әліпбиін аламыз деушілер ол әліпбидің түрік әліпбиінен не артықтығын айқындап ашпай, пайдалы екенін бейнелеп түсіндірмей, тек пәлен-түгендер алып жатыр, біз де аламыз дейді. Еліктеу мен лепірту базары көтеріңкі нәрсе екені рас. Бірақ біреулер алып жатыр екен деп латын әліпбиін алуға болмайды. Біреудің істегенін дұрыс-бұрысын тексерместен істеу тек еліктеу болады. тесе қарап тексеріп, түрік әліпбиінен латын әліпбиінің артықтығы мынау, пайдалылығы мынау деп көрсеткен ешкімді әлі көргенім жоқ. Көбінік құр дүбірге қызу, дүрмекке еру сияқты көрінеді».*

А.Байтұрсыновтан кейін баяндама жасаған Н.Төреқұлов латын әліпбиін қолдап, латынға көшудің артықшылығын алға тартады. Ол латын әрпі баспахана ісін жеңілдетеді деп, жазу машинкасына қолайлылығын баса көрсетеді. Сьезде Е.Омаров, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов, М.Тұрғанбайұлы бірауыздан А.Байтұрсыновтың пікірін қолдап, латын мәселесін тоқтату керек деген көзқарастарын білдіреді. Әсіресе, Е.Омаровтың «*Латын әрпін аламыз деу - тек сыртына қызыққандық. Біз латынның әрпін аламыз дегенше, Европаның мәдениетін қалай аламыз деп кеңесуіміз керек. Мәдениетсіз біреудің іші қуыс тонын киюден пайда шамалы. Біз не нәрсенің де сәніне қызықпай, дәніне қызығуымыз керек. Латын әрпіне ентелегенше, біз қазіргі қолданылып келе жатқан әріптерімізді түзетіп, баспахана қызметкерлеріміз – әріп түзушілерді даярлап, баспа істерімізді жөндеуге кірісуіміз керек. Нәзір айтқандай, басқа түріктер жиырма бес жылдан бері жазу машинасын дұрыстай алмай жүрген болса, біз қазір оны жасап, жазып отырмыз. Әлде болса да орынсыз латыншаны ортаға салғанша, өз әріптеріміздің кемшілігін толықтыралық, соны қолданалық. Бізді мәдениетке жеткізбей бөгеп жүрген түрік әліпбиі емес, сондықтан оны жазықсыз құрбан қылудың орны жоқ*» деген орнықты пікірі ерекше назар аудартады.

1924 жылдан бастап орын алған жаңа әліпбиге көшу мәселесі бірден өріс алып кете қойған жоқ. Алайда түрік халықтарына арналған әліпби жобалары 1924 жылдан

бастап Ресейдің Антропология және этнография музейі жанындағы Радлов үйірмесінде және Ленинград мемлекеттік университеті жанындағы лингвистикалық секцияда талқыға түсе бастайды. Латын әліпбиіне байланысты ғылыми пікірлерді бір жүйеге келтіру мақсатында профессор Л.В.Щербаның басқаруындағы арнайы комитет құрылады. 1925 жылы Солтүстік Кавказ тау халықтары арасындағы ағарту жұмыстары жөнінде өткізілген екінші конференцияда ингуш, кабардин, қарашай, адыгей, шешен халықтарының жазуын латынға ауыстыру туралы шешім қабылданады.

Қазақстанда 1924 жылы басталған әліпби ауыстыру мәселесі айтыс-тартыс тудырып, түрлі жиналыстарда, баспасөз құралдарында қызу талқыға түседі. Әсіресе, 1926 жылы 10 ақпанда Қызылордада жазу (графика) мәселесіне арналған жиналыс қызу пікірталаспен өтеді. Алғашқылардың бірі болып баяндама жасаған Ә.Байдилдин сөзінің басында латын әліпбиінің тарихына тоқталып, латын әліпбиінің интернационалдық әліпби екеніне айырықша мән береді. Одан кейін баяндама жасаған А.Байтұрсынов араб әліпбиінің жаңа латын әліпбиінен артықтығы болмаса, кемдігі жоғын айтып, өзі түрлеген қазақ әліпбиінің бес түрлі артықшылығын баса көрсетеді:

1. Араб әліпбиі тез оқылып, оңай жазылатындықтан, күнделікті іс барысында сауатты адамдар үшін пайдасы мол.

2. Әріптерді үйрету және жаппай сауат ашу ісінде де араб әрпі жүйесі латынға қарағанда өте ыңғайлы.

3. Баспахана техникасы жағынан болсын, баспа өнімдерінің құны жағынан болсын араб әрпінің венециандық түрі латынға қарағанда нашар болғанымен, түрленген түрі латынмен салыстырғанда көп жоғары.

4. Жазу мен теру машинкасына ыңғайлылығы жағынан араб әрпінің түрленген түрі латын әрпінен көш ілгері.

5. Араб әліпбиінің әріптер құрамы қазақ тілінің орфографиялық қажеттілігін толық қанағаттандырады [2].

Сондай-ақ ғалым сөз соңында латыншылар тарапынан түрленген араб әліпбиіне таңылып отырған кемшіліктердің жөнсіздігін де ашып айтады.

Латын жазуына көшу Орта Азия түркі халықтарында, әсіресе, татар халқы мен қазақ даласында бірауыздан қолдау тапқан жоқ. Осы тұста түрік-татар халықтарын латын әліпбиіне көшіру ісінде ерекше қарсылық танытқан Татарстан болды. Араб әрпімен сауаттылар қатарының көптігін, арабша басылған еңбектердің молдығын алға тартқан татар халқының зиялы қауымы әліпби ауыстыру ісінде біразға дейін табанды қарсылық танытты. Тіпті 1926 жылы Бакуде болған Бүкілодақтық түркітанушылардың бірінші сьезіне татар ғалымдары жеңілдетілген араб қарпінің жобасын дайындап апарды. Алайда латын қарпін алуға дайындалып барған қауым бұл жобаны талқыға да салмады. Осыған орай, кезінде араб жазуын жақтаған Елдес Омаров «Баку сьезінің латын әрпі туралы қаулысы» атты еңбегінде «*Татарлардың жаңа жобасы қабылданса, бұл күнгі әрбіміздің баспахана жағынан болып отырған кемшіліктері де жойылып, бұл жағынан латын әліппесіне қарағанда екі есе жеңіл болмақшы*» деп татар ғалымдарына да қолдау білдіреді [3].

Бүкілодақтық түркітанушылардың бірінші сьезінде Жаңа түрк әліпбиінің орталық комитеті құрылып, оған төраға болып С.А.Ағамалы-оғлы сайланады. Комитет мүшелігіне белгілі орыс ғалымдары Л.И.Жирков, Н.Марр, Е.Д.Поливанов, Н.Ф.Яковлевтер енді. Кейін бұл комитет Бүкілодақтық жаңа әліпби орталық комитеті болып өзгереді.

Съезде А.Байтұрсынов, Е.Омаров араб әліпбиінің артықшылықтарын көрсетіп, нақты дәлелдер келтіріп, латын жазуына көшудің қажетсіздігін дәлелдейді. «*Менің алдымдағы баяндаманың ғылымдық пішіні болмады, үгіт пішінді баяндама болды. Бұл ғылымдық мәселе болғандықтан, бұған ғылым мұнарасынан қарауымыз керек. Араб әрпінің орнына латын әрпін алу деген мәселе тұрмыс жүзінде өте керек болғандықтан туып отырған мәселе емес. Тұтынып отырған әрпіміз қай жағынан да болса,*

басқалардың әрпінен артық болмаса, кем емес» деп латынға деген мұқтаждықтың жоқтығын айтады.

«*Түркі халқының араб әрпі негізінде жүргізген жазу мәдениеті бар. Жазу мәдениеті бар жұрттарға бір әріптен екінші әріпке көшу оңай жұмыс емес. Жайлап көшуге көп қаржы, уақыт, көп күш керек, өйткені екі әріппен іс жүргізуге екі есе қаржы, екі есе күш керек. Ондай қуат түркі жұртының бірінде де жоқ. «Өнерлі жұрттың ортақ әрпі екен» деп орыстар алмай отырғанда, ортақтығынан дәмелі болып біз аламыз деу болмас*» деп, әліпби өзгертудің қиындығын да ескертеді. А.Байтұрсыновтың бұл сөзінен латын жазуына қарсы болғанда негізгі ойлағаны – елдің мәдениеті мен экономикалық жағдайы екенін көреміз. Ғалым латынға көшу арқылы қазақ халқы, біріншіден, рухани-мәдени дүниесінен айырылатынын, екіншіден, оқулық шығару, баспа ісі, тағы басқаларын латындандыру үшін көп қаржы керек болатынын ескертумен болады.

Қазақстанда 1924 жылы басталған әліпби айтысы 1927 жылға қарай өрши түсіп, қызу айтыс-тартыстар баспасөз бетінде де жарық көреді. Араб жазуына байланысты А.Байтұрсынов тұжырымын Е.Омаров, М.Дулатов, І.Ахметұлы, т.б. қуаттайды. Мысалы, Е.Омаров 1927 жылы Ташкентте сөйлеген сөзінде, сондай-ақ «Араб таңбасы», «Қазақша әліпби мен латынша әліпби», «Латынның еліктен басқа түгі жоқ» деген мақалаларында араб графикасын қолдап, нақты дәлелдер келтіріп, саясат ықпалымен кетпеу керегін ескертеді.

«Қазаққа латын әрпі керек бе, керек емес пе? Латыншылдардың қазақ әліпбиін жоғалтып оның орнына латын әліпбиін алу керек дегенде, айтатын күшті дәлелдерінің бірі – елдің мәдениеті өсіп, алға басу үшін әліпби латынша болу керек, өнер-білімнің, мәдениеттің тетігі сонда. Онсыз надандықтан құтылуға болмайды деген дәлел.

Өнер-білімнің, мәдениеттің тетігі – әліпби екені рас, әріп танымайтын кісі кітап-қағаздың маңайына да жуый алмайды, ілім-білім жағынан су қараңғы болады. Надандықтан құтылу үшін, ең алдымен, әліпби керек екені даусыз, бірақ ол әліпби тек қана латын әліпбиі болу шарт емес, әр тілдің өзіне лайық әліпбиі болса болады.

Дұрысында мәдениеттің ең мықты тетігі, әліпбиден де артық тетігі – тіл. Бірақ ол тілдің орысша иә латынша, иә араптша болуы шарт емес, әр елдің өз тілі жарайды. Әліпбидің, жазудың керегі тіл үшін, жазумен әркім өзінің ауызекі айтатын сөзін қағаз бетіне таңбалайды, жазу - сөздің өзі емес, тек қана таңбасы. Біз өз жазуымызбен, өзіміздің қазақша әліпбимен қазақша сөзімізді бұлжытпай таңбалай аламыз. Ел-елдің жазуын бірі мен бірін салыстырып, бірінен бірін артық иә кем деуге болады. Түрлі жазуды солай салыстырып тексергенде, оны, ең алдымен, жазудың негізгі қызметі жағынан тексермей болмайды, ол негізгі қызмет - жазудың дәл болуы, жазу жақсы болса, сөзді бұлжытпай дәлдеп таңбалайды. Бұл жағынан тексергенде, жер жүзінде қазақша жазудан артық жазу жоқ. Бұны латыншылдардың өздері де мойындайды, - деп жазады автор [4].

І.Ахметұлы *«Қазақстаннан шыққан Ахмет бұрынға араб әліппесін өзгертіп, қазақ әліппесін жазды. Неше жылдай қазақ елін шоқындырмақ болған миссионерлер, қазақ еліне үлгі көрсетіп, әліппе жасап бермек болған орыс білімпаздарының қолынан келмеген нәрселер Ахаңның ғана қолынан келді. Ахаңның дәйекшесін орыс білімпаздары да ілім жолындағы үлкен табыстың біріне қосып отыр*» деп бағалайды [5].

1929 жылы 2-4 маусымда Қызылордада өткен ғылыми конференцияда да қаралған негізгі мәселе қазақ жазуын латын әліпбиіне ауыстыру болды.

Әліпби айтысында латынды жақтаушылар Ә.Байділдаұлы, Т.Шонанов, Ә.Ермеков, т.б. өз пікірлерін дәлелдеуге тырысып бағады. Алайда бұлардың қай-қайсысы да А.Байтұрсынов жазуын жоғары бағалайтындарын білдіре отырып, латынға көшудің қажеттілігі туралы айтады. Мысалы, Т.Шонанов «*Бізде Ахаң еңбегімен, білім ордасының жігерімен жасалған жақсы емле бар. Емлеміз жақсы дегенге қосыламыз, бірақ таңбамыз, әліппеміз, әрпіміз жақсы дегенге қосылғымыз келмейді*», - дейді.

Ал Ә.Ермеков «*Ахаң емлені түзеп, қазақ тілінің негізін орнатқанына біз түгіл, орыстар да қарсы емес. Емлеміздің дұрыс шешілгендігі, басқа елдердің көбінікінен артық екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Сондықтан біз Ахаң мәселенің қиынын шешті дейміз. Ендігі талас әріптеріміздің таңбасы туралы*», - деп латын мен араб таңбаларының айырмашылығын сөз етеді.

Латын алфавитін алудың тиімділігін ғылыми тұрғыда қолдап, оң пікірін білдірген қазақ зиялыларының бірсыпырасы шын мәнінде ұлттың дамуына пәрменді серпін береді деген сенімде болды. Солардың қатарында Т.Шонанов «Еңбекші қазақ» газетінің 1926 жылғы №87 санында жарияланған «Ескі әліппе, жаңа әліппе мәселесі» атты мақаласында былай деп жазады: *«Латын әліппесін алу керектігіне бір себеп мынау: латын әліппесі батыс Ауропа мәдениетінің әліппесі; Ауропа мәдениеті әлі көпке шейін жер жүзінің мәдениет бәйгесінде бәйгенің алдын бермеуі анық; сондықтан бір әліппе бүтін жер жүзіне әсерін тигізеді десек, сол әліппе – латын әліппесі болуға ыңғайы бар. Латын әліппесін алғанда, түрік дыбыстарын тегіс таңбалау үшін бірлі-жарымды жаңа әріп қосу керек. Бұл – бір. Кейбір латын әрібін Ауропаның әр халқы әр түрлі айтады; түріктерде кейбір латын әрібін Ауропадан басқаша атауға мүмкін, бұл – екі. Барлық түрік елдерінің әліппесі біреу-ақ болу үшін, бірінің жазғанын бірі іркілмей тану үшін әліппені алғанда былай ету керек: жаңадан қосылған әріп неғұрлым аз болсын; латын әрпі өзінде қандай дыбысқа ие болса, түрік тілінде де сондай дыбысқа ие болсын; әріптің бұрынғы дыбысы тым бұзылмасын».*

Латын әліпбиіне көшуге байланысты ғалымның екі еңбегінің маңызы ерекше. Олар: «Латын әліппесін алуды неге тілейміз?», «Үмбетұлы Мәжитке жауап» атты мақалалар. Алғашқы мақаласын Т.Шонанов қазақ тіліне латын әліппесін алу не үшін қажет деген мәселеден бастап, әліппені мәдениеттің өлшемі деп санайды. *«Әліппе - мәдениеттің ең мықты құралының бірі. Әліппе мен тіл мәселесін шатастыру керек емес. Басқалардан да жақсы әліппені алу бізге оңайырақ. Араб әліппесі түрік елдерінің, оның бер жағында қазақ тілін дұрыс суреттей алмайды. Араб әліппесі оңдауды көтермейді. Әліппе мәселесі – әсіресе, оқытушыларға керек мәселе»* деп жазады автор.

Ғалым сондай-ақ әліппе мен тілді шатастырмай екі бөлек қарастыруды ұсынып, оның себебін, ерекшелігін ашып көрсетеді: *«Кейбір жолдастар тіл мен әліппе мәселесін шатастырады. Бұлай шатастыруға тіпті орын жоқ. Қазақ осы күнге шейін араб әліппесі мен жазып келді, бірақ қай қазақ араб тілін біледі? Тіл басқа, әліппе басқа. Қазақ тілінде кез келген әліппемен жазуға болады. Бірақ бір әліппе қазақ тіліне оңтайлырақ, бір әліппе бөлегірек болуға мүмкін. Латын әліппесін алса, қазақ тілі құриды, тіліміздің ұмытамыз деу – жаңылыс ой; не жаңылыс түсіндірушілердің ойы. Әліппе бір тілмен, не оны шығарған елмен кіндіктес емес. Латын елі әлдеқашан жоқ болды, бірақ әліппесі әлі бар. Араб әліппесінің төркіні «Набетей» елі. Набетей елі, тілі жойылса да, араб әліппесі әлі бар».*

Т.Шонанов латын әліпбиіне көшуді жақтаудағы мақсатын сол кездегі араб әліпбиі мен латын әліпбиінің дыбыстық құрамын, қолданыстағы артық-кемшілігін салыстыра талдай отырып, араб немесе латын әліппесін қолдайтын өзге зерттеушілердің пікірлерін мысалға ала отырып баяндайды.

«Әліппе – мәдениеттің мықты бір құралы болған соң, әліппенің кемшілігінен мәдениетке де кемшіл келетіні өз-өзінен анық. Олай болса, қай ел болса да жақсы әліппені алуға тырысу керек. Бірқатар жолдастар араб әліппесінен, қай жағынан қарасақ та, латын әліппесі артық дейді. Мұнан латын әліппесін алалық деген нәтиже шығады. Оның себебі мынау: төңкерістен соң қазақ тілінде мектептер ашыла бастады, кітаптар жазыла бастады. Газет-жорнал көбейе бастады, баспаханалар шықты, қазақ тілі кеңселерде жүре бастады. Бұлардың бәріне де әліппенің үлкен қатысы бар. Іс жүзінде араб әліппесінің үйренуге қиындығы, жазу-басу ісіне тиімсіздігі күнбе күн сезіле бастады. Бірқатар азаматтар араб әліппесінің кемшілігі көп, дұрыс әліппе алалық деп, латын әліппесіне тоқтады. Бірқатар азаматтар араб әліппесінің

жыртығын жамап, ұстай берелік десті. Кім біледі, мектеп, баспахана сықылдыларымыз көбеймесе, араб әліппесінің кемшілігі көпке шейін сезілмей жүре берер еді де. Бірақ тұрмыс ағымы айдап келіп, араб әліппесінің кемшіліктерін көрсетті».

«Латын әліппесінің бір зор кемшілігі - әріпінің саны аздығы. Бірақ түрік елдері тілінің дыбыс таңбалауға араб әліппесінен латын әліппесі оралымды.

Латын әліппесінде 24 әріп бар. Олардың он сегізі түрін де, дыбысын да өзгертпей қазақ тіліне жарайды. Ол он сегіз мыналар: A, B, D, E, G, J, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, Z, Y = 18. Араб әліппесі таза күйінде он үш дыбысымызды таңбалап отыр, латындікі он сегіз дыбысымызды таңбалап отыр. Сан тілін түсіндірудің керегі жоқ».

Сонымен қатар автор бұған дейін қолданылып келген араб әліпбиі емлесінің де кейбір артықшылықтарын жоққа шығармай, оң бағасын береді.

Ескерте кетеміз: түрік елдерінің ішінде емле ең дұрыс жолға қойылғаны - қазақ. Емле мен әліппені шатастырмасқа керек. Дәйекші, үндестік заңына сүйеніп, әлденеше әріп орнына тұр».

Т.Шонанов мақаласын әліппені халыққа үйретушілер – оқытушылар, мұғалімдер, сондықтан әліпби таңдау мәселесінде, ең алдымен, солардың пікірлері, ұсыныстары, ойлары ескерілуі тиіс деген тұжырыммен аяқтайды.

«Араб әліппесінің оқыту-үйрену, жазу, тасқа басу, мәдениет жағынан үлкен-үлкен міндері бар. Оларды ілгеріде жазармыз. Әзірге айтайын дегеніміз – мәдениет таратушы оқытушылар. Әліппе мәселесі басқадан гөрі оқытушыларға жақынырақ. Сондықтан әліппе мәселесіне оқытушылар өте-мөте зейін салып, сын көзімен қарап, істің анығына жетуге тырысып, өз ақылына дөп келген әліппеге бет бұруы керек» [6].

Латын әліппесі туралы Мәжит Үмбетұлының сұрағына жауап ретінде жазылған Т.Шонановтың келесі мақаласы да ғалымның алдыңғы мақаласында баяндалған ойларына мазмұны жағына толықтыру іспеттес. Бұл мақалада ғалым қазақ тілі әліпбиін ауыстырудың екі негізін атап көрсетеді.

«Әліппе жаңғыртуды екі жағынан қарау керек: 1) негіз жағынан, 2) іске асыру жағынан. Негіз жағынан дегеніміз: Осы күнгі тұтынып жүрген әліппеміз әліппе боларлық жарамды ма, жоқ па? Жарамды болса, артықшылығы қандай? Жарамсыз болса, кемшілігі нендей? Ол кемшілік жоюға келетін бе? Жойылмастай болса, жарамды әліппе қайсы?

Іске асыру жағы дегеніміз: араб әліппесінің кемшілігі сонша зор болып, басқа әліппені аламыз дегенде, жаңа әліппені қалай кіргізуге болады?».

Одан әрі Т.Шонанов араб не латын әліпбиі туралы баспасөз материалдары негізінде сол кезеңдегі екі түрлі ағымды атап өтеді, әрі екі әліпбиді қатар қолдана отырып, қайсысын таңдауды адамның өзіне қалдыруды ұсынады және жаңа әліпбиді аса сақтықпен пайдалануды ескертеді. *«Бұл күнде жалғыз қазақ емес, басқа түрк елдерінің арасында да жаңа әліппе үшін тегіс қозғалыс бар. Бірқатарлары алып та отыр. Олар: әзірбайжан, қарашай, жақұт сияқтылар. Бірқатарлары алуға бел байлап, сійездерін өткізіп отыр. Олар: түркпен, қырғыз сияқтылар.*

Жаңаны алғанда іске асыру жағы өте сақтықпен болмақ. Бұл жерде зорлық, бұйрық ұсталмасқа керек. Жаңа әліппешілердің әзіргі жобасы былай: әліппеміздің шығарылған араб әріптерін Ақаң әліппе аяғына әлі жазып келеді. Латын әліппесі араб әліппесінің аяғында бір-екі бетте көрсетілмек. Араб әліппесінен шыққандар латын әліппесін де әуестеніп біледі, екі әліппемен жазып, оқи алады. Соңынан тілесе, қай әліппемен жазсын, ықтияры» [7].

Х.Досмұхамедов А.Байтұрсынов жасаған араб графикалы қазақ жазуын жақтағанымен, латын жазуы үкімет тарапынан қабылданған соң, латын әліпбиін енгізу шараларына қатысуға мәжбүр болды. Ол «Қазақ тіліне латын хәрфін алу мәселесі» атты еңбегінде он баптан тұратын латын жазуының жобасын ұсынады. *«Өзіміздің осы күнгі хәріптерімізді тастап, латын харіптерін алуға қарсы пікірде болсақ та, айналамыздағы желіктің салқыны бізге де тиді. Қолданбасақ та латын харіптерін біз*

де тілімізге үйлестіріп көру керек. Топқа түсетін болсақ біз де өзімізге лайық жобамен түсу керек. Пән ретінде қолдануға тағы керек. Біз осы күнгі Ауропа елдерінің дыбыс таңбалау жолын үлгіге алдық. Латынның бізде жоқ таңбаларын бос қалдырдық. Біздің дыбыс үшін латында таңба жоқ болғанда, шет таңбаларды латынға үйлестіріп алдық. Бірен-саран ғана латын таңбаларын ағайындас дыбысқа арнадық. Латын хәріптерін білетін адам біздің жобамызбен қазақша оқи алады.

Хәріптерді латынша таңбалағанда біздің тұтқан жолымыз: таңба туралы ауропалықтардан алысқа кетпеске, шама келгенше латын хәріптерінің Ауропада қолданған мағынасын жоймасқа, белгісіз шатастыратын жаңа таңбалар кіргізбеске, жазуға қиындық беретін хәріптің үстіне, астына ноқат, сәкін секілді қосымшалар қоймау болды. Әпрелдің 17-күні біздің жобамыз Күншығыс институтында күншығыс тілдерін біледі деген адамдардың алдында талқыға түсті, мақұл табылды», - деп жобаның ерекшеліктерін егжей-тегжейлі баяндайды [8].

Сонымен, араб әліпбиін жақтаушылар ғылыми негізге сүйеніп, қолдағы бар әліпбидің артықшылық жақтарын көрсетіп, «латын әрпінің араб әрпінен гөрі көзге көрініп тұрған артықшылығы, бадырайып тұрған пайдасы» жоғын дәлелдегенмен, үкімет орындары латын графикасына көшуді жақтайды. 1929 жылы 24 қаңтарда «Жаңа алфавит туралы» Қазақстан Орталық Кеңес комитеті президиумы мен халық Комиссарлар кеңесінің он екі пункттен тұратын арнайы қаулысы шығады. Одақтың жаңа әліпби комитетінің III пленумында қатысқандар жаңа әліпбиді «Жұмысшы-қара шаруа әліпбиі» деп айту керек деген ұсыныс айтады. Сөйтіп, кеңес үкіметі тіл құрылысы саясатын ортақ әліпби жасау идеясынан бастады. Осыған орай Бүкілодақтық Орталық Жаңа Алфавит Комитеті (ВЦКНА) құрылды. Одаққа әйгілі лингвист ғалымдар тіл майданына жұмылдырылып, «жаңа алфавитті» ұлт тілдеріне енгізуге жанын сала кірісті. Әсіресе, араб қаріпті түрік тілдес республикаларда бұл үдеріс ерекше қарқын алды.

Кеңес Одағын мекендеген түрік-татар халықтарының, Солтүстік Кавказ тау халықтарының латын әліпбиіне өтіп, ал орыстардың өз әліпбиінде қалуы зиялы қауымның көңіліне күдік тудырады. 1928 жылы Қазан қаласында өткен Бүкіолодақтық жаңа әліпби комитетінің III пленумында профессор Н.Ф.Яковлев былай дейді: «Арабшылар бізге неге орыстар латын әліпбиіне өтпейді деген сауалды жиі қояды. Түптің түбінде орыстар да латын әрпі негізінде әліпби дайындап, халықаралық жазу жүйесіне көшіріледі». Бірақ профессор Н.Ф.Яковлев бастаған комиссия латын әрпі негізінде орыс әліпбиінің үш жобасын дайындап ұсынғанымен, бір де біреуі жүзеге аспады.

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басындағы жазудың ауысуы түркі халықтарын бірін-бірі түсінуден, жазу арқылы түсінуден айырды. Бұл сол кездегі кеңес үкіметінің түркі халықтарына қарсы қолданған «бөліп ал да, билей бер» саясатының бір көрінісі болатын.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.Байтұрсынов «Тіл тағылымы» // Алматы, 1992ж. 141-бет
2. Байтұрсынұлы Ақыметтің араб әліпбиін жақтаған байандамасы // Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы, «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009ж. 27-39 беттер.
3. Е.Омаров «Баку сьезінің латын әрпі туралы қаулысы» // XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт» баспасы, 2013ж. 272-бет.
4. Е.Омаров «Қазақша әліпби мен латынша әліпби» // XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт», 2013ж. 208-бет. Құрастырған О.Жұбаева.
5. І.Ахметұлы «Латын қарпі туралы» // XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт», 2013ж. 220-бет. Құрастырған О.Жұбаева.
6. Т.Шонанов «Латын әліппесін алуды неге тілейміз?» // XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт», 2013ж. 201-207 беттер.
7. Т.Шонанов «Үмбетұлы Мәжитке жауап» // XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт», 2013ж. 226-227 беттер. Құрастырған О.Жұбаева.

8. Х.Досмұхамедов «Қазақ тіліне латын хәрфін алу мәселесі» // Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы, «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009ж. 133-135 беттер. Құрастырған С.Шүкіруұлы, Е.Тілешов.

УДК 81/091

КАЗАХСКИЕ ПРОСВЕТИТЕЛИ НАЧАЛА XX ВЕКА О ПИСЬМЕННОСТИ И АЛФАВИТЕ

Кайыров А.Б., Исмагулова А.М.

Западно-Казахстанский инновационный технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *В статье рассматриваются проблемы письменности и алфавита в трудах казахских просветителей начала XX века. В частности, дается всесторонний анализ взглядам А.Байтурсынова, Х.Досмухамедова, Е.Омарова, Т.Шонанова на проблемы казахской письменности на основе арабской и латинской графики.*

Ключевые слова: *письменность, алфавит, казахская письменность на основе арабской графики, казахская письменность на основе латинской графики.*

ЭКОНОМИКА

УДК 336.1

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ МИРОВОГО КРИЗИСА

Салимбаева Ш.Д., Валиева Е.Н.

ФГБОУ ВО «Самарский государственный экономический университет», Россия, г.Самара

Аннотация: *Бюджет страны отражает ее экономическое развитие, и балансирование доходной и расходной статей бюджета. Структура бюджета Республики Казахстан соответствует унитарной форме правления, при которой административно-территориальные единицы страны не имеют ни автономии, ни государственности. Все они подчиняются действующим единым законодательным актам, единым органам власти и централизованному управлению политическими, экономическими и социальными процессами. Соответственно, структура бюджета определяется основными законодательными актами, действующими в стране, ролью и значением бюджета в экономических и социальных процессах. Бюджетные отношения и межбюджетные отношения формируются в сфере формирования, распределения и перераспределения финансовых ресурсов. Таким образом, в статье анализируется современное состояние бюджетной системы Республики Казахстан в условиях глобализации, а также понятие и экономическое содержание государственного бюджета и бюджетной системы Республики Казахстан.*

Ключевые слова: *бюджет, расходы, доходы, система, налог, затраты, процесс*

Одним из важнейших механизмов, позволяющих государству осуществлять экономическое и социальное регулирование, является финансовый механизм - финансовая система общества, основным звеном которой является бюджетная система. Именно через бюджетную систему государство формирует централизованные фонды и влияет на формирование децентрализованных фондов, обеспечивая возможность выполнения функций, возложенных на государственные органы[1].

Очевидно, что успех экономического развития в нашей стране во многом зависит от того, в каких направлениях пойдет трансформация финансовой системы общества, насколько бюджетная политика государства будет соответствовать требованиям времени. Поэтому мы считаем, что выбранная тема актуальна на сегодняшний день, так как финансовая система сильного государства должна быть стабильной.

Цель работы - анализ государственного бюджета Республики Казахстан. Объектом данной работы является бюджетная система Казахстана.

Поставлены задачи работы:

- рассмотреть концепцию и экономическое содержание государственного бюджета и бюджетной системы,
- анализировать формирование и использование бюджета экономики Республики Казахстан,
- выявить проблемы дефицита бюджета.

Теоретическую основу исследования составляют положения общей экономической теории, теории государственных финансов, труды казахстанских и зарубежных ученых, посвященные теоретическим вопросам и практическим проблемам в области бюджетной системы.

Методология работы основана на принципах диалектического подхода, общих методах научного познания: методах эмпирического исследования (сравнение, сбор и изучение данных), сравнительно-статистических исследованиях, синтезе теоретического и практического материала, принципах формального логика.

Бюджетная система Республики Казахстан представляет собой сочетание республиканского и местных бюджетов и Национального фонда, а также бюджетного процесса. Национальный фонд Республики Казахстан создан для обеспечения стабильного социально-экономического развития страны, накопления финансовых ресурсов для будущих поколений, снижения зависимости экономики от воздействия неблагоприятных внешних факторов [2].

Государственный бюджет - это совокупность республиканского и местных бюджетов без учета взаиморасчетов между ними.

Республиканский бюджет - это централизованный денежный фонд, формируемый за счет налоговых и иных доходов, определенных Бюджетным кодексом. Республиканский бюджет предназначен для финансового обеспечения задач и функций центральных государственных органов, подведомственных им государственных учреждений и реализации общереспубликанских направлений государственной политики. Республиканский бюджет на соответствующий финансовый год утверждается законом Республики Казахстан. Финансовый год в Казахстане совпадает с календарным годом, то есть начинается 1 января и заканчивается 31 декабря.

Областной бюджет, бюджет города республиканского значения и столицы представляют собой централизованный денежный фонд, который также формируется за счет налоговых и иных доходов, определенных Бюджетным кодексом. Он предназначен для финансового обеспечения задач и функций местных государственных органов регионального уровня, города республиканского значения, столицы, подведомственных им государственных учреждений и реализации государственной политики в соответствующей административно-территориальной единице. Областной бюджет, бюджет города республиканского значения, столицы на соответствующий финансовый год утверждаются решением маслихата области, города республиканского значения, столицы.

К неналоговым доходам республиканского бюджета относятся: доходы от республиканского имущества, сбор за легализацию имущества, доходы от реализации товаров (работ, услуг) государственными учреждениями за счет средств республиканского бюджета и др.

В республиканский бюджет зачисляются поступления от погашения ссуд, выданных из республиканского бюджета, продажи финансовых активов государства, находящихся в собственности республики, и государственных ссуд [3].

В штате в разное время могут быть разные приоритеты расходования свободных средств, что влияет на объем средств, потраченных на определенные нужды. Изменение приоритетов государства в расходах денег отражается в его фискальной политике и стратегических социально-экономических планах. В связи с этим государство либо ищет новые источники дохода, либо регулирует (сокращает) расходы на другие нужды

Основные направления государственной политики финансового менеджмента представлены в специальном документе «Прогноз социально-экономического развития и бюджетных параметров Республики Казахстан на 2020-2024 годы» [4].

В целях обеспечения устойчивого экономического роста, стимулирования конкурентоспособности бизнеса, вывода бизнеса из «тени» и дальнейшего совершенствования налогового администрирования налоговая политика государства на 2020-2024 годы направлена на:

- создание конкурентоспособной налоговой системы, которая усилит конкурентоспособность страны;

- приведение налоговой системы в соответствие с целями нового этапа развития Казахстана, что должно способствовать модернизации и диверсификации экономики;

- оптимизация льгот и, соответственно, снижение налоговой нагрузки на несырьевой сектор экономики, приведение налогообложения юридических лиц в соответствие с международными стандартами;

- приведение налога на добавленную стоимость в соответствие с лучшими мировыми практиками;

- унификация ставок акцизов на импорт и отечественную продукцию;

- реформа системы налогообложения недропользователей;

- упрощение административных процедур, повышение качества налоговых услуг и прозрачности налоговых процедур, сокращение количества налоговых отчетов, оптимизация налоговых проверок.

Бюджетная политика в среднесрочной перспективе будет осуществляться с учетом новых подходов в бюджетном планировании. Будет реализована умеренная политика государственных расходов, предусматривающая увеличение бюджетных расходов, что оказывает стимулирующее влияние на экономику в целом, а не ограничивает [5].

Расходная политика на 2020-2024 годы будет определяться с учетом ряда ограничений: обеспечение сбалансированности бюджетных расходов; планирование заимствований для покрытия дефицита бюджета в размере, обеспечивающем внутренний рынок достаточным уровнем долговых инструментов; первостепенная роль приоритетных направлений социально-экономического развития страны.

В настоящее время принят Закон Республики Казахстан «О Республиканском бюджете на 2021-2023 годы», законопроект разработан на основе Прогноза экономического развития страны до 2025 года в условиях замедления экономического роста и неблагоприятных условий на мировых товарных рынках [6].

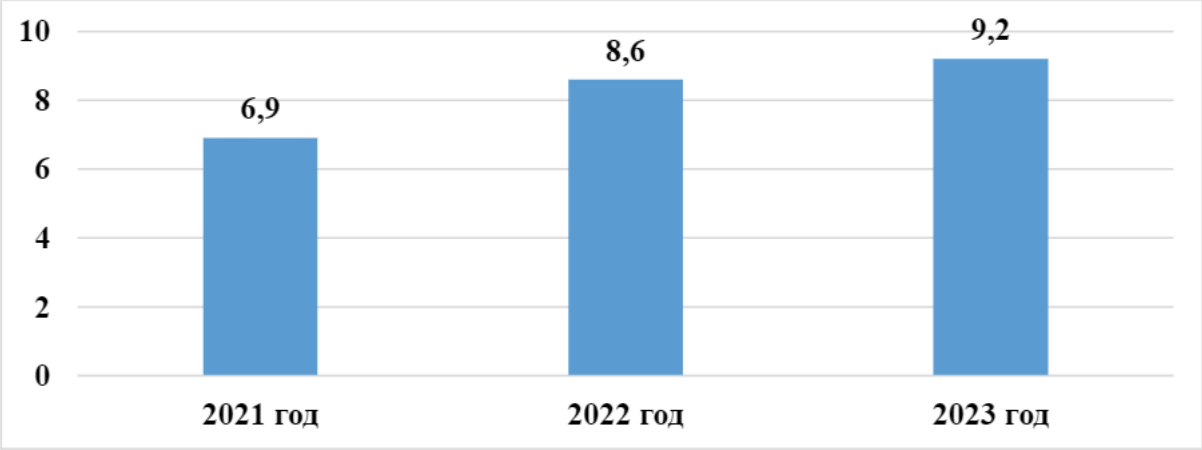

Рисунок 1. Доходы республиканского бюджета (без учета трансфертов)

Доходы республиканского бюджета (без трансфертов) составят 6,9 трлн тенге в 2021 году, 8,6 трлн тенге в 2022 году, 9,2 трлн тенге в 2023 году.Увеличение, в первую очередь, было ожидаемым по налогу на прибыль предприятий, налогу на добавленную стоимость и экспортной таможенной пошлине на сырую нефть. Дефицит бюджета планируется постепенно снизить с 3,4% ВВП в 2021 году до 2,1% ВВП в 2023 году. Расходная часть бюджета, как отметил министр, в 2021 году составит 14 трлн тенге. текущие расходы определены на уровне 13,1 трлн тенге на следующий год. Бюджет развития планируется в размере 900 млрд тенге в 2021 году.

Доля социального сектора в структуре расходов составляет 50,4%. В 2021 году на социальную сферу запланировано 7 трлн тенге, что на 454 млрд тенге больше, чем в 2020 году. На следующий год дополнительно предусмотрено 265 млрд тенге на ежегодную индексацию и увеличение количества получателей пенсий и пособий, льготы. Также

запланированы все меры по реализации поручения Президента по улучшению статуса учителей и врачей за счет повышения их заработной платы.

1,7 трлн тенге предусмотрено на поддержку развития реального сектора экономики в 2021 году. Также планируется продолжить реализацию государственных программ «Нрлыжол», «Нрлыжер», развития агропромышленного комплекса, ГПИИР, ДКБ-2025 и др. в рамках этих фондов. В 2021 году 3,8 трлн тенге выделено регионам за счет республиканского бюджета, что составляет около 27% от общих расходов бюджета. Из них 1,4 трлн тенге предусмотрено в виде целевых текущих трансфертов, а 405 млрд тенге - на трансферты на развитие.

На современном этапе экономического развития централизованные финансовые ресурсы позволяют государству обеспечивать необходимые темпы и пропорции общественного производства, улучшать его отраслевую и территориальную структуру, генерировать необходимые средства для приоритетных программ развития отраслей экономики, а также осуществить серьезные социальные преобразования. Благодаря финансовой централизации средства концентрируются на важнейших сферах экономического и социального развития, создавая условия для успешной реализации экономической и социальной политики государства [7].

Таким образом, как особая часть распределения затрат, государственный бюджет выполняет конкретную социальную задачу - он служит для удовлетворения национальных потребностей. Государственный бюджет, являясь экономической формой существования объективных распределительных отношений, выполняющей конкретную социальную цель, выступает как экономическая категория.

Государственный бюджет как специфическая сфера распределения затрат характеризуется следующими особенностями:

- представляет собой особую экономическую форму распределительных отношений, связанную с отделением части стоимости валового общественного продукта от государства и использованием ее для удовлетворения общественных потребностей;

- предназначены для разделения затрат между секторами экономики, территориями, секторами, государственными секторами, видами деятельности, в отличие от финансирования материального производства, опосредующими процесс создания и производственного потребления, затратной и финансовой непроизводственной сферой, обслуживающей потребление ценность;

- выражает стадию распределения стоимости, которая напрямую не связана с движением общественного продукта в его товарной форме и осуществляется в определенном отделении от него, в то время как в материальном производстве и непроизводственной сфере финансовые отношения тесно переплетены с товарно-денежными отношениями.

Таким образом, меры по поддержке экономики были своего рода «подушкой безопасности» и смягчали последствия низких цен на экспортируемые товары на мировых товарных рынках, нехватки ликвидности и сокращения банковского кредитования экономики и сокращения потребления товаров. и услуги населением. Определенный положительный эффект от антикризисных фондов наблюдается сегодня.

Государственный бюджет, являясь основным финансовым планом государства, основным средством накопления финансовых ресурсов, дает политической власти реальную возможность осуществлять власть, дает государству реальную экономическую и политическую власть. С одной стороны, бюджет, представляющий собой набор документов, разрабатываемых одной ветвью власти и утверждаемых другой, выполняет довольно утилитарную функцию - фиксирует стиль правления, выбранный государством. Бюджет по отношению к проводимой государством экономической политике является производным продуктом, полностью зависит от выбранного варианта развития общества и не играет самостоятельной роли.

Однако бюджет, показывающий размеры желаемого состояния финансовых ресурсов и фактических резервов, определяет налоговый климат в стране, бюджет, фиксируя конкретные области расходов, процент затрат по отраслям и территориям, является конкретным выражением. экономической политики государства. Национальный доход и валовой внутренний продукт перераспределяются через бюджет. Бюджет выступает как инструмент регулирования и стимулирования экономики, инвестиционной активности, повышения эффективности производства. Именно через бюджет реализуется социальная политика [8].

Таким образом, бюджет, объединяющий основные финансовые категории (налоги, государственный кредит, государственные расходы), является ведущим звеном финансовой системы любого государства и играет важную экономическую и политическую роль в любом современном обществе.

Список литературы:

1. Накыпов, М. К. Бюджетирование как инструмент финансового планирования // Евразийское сообщество - Eurasiancommunity. - 2018. - №3. - С. 8-11

2. Жузбаева,А.Т.Система прогнозирования и оценивания параметров бюджетной политики Казахстана на основе международного опыта // Банки Казахстана – 2019 - № 1. - С. 13-20.

3. Ашикбаева, А. М.Формирование бюджет Национального фонда за счет нефтяных доходов Республики Казахстан // Новости науки Казахстана – 2018 - № 2 (140) - С. 12-19.

4. Прогноз социально-экономического развития и бюджетных параметров Республики Казахстан на 2020-2024 годы // http://economy.gov.kz/ru/kategorii/pser.

5. Головнин, М. Ю.Взаимодействие денежно-кредитной и бюджетно-налоговой политики стран Центральной и Восточной Европы // Деньги и кредит -2017 - №8 - С. 3-11.

6. О республиканском бюджете на 2020-2022 годы. Закон Республики Казахстан // Казахстанская правда – 2019 ,№235 (29112).

7. Слепов, В. А.Единые финансовые правила бюджетной и денежно-кредитной политики как направление их интеграции // Финансы и кредит – 2017 – Т. 23, вып.39. - С. 2318-2328.

8. Асилова, А. С.Анализ доходной и затратной частей государственного бюджета Республики казахстан//Вестник КазНУ. Сер. Экономическая – 2017 - №2(120) - С. 183-189.

ОӘЖ 336.1

ӘЛЕМДІК ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БЮДЖЕТ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІ

«Самара мемлекеттік экономикалық университеті» ФМББББМ ЖББ, Ресей, Самара қ.

Аңдатпа: *Ел бюджеті оның экономикалық дамуын, бюджеттің кіріс және шығыс баптарының теңгерімін көрсетеді. Қазақстан Республикасы бюджетінің құрылымы елдің әкімшілік-аумақтық бірліктерінің дербестігі де, мемлекеттілігі де жоқ біртұтас басқару нысанына сәйкес келеді. Олардың барлығы қолданыстағы бірыңғай заңнамалық актілерге, бірыңғай билік органдарына және саяси, экономикалық және әлеуметтік процестерді орталықтандырылған басқаруға бағынады. Тиісінше, бюджеттің құрылымы елде қолданылатын негізгі заңнамалық актілермен, экономикалық және*

әлеуметтік процестердегі бюджеттің рөлі мен маңыздылығымен анықталады. Бюджеттік қатынастар және бюджетаралық қатынастар қаржы ресурстарын қалыптастыру, бөлу және қайта бөлу саласында қалыптасады. Осылайша, бапта жаһандану жағдайындағы Қазақстан Республикасы бюджет жүйесінің қазіргі жай-күйі, сондай-ақ Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджеті мен бюджет жүйесінің ұғымы мен экономикалық мазмұны талданады.
Кілт сөздер: *бюджет, шығыстар, кірістер, жүйе, салық, шығындар, процесс*

УДК 336.22

НАЛОГОВЫЕ РИСКИ КАК ИНДИКАТОР УРОВНЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ БИЗНЕСА

Сахчинская Н.С.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Самарский государственный социально-педагогический университет», г.Самара

Аннотация: *в статье дана характеристика налоговых рисков с точки зрения определения уровня экономической безопасности хозяйствующего субъекта. Выявлены возможные последствия налоговые рисков. Дана характеристика ответственности за нарушение законодательства о налогах и сборах в системе экономической безопасности организации.*

Ключевые слова: *налоги, налоговые риски, экономическая безопасность, ответственность.*

В процессе деятельности каждая организация ведет налоговый учет, исчисляет, платит налоги и сдает отчетность. Каждая декларация подвергается камеральной проверки, которая в основном длится 3 месяца (декларация по НДС проверяется 2 месяца), если что-то не так и у налоговиков появились вопросы или были выявлены расхождения, то налоговый орган присылает требования с просьбой представить уточненную налоговую декларацию или дать пояснения. Если есть подозрения о значительном занижении налогов контролирующий орган выносит решение о проведении выездной налоговой проверки, по результатам которой доначисляется налог, начисляются штраф и пени. В самом плохом случае организацией может заинтересоваться ОБЭП – отдел по борьбе с экономическими преступлениями.

Кроме того, могут проводиться встречные проверки при необходимости получения информации о деятельности налогоплательщика, связанной с иными лицами. Проводя такие проверки у контрагентов проверяемой организации могут запрашиваться документы. В случае частых запросов контрагент может задуматься о целесообразности работы с таким юр. лицом. Одним из последствий ведения деятельность с рисками является потеря контрагентов. Деятельность с налоговыми рисками может привести к серьезным последствиям в части утраты экономической безопасности. Далее рассмотрим к каким последствиям может привести деятельность с налоговыми рисками рисунок 1.

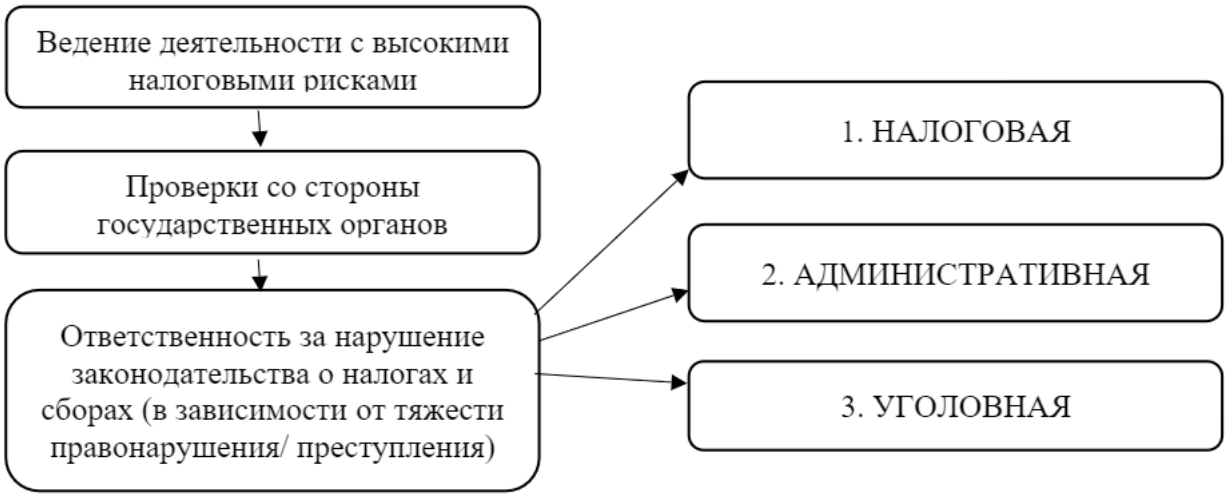

Рис. 1.- Возможные последствия налоговые рисков

Как видно из рисунка именно ведение деятельности с высокими рисками может нести серьезные последствия для организации и ее руководства, а как следствие системе экономической безопасности. Конечно, по итогам камеральных проверок также организацию могут привлечь к ответственности, однако финансовое положение и репутация компании пострадают не так сильно, все это является вопросами налоговой безопасности.[1]

Рассмотрим более подробно негативные последствия от наступления неблагоприятных последствий (налоговых рисков) для системы экономической безопасности экономического субъекта.

Все налоговые риски в той или иной степени связаны с нарушением законодательства о налогах и сборах, за которое в зависимости от тяжести правонарушения предусматривается (налоговая, административная или в самом худшем случае уголовная ответственность – таблица 1, составленная по данным НК РФ, КоАП РФ и УК РФ)

Таблица 1. - Ответственность за нарушение законодательства о налогах и сборах

№		Налоговая	Административная	Уголовная
1	2	3	4	5
1	Нормативное регулирование	Глава 16 НК РФ	Глава 15 КоАП РФ	Глава 22 УК РФ
2	Вид нарушения	Правонарушение – противоправное деяние (действие или бездействие) виновно совершенное (ст. 106 НК РФ)		Преступление – общественно опасное деяние виновно совершенное и под угрозой наказания запрещенное УК РФ (статья 14 УК РФ)
3	Лицо на которое возлагается ответственность	Организации, физические лица (ст. 107 НК РФ)	Должностное лицо (руководитель, главный бухгалтер/ лицо, исполняющее их обязанности)	Вменяемое физическое лицо
4	Возраст	Физические лица, достигшие 16 лет (ст. 107 НК РФ, ст. 2.3 КоАП, ст.20 УК РФ		
5	Вид ответственности	Налоговые санкции в виде штрафов (взысканий)	Административный штраф	Штраф, принудительные работы, арест, лишение свободы, а также лишение права занимать

				определенные должности и лишение права заниматься определённым видом деятельности

Рассмотрим к чему может привести ведение деятельности с рисками на примерах по видам ответственности для системы экономической безопасности экономического субъекта.

Неоспорим риск налоговой ответственности. В случае если организация нарушит установленные сроки и подаст декларацию по НДФЛ за 2019 год (годовую 6-НДФЛ, сдаваемую ежеквартально, или 2-НДФЛ, представляемую один раз по завершении года) 30 марта 2020 года, то она не соблюдет новые требования, в соответствии с которыми нужно было сдать отчетность до 1 марта 2020 года и будет обязана согласно статьи заплатить штраф в размере 200 рублей за каждую справку 2-НДФЛ несвоевременно представленную, так если в организации работает 25 человек штраф составит 5000 руб. (п. 1 ст. 126) и за несвоевременно представленный 6-НДФЛ 1000 рублей за каждый полный или неполный месяц просрочки (п.1.2 ст. 126).

Итак, штраф организации при условии, что налог перечислен своевременно составит (25*200 руб.) + (1000 руб.*1) = 6 000 руб.

Рассмотрим еще одну ситуацию, где применяется, так называемая «вилка», например, если организация сдаст годовую декларацию по прибыли 6 мая (при сроке сдачи 28 марта), то она просрочит сдачу на 3 месяца (неполные март, май и целый апрель) в соответствии с пунктом 1 статьи 119 НК РФ необходимо будет заплатить штраф в размере 5% от не уплаченной суммы налога, но не менее 1000,00 руб. и не более 30% за каждый полный и не полный месяц. Сумму не уплаченного налога 230 400 руб. *5%*3 месяца = 34 560 руб. - больше тысячи рублей, следовательно, первое условие соблюдено теперь проверяем второе. 230 400 руб. * 30% = 69 120 руб. Второе условие тоже соблюдено, значит штраф за несоблюдение срока подачи декларации по налогу на прибыль составляет 34 560,00 руб.

Как видно из таблицы 1 согласно НК юридическое лицо можно оштрафовать, а вот руководителя или главного бухгалтера нельзя.

Другим видом риска является привлечение к административной ответственности. Если в ответ на запрос налоговых органов организация откажется предоставить подтверждающие документы (счета-фактуры, например) или несвоевременно их представит, то за каждый такой не представленный документ на должностное лицо будет наложен штраф в размере от 300 до 500 рублей. Так не предоставив 10 документов, главный бухгалтер должен будет заплатить 500 *10 = 5000 руб., а при отсутствии главного бухгалтера в штате – директор заплатит данный штраф.

Главным фактором потери экономической безопасности является уголовная ответственность. Данный вид ответственности наступает, когда совершено крупное преступление – уклонение от уплаты налогов (сборов) путем включения ложных сведений в декларации либо же их непредставление, в размере, который превышает 5 миллионов рублей за три идущих подряд финансовых года, при соблюдении условий, прописанных в ст.199 УК РФ. В таком случае в зависимости от решения суда будет применен один из следующих видов наказания:

1. Штраф от 100 000 руб. до 300 000 руб.;
2. Штраф в размере дохода/ зарплаты за период от 1 года до 2-х лет;
3. Принудительные работы сроком до 2-ух лет без лишения или с лишением права до 3-ех лет:

- либо занимать определенные должности;
- либо заниматься определенной деятельностью сроком;

4. Арест на срок до 6-ти месяцев;

5. Лишение свободы до 2-ух лет с или без лишений прав аналогично пункту 3.

Уголовная ответственность, как правило, грозит организациям транзитерам и фирмам «однодневкам» работа с которыми угрожает налоговой безопасности предприятий, работающих с такими сомнительными контрагентами.

Налоговая безопасность является важной и неотъемлемой составляющей экономической безопасности организации, целью которой является всесторонняя защита организации, а также оперативное реагирование на любые изменения будь то законодательство или ситуация на рынке.

Существует достаточно большое количество рисков для системы экономической безопасности экономического субъекта, которые могут как зависеть от самой организации (своевременная уплата налогов, например), так и не зависеть (изменение налоговых ставок, введение новых форм отчетности). Так в 2020 году изменился срок сдачи отчетности по налогу на доходы физических лиц, а именно сократился на месяц (раньше был до первого апреля, а теперь до первого марта). А первого января 2019 года произошло изменение ставки НДС с 18% до 20 %. Основную массу ошибок совершают организации из-за незнания законодательных норм. Налоговая безопасность в системе экономической безопасности экономического субъекта направлена как раз на устранение рисков налоговый ответственности, ведь наступление административной, уголовной ответственности происходит из-за решений руководства организации и неосведомленности о дальнейших последствиях. Ответственность – результат совершенного налогового правонарушения или преступления. В зависимости от тяжести такого нарушения назначается наказание либо в виде штрафа, либо арест или принудительные работы.

Налоги как экономическая категория являются совокупностью отношений перераспределения дохода общества и признаны одним из важнейших рычагов государственного регулирования экономики страны. Результат прогрессивного развития налоговой системы заключается в обеспечении роста главных показателей экономической и социальной системы – ВВП и уровень благосостояния граждан.[2]

Задача перевода экономики России на инновационный путь развития является ключевым моментом стратегии, предусмотренной Программой развития до 2025 года. В ней сделан упор на инновационные процессы – стимулируется внедрение прогрессивных технологий и обновление материальной базы крупного бизнеса, осуществляется всемерное содействие развитию малого и среднего бизнеса.

Список литературы

1. Трифонова Е.В. НАЛОГОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ // Научное сообщество студентов XXI столетия. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ: сб. ст. по мат. LXI междунар. студ. науч.-практ. конф. №1(61). URL: https://sibac.info/archive/economy/1(61).pdf
2. Экономическая безопасность бизнеса и учетная политика предприятия: монография / Н.С. Сахчинская. - Самара: Самар. Гуманит. Акад., 2015 — 184 с.

ОӘЖ 336.22

САЛЫҚТЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕР БИЗНЕСТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ ДЕҢГЕЙІНІҢ ИНДИКАТОРЫ РЕТІНДЕ

Сахчинская Н.С.

«Самара мемлекеттік әлеуметтік-педагогикалық университеті» Федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесі, Самара қаласы

Аннотация: *Мақалада шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық қауіпсіздік деңгейін анықтау тұрғысынан салықтық тәуекелдердің сипаттамасы берілген. Салық тәуекелдерінің ықтимал салдары анықталды. Ұйымның экономикалық қауіпсіздік жүйесіндегі салықтар мен алымдар туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілікке сипаттама берілді.*

Кілт сөздер: *салықтар, салықтық тәуекелдер, экономикалық қауіпсіздік, жауапкершілік.*

УДК 336.14

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВНУТРЕННЕГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ ГЛАВНЫМИ РАСПОРЯДИТЕЛЯМИ СРЕДСТВ БЮДЖЕТОВ

Валиева Е.Н., Айтмуканова Г.М. *E-mail:**aragulf @mail.**ru***

Самарский государственный экономический университет, Россия, г.Самара
Западно-Казахстанский инновационно- технологический университет г.Уральск

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы теоретического определения сущности финансового контроля. Выявлены некоторые разночтения понятия и сущности финансового контроля и контрольной деятельности.*

Ключевые слова: *финансовый контроль, контрольная деятельность, специализированные контрольные организации.*

Деятельность субъектов внутреннего государственного аудита и финансового контроля строго регламентирована и контролируется высшим контрольным органом Республики Казахстан – Счетным комитетом, а деятельность служб внутреннего аудита еще и Уполномоченным органом по внутреннему аудиту, чьи полномочия исполняет Министерство финансов Республики Казахстан.

Система государственного регулирования деятельности субъектов внутреннего государственного аудита и финансового контроля многоуровневая.

Государственное регулирование внутреннего государственного аудита и финансового контроля построено по принципу от общего к частному и по мере понижения уровня детализирует предписания и решения верхних уровней. Основными центрами государственного регулирования можно считать нормативный и локальный уровни. Причем на нормативный уровень приходится основная тяжесть формирования правил организации и осуществления внутреннего аудита и финансового контроля и контроля их исполнения, а на локальный уровень – вопросы реализации этих правил и практическая организация и осуществление внутреннего аудита и финансового контроля.

Условно все государственное регулирование государственного аудита и финансового контроля можно разделить на две больших сферы. Первая сфера регулирования – организация системы государственного аудита на различных уровнях управления. Вторая сфера – регулирование вопросов осуществления внутреннего аудита и финансового контроля, т.е. процедурные вопросы. [1]

Учитывая риск-ориентированный характер законодательства о государственном аудите и финансовом контроля Республики Казахстан, систему органов внутреннего государственного аудита и финансового контроля условно можно представить в виде пирамиды, на вершине которой находится уполномоченный орган по внутреннему

государственному аудиту, а в основании – риск-менеджеры государственных учреждений, которые составляют иерархию уровней управления процессами и процедурами внутреннего аудита и финансового контроля .

При этом в законодательстве о государственном аудите и финансовом контроля Республики, к сожалению, полностью исключены положения об организации риск-менеджмента в государственных учреждениях в отличии, например, от Российской Федерации. Судя по всему подразумевается, что это полномочия администраторов бюджетных программ, поэтому мы и предлагаем включить их пирамиду уровней управления процессами и процедурами внутреннего аудита и финансового контроля в качестве основания.

Полномочия субъектов внутреннего государственного аудита и финансового контроля первого, второго и третьего уровня управления достаточно подробно установлены Законом о государственном аудите и финансовом контроле.

Так полномочия государственного уполномоченного органа по внутреннему аудиту можно сгруппировать по следующим направлениям деятельности:

1. Организация и осуществление контрольной деятельности, т.е. внутреннего государственного аудита. Уполномоченный государственный орган по внутреннему аудиту наделен полномочиями по проведению аудита соответствия, аудита финансовой отчетности и камерального контроля.

2. Осуществление методического деятельности государственных органов, осуществляющих внутренний аудит. В рамках этого направления уполномоченный государственный орган по внутреннему аудиту: по согласованию со Счетным комитетом разрабатывает и утверждает правила проведения внутреннего государственного аудита и финансового контроля; разрабатывает и утверждает правила проведения камерального контроля; разрабатывает и утверждает типовую систему управления рисками, которая применяется при формировании перечня объектов государственного аудита на соответствующий год и проведении внутреннего государственного аудита; по согласованию со Счетным комитетом принимает правовые акты для координации работы уполномоченных органов по внутреннему государственному аудиту и финансовому контролю местных органов власти, в том числе по взаимодействию с другими государственными органами или организациями; разрабатывает и утверждает правила электронного внутреннего государственного аудита.

3. Осуществление координации деятельности служб внутреннего аудита, входящих в систему внутреннего аудита, для чего разрабатывает и утверждает типовое положение о службах внутреннего аудита; оказывает методическую и консультативную помощь, в том числе информационную, в частности по рисковым объектам, рекомендованным системой управления рисками для проведения государственного аудита и финансового контроля; контролирует, анализирует, оценивает эффективность и формирует отчетность о результатах деятельности системы внутреннего аудита и финансового контроля для Правительства Республики Казахстан; рассматривает апелляции на решения государственных аудиторов и вносит руководителям государственных органов предложения о рассмотрении ответственности руководителей, государственных аудиторов служб внутреннего аудита.

4. Организует аттестацию, подготовку, переподготовку и повышение квалификации государственных аудиторов, осуществляющих внутренний государственный аудит.

5. Осуществляет государственный финансовый контроль в полном объеме прав, предоставленных Законом о государственном аудите и финансовом контроле и в рамках полномочий, предоставленных законодательством об административной ответственности.[2]

Службы внутреннего аудита центральных (местных) государственных органов, а также их ведомств реализуют свои полномочия в следующих направлениях деятельности по внутреннему аудиту и финансовому контролю:

1. Организация и осуществление контрольной деятельности, т.е. проведение планового и внепланового аудита эффективности, аудита соответствия и аудита финансовой отчетности, как в самом государственном органе, так и в подведомственных государственных органах и государственных учреждениях.

2. Осуществление мониторинга и анализа выполнения стратегических и годовых планов работы центральных и местных государственных органов, местных администраций и территорий.

3. Формирование и предоставление отчетов руководителю центрального (местного) государственного органа по результатам аудита, сопровождая их рекомендациями по пресечению, недопущению нарушений при использовании средств республиканского бюджетов, по устранению выявленных недостатков, повышению эффективности внутренних процессов организации деятельности государственного органа; по проведенному государственному аудиту и принятым мерам в уполномоченный орган по внутреннему государственному аудиту; ежегодных руководителю центрального (местного) государственного органа, уполномоченному органу по внутреннему государственному аудиту о проделанной работе.

4. Осуществление государственного финансового контроля в виде направления материалов для принятия решения в адрес руководителя государственного (местного) органа, центрального (местного) уполномоченного органа по внутреннему аудиту, а в случае необходимости и в адрес правоохранительных органов.

5. Оказание консультативной помощи по организации и осуществлению контрольной деятельности государственным (местным) органам, их ведомствам и подведомственным учреждениям и организациям, являющимся получателями средств бюджета.[3]

При этом Закон о государственном аудите и финансовом контроле требует, что бы работа по организации и осуществлению государственного аудита и финансового контроля в государственных (местных) органах и их ведомствах и подведомственных учреждениях и организациях, являющихся получателями средств бюджета, носила системный характер.

Состав элементов системы носит явно риск-ориентированный характер и предполагает своевременное выявление и эффективное управление рисками, возникающими в процессе деятельности государственного (местного) органа.

Контрольная среда – совокупность внутренних факторов, оказывающих существенное влияние на качество отчетности, представляемой государственным органом, а также на эффективность его деятельности.

Оценка рисков – методика управления рисками, принятая в государственном органе. Является основой для выбора контрольных процедур и планирования контрольной деятельности.

Контрольные процедуры – реализация принятой методики в практике контрольной деятельности.

Информация и связь – система коммуникационных каналов для взаимодействия с другими структурными подразделениями государственного (местного) органа, его ведомствами и подведомственными организациями в целях эффективного планирования и организации контрольной деятельности, обмена данными ее результатов, их регистрации и использовании в работе всеми уполномоченными должностными лицами.

Мониторинг и оценка эффективности системы внутреннего контроля – оценка влияния системы внутреннего контроля на достоверность отчетности государственного (местного) органа и на достижение им целей своей деятельности.

Кроме того в Законе о государственном аудите и финансовом контроле много внимания уделено обеспечению независимости службы внутреннего аудита. В качестве гарантии независимости служб внутреннего аудита предусмотрены следующие меры:

- подчинение службы исключительно первому лицу государственного (местного) органа;
- запрет на привлечение службы к работам не связанным с ее компетенцией;
- закрепление за руководителем службы внутреннего аудита права подписи документов, направляемых уполномоченному органу по внутреннему аудиту по вопросам соблюдения стандартов государственного аудита и финансового контроля, а также правил проведения внутреннего государственного аудита и финансового контроля.[4]

Эти гарантии усиливаются за счет общих стандартов, утвержденных указом Президента Республики Казахстан. Этими стандартами в целях обеспечения независимости органов государственного аудита и финансового контроля, в частности, предписывается:

а) запрет на вмешательство лиц, не обладающих соответствующими полномочиями, в деятельность этих органов по вопросам:

- выбора тематики государственного аудита;
- выбора объекта государственного аудита;
- выбора применяемых процедур;
- характеру и объему аудиторских доказательств;
- масштабу проводимых контрольных мероприятий;
- методам организации и проведения государственного аудита и финансового контроля;
- механизмам реализации результатов контрольной деятельности;
- любые иные действия, «которые могут повлиять на независимость и объективность государственных аудиторов по политическим, идеологическим, религиозным и другим причинам».

б) обеспечение органов государственного аудита и финансового контроля всеми необходимыми и достаточными для их функционирования ресурсами. «управление которыми осуществляется ими самостоятельно в установленном законодательством порядке».

в) обеспечение свободного, своевременного и необходимого для проведения контрольных действий доступа органов государственного аудита и финансового контроля ко всем документам, информации и информационным системам.

Государственное регулирование второй сферы, т.е. процедур осуществления внутреннего государственного аудита и финансового контроля также является многоуровневой и зависит от уровня иерархического управления.

Ведущее место в государственном регулировании внутреннего государственного аудита занимает Центральный уполномоченный орган по внутреннему государственному аудиту.

Он является основным методологом осуществления внутреннего государственного аудита, он осуществляет контроль и координацию контрольной деятельности служб внутреннего аудита, рассматривает жалобы и претензии к материалам аудиторских мероприятий от объектов внутреннего аудита, анализирует и оценивает результаты деятельности всей системы внутреннего аудита Республики Казахстан, отчитывается перед высшим контрольным органом – Счетным комитетом о достигнутых результатах и т.д.

Кроме того, Центральный уполномоченный орган сам осуществляет контрольную деятельность в виде аудита соответствия, аудита финансовой отчетности и камерального контроля.

В рамках этой деятельности он подчиняется Правилам, которые он сам же и разработал совместно с высшим контрольным органом – Счетным комитетом.

В рамках финансового контроля Центральный уполномоченный орган по внутреннему контролю единственный в системе внутреннего контроля Республики Казахстан, кто наделен полным спектром полномочий по применению мер бюджетного принуждения).[5]

В качестве заинтересованных пользователей в информации, полученной Центральным уполномоченным органом в ходе осуществления внутреннего аудита можно назвать Счетный комитет, как высший контрольный орган, куда поступают утвержденный перечень объектов государственного аудита уполномоченного органа и материалы по каждому проведенному аудиту, Центральный уполномоченный орган по государственному планированию, куда передается информация о выявленных нарушениях, для учета при дальнейшем планировании.

Список литературы:

1. Бурцев В.В., Система финансового контроля / В.В. Бурцев // Наследие . ru – Электрон. текстовые дан. –(дата обращения 09.06.2015). – Загл. с экрана.
2. Вознесенский, Э.А., Финансовый контроль в СССР / Э.А. Вознесенский. – М. : Юрид. лит. 1973. – 222 с.
3. Лукин А.Г. Система финансового контроля на предприятии / А.Г. Лукин. – М. : Креативная экономика, 2014. – 176 с. (стр. 46).
4. Гварлиани, Т.Е. Налогообложение и финансовый контроль / Т.Е. Гварлиани, С.В. Черемшанов // Аудит и финансовый анализ. – 2003. № 4. – Электрон, текстовые дан. – Режим доступа: (дата обращения 22.08.2014). – Загл. с экрана.
5. Бурцев, В.В. Организация системы государственного финансового контроля в РФ: теория и практика / В.В. Бурцев. – М.: Изд.-торг. корпор. «Дашков и К», 2002. – 496 с. (стр. 34)

ОӘЖ 336.14

БЮДЖЕТ ҚАРАЖАТЫН БАС БАСҚАРУШЫЛАРДЫҢ ІШКІ ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Валиева Е.Н., Айтмуканова Г.М. *E-mail:**aragulf@mail.ru***

Самара мемлекеттік экономикалық университеті, Ресей, Самара қаласы
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: *Мақалада қаржылық бақылаудың мәнін теориялық анықтау мәселелері қарастырылады. Қаржылық бақылау мен бақылау қызметінің тұжырымдамасы мен мәні туралы кейбір сәйкессіздіктер анықталды.*

Кілт сөздер: *қаржылық бақылау, бақылау қызметі, мамандандырылған бақылау ұйымдары.*

УДК 338.2

ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В НЕФТЕГАЗОВОМ СЕКТОРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Габдуалиева Р.С., Суханова И.В., Тулегенова А.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в статье отражена особая значимость рассматриваемой проблемы, поскольку нефтегазовый сектор на сегодняшний день составляет основу казахстанской экономики, формируя финансовую основу госбюджета страны и имея возможности для реализации крупномасштабных инновационных проектов.*

Ключевые слова: *индустриально-инновационное развитие, управление инновациями, нефтегазовая отрасль, инновационные процессы, проект.*

Для построения инновационной модели управления казахстанскими НГП требуется анализ современного состояния и проблем управления инновациями в нефтедобывающем секторе РК, в чем и заключается цель научной статьи.

Стратегические пути развития НГК Казахстана в условиях интеграции в мировую экономическую систему рассмотрены Ученым-экономистом Р. Б. Жумагуловым, который обосновал развитие всех звеньев НГП и представил расчет экономического эффекта от формирования казахстанского НГК. Автором проведен комплексный анализ нефтяной политики Казахстана и выявлены возможные пути ее диверсификации [1].

Так, он считает, что существует три возможных варианта развития казахстанского рынка нефти и нефтепродуктов. При первом из них инвестиции направлены на расширение масштабов добычи нефти и ориентированы на экспорт сырья. Второй путь, обеспечивающий диверсификацию, обусловлен интенсивным наращиванием транспортной инфраструктуры, при котором получение экономической выгоды и увеличение доходов возможно, во-первых, от каналов реализации экспорта сырья, во-вторых, от использования географического положения территории Казахстана для транзита грузов из Российской Федерации со странами Азиатско-Тихоокеанского региона. Третий вариант диверсификации ученый видит в повышении эффективности использования потенциала НГК, связанных с получением максимального дохода.

Соглашаясь с автором работы, считаем, что приоритетной задачей государства и на сегодняшний день остается устранение неразвитости нефтехимических производств, модернизация НГК, в которой немаловажную роль играет инновационное управление НГП. Повышение конкурентоспособности предприятий наиболее актуально в настоящее время за счет внедрения адекватных глобальным трендам индустриального развития организационно-управленческих технологий и методов, обеспечивающих обоснование управленческих воздействий, способствующих инновационной трансформации экономических структур [2].

Исследования ряда казахстанских ученых доказывают, что НГК Казахстана – проводник современных инновационных и управленческих решений, основной фактор социально-экономических реформ в стране.

Д. И. Данабаева разработала научную базу и практические пути совершенствования управления инновациями в экономике; рекомендации по внедрению методов инновационного менеджмента и их рыночного механизма для стимулирования роста производственных показателей. По мнению автора, на предприятиях нефтегазового сектора требуется управлять инновациями через отбор новаторских проектов и распределение ресурсов, причем принятие решений должно носить

комплексный процесс от верхнего уровня управления до НИОКР, причем реализация крупных НИОКР требует значительных ресурсов [3].

Выражая согласие с точкой зрения авторов проанализированных работ о наличии положительного финансового результата функционирования предприятия при инновационном управлении НИОКР, считаем, что процесс управления инновационной деятельностью компаний НГП Казахстана возможен при соблюдении следующих условий:

1) планировании и должном управлении научно-техническими инновациями как детерминанты развития компании;

2) резонность инвестирования деятельности НИОКР (приведение к целедостижению предприятия);

3) анализ инновационной деятельности НГП с целью выявления факторов его успеха;

4) повышение эффективности инвестирования на НИОКР через применение модели инновационного управления НГП.

Исследование инновационного потенциала нефтегазового сектора позволило З. Р. Арсланбековой прийти к выводу о том, что одним из главных факторов модернизации деятельности предприятий НГК является повышение инновационного потенциала, что создаст условия для прогресса всей экономики страны [4].

Т. С. Куандыковым определена сущность и особенности инновационных процессов в НГК Казахстана. Автор обосновывает приоритетность внедрения инноваций в целях дальнейшего развития нефтегазовой отрасли страны, предлагает конкретные рекомендации по улучшению планирования и управления инновационными процессами на НГП.

В частности, интересными для нашего исследования представляются нам выделенные им особенности управления деятельностью инновационного предприятия: наличие квалифицированных научно-технических кадров, ориентация производства на перспективные стратегические экономические показатели, последовательное инвестирование всех этапов деятельности компании, учет рисков, отсутствие строго формализованных структур управления [5].

Анализируя основные стратегические направления развития нефтегазовой отрасли Республики Казахстан, Б. М. Сатыбалды и Р. М. Жунусова выделяют основные направления инновационного развития нефтегазовой отрасли:

1) совершенствование системы подготовки кадров, дуальный характер обучения, направленность на практическую деятельность;

2) вложение инвестиций в научно-исследовательские институты;

3) обеспечение коллаборации НИИ с международными партнерами с целью обмена знаниями, достижения консенсуса в применении инновационных подходов в управлении НГК [6].

Таким образом, анализ исследований казахстанских ученых показал, что ключевым фактором инновационного менеджмента является прирост социально-экономического эффекта в системе управления.

Возникает потребность в создании модели взаимосвязанной, взаимозависимой и взаимообусловленной научно-технической и инновационной деятельности. Таким образом, управление инновационной деятельностью компаний нефтегазовой отрасли Казахстана, в нашем понимании, предусматривает совершенствование всей структуры системы управления (общественно-экономическую, производственную, финансово-экономическую, технологическую, экологическую деятельность).

Проанализируем анализ инновационной активности предприятий НГК по данным Комитета по статистике за 2015-2017 годы (таблица 1).

Таблица 1 - Основные показатели инновационной активности предприятий и организаций по технологическим инновациям

	Количество респондентов всего, единиц			из них имеющие инновации			Уровень активности в области инноваций, в %		
	2015	2016	2017	2015	2016	2017	2015	2016	2017
Республика Казахстан	31 784	31 077	30 854	2 585	2 879	2 974	8,1	9,3	9,6
Акмолинская	1 325	1 301	1 299	90	91	98	6,8	7,0	7,5
Актюбинская	1 236	1 234	1 149	86	115	116	7,0	9,3	10,1
Алматинская	1 643	1 648	1 797	114	129	146	6,9	7,8	8,1
Атырауская	1 276	1 193	1 145	102	101	92	8,0	8,5	8,0
ЗКО	857	917	932	35	33	49	4,1	3,6	5,3
Жамбылская	852	834	846	90	90	96	10,6	10,8	11,3
Карагандинская	2 340	2 235	2 309	216	238	257	9,2	10,6	11,1
Костанайская	1 502	1 438	1 475	218	161	167	14,5	11,2	11,3
Кызылординская	846	812	784	99	91	89	11,7	11,2	11,4
Мангистауская	1 027	1 060	1 131	41	43	40	4,0	4,1	3,5
Павлодарская	1 354	1 286	1 292	65	83	112	4,8	6,5	8,7
СКО	1 047	1 049	1 023	111	119	115	10,6	11,3	11,2
Туркестанская	884	905	939	52	60	50	5,9	6,6	5,3
ВКО	2 091	1 985	2 010	240	296	303	11,5	14,9	15,1
г.Астана	4 103	4 003	4 039	541	543	582	13,2	13,6	14,4
г.Алматы	7 970	7 716	7 124	377	590	550	4,7	7,6	7,7
г. Шымкент	1 431	1 461	1 560	108	96	112	7,5	6,6	7,2

Как показывают данные Комитета по статистике, в общем по стране наблюдается незначительный ежегодный рост инновационной активности: с 9,3% в 2016 году до 9,6 % в 2017 году. В то же время статистические данные подтверждают нашу гипотезу о недостаточной доле инновационной активности на предприятиях Казахстана: из 30 854 организаций всего 2 974 имеют инновации, что составляет, как указывалось выше всего 9,6 % уровня инновационной активности.

Рассмотрение инновационной активности по регионам показывает наибольшую активность в 2017 году в Восточно-Казахстанской области (15,1%), г.Астане (14,4%); практически одинаковая активность в области инноваций замечено в Жамбылской (11,3%), Карагандинской (11,1%), Костанайской (11,3%), Кызылординской (11,4%) и Северо-Казахстанской (11,2%) областях. Наименьшее проявление активности внедрения инновационных продукций и технологий отмечено в Западно-Казахстанской и Туркестанской (5,3%) и Мангистауской (3,5%) областях.

Кроме того, для проводимого нами исследования мы сочли целесообразным и необходимым рассмотрение современного состояния индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 гг. в целом, поскольку именно на основе Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан строится модель совершенствования управления инновационной деятельностью компаний нефтегазовой отрасли Казахстана. Бесспорно, что инновационное развитие НГП страны будет способствовать повышению конкурентной способности республики, развитию государства в целом через создание материальных и нематериальных ценностей, увеличение занятости населения.

На современном этапе развития НГК Казахстана, с нашей точки зрения, нуждается в исследовании управления инновационной деятельностью по ряду причин:
1) недостаточная развитость полнофункциональной системы инновационного развития, основанной на равноправном участии в данном процессе и государства, и нефтегазовых предприятий;
2) неудовлетворительное развитие относительно мировых стандартов, производственно-логистических процессов;
3) многосекторальность, разнородность основных НГК;
4) недостаточная разработанность критериев развития и внедрения инноваций, установленных официально.
Совершенствование управления инновационной деятельностью нефтегазового сектора экономики Казахстана требует комплексной модернизации всей структуры системы управления, включая общественно-экономическую, правовую, производственную, технологическую, экологическую и финансовую деятельность.

Список литературы:
1. Жумагулов Р. Б. Диверсификация нефтяной политики Республики Казахстан // Регион: экономика и социология. 2009. № 4. - С. 284-291.
2. Васяйчева В.А. Практическая реализация технологии оценки эффективности инновационной деятельности промышленных предприятий // Вестник Самарского муниципального института управления. 2019. № 4. С. 7-15.
3. Данабаева Д. И. Совершенствование управления инновациями в экономике Республики Казахстан // Вестник КазНТУ. 2011. № 3(85). - С. 244-248.
4. Арсланбекова З. Р. Инновационный потенциал нефтегазового сектора // Молодой ученый. - 2019. - №7. - С. 11-13. - URL https://moluch.ru/archive/245/56507/ (дата обращения: 10.05.2021).
5. Куандыков Т. С. Предприятия нефтегазового сервиса как основа развития национальной инновационной экономики: международный опыт и казахстанские реалии // Вестник Университета международного бизнеса. - Алматы, 2008. - № 3(9). - С.58-62.
6. Сатыбалды Б. М., Жунусова Р. М. Основные стратегические направления развития нефтегазовой отрасли Республики Казахстан // Молодой ученый. — 2016. — №23. — С. 287-289. — URL https://moluch.ru/archive/127/35124/ (дата обращения: 26.04.2021).

ОӘК 338.2

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МҰНАЙ-ГАЗ СЕКТОРЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Габдуалиева Р.С., Суханова И.В., Тулегенова А.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *мақалада қарастырылып отырған мәселенің ерекше маңыздылығы көрсетілген, өйткені мұнай-газ секторы бүгінгі күні еліміздің мемлекеттік бюджетінің қаржылық негізін қалыптастыра отырып және ірі ауқымды инновациялық жобаларды іске асыру үшін мүмкіндіктерге ие бола отырып, қазақстандық экономиканың негізін құрайды.*

Түйінді сөздер: *индустриялық-инновациялық даму, инновацияларды басқару, мұнай-газ саласы, инновациялық процестер, жоба.*

УДК 331.101.3

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ МОТИВАЦИИ И ОПЛАТЫ ТРУДА ПЕРСОНАЛА

Кенжетаев А.Б., Ким А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в статье рассматриваются различные методы стимулирования и мотивации работников. Она определяет группы стимулирующих факторов, которые используются в организации, такие как материальное стимулирование, косвенное материальное стимулирование, организационные и моральные стимулы, а также стимуляция. Сделан вывод, что умелое использование методов стимулирования и мотивации сотрудников приводит к повышению производительности труда и вовлечению в производительный труд.*

Ключевые слова: *заработная плата, материальное стимулирование, косвенно-материальное стимулирование, организационных и нравственно-психологических стимулов, привлечение.*

Необходимость всестороннего изучения мотивации труда продиктована экономической необходимостью. Решая проблему эффективности мотивации, вы видите, что это наиболее эффективный и действенный метод управления. Управляя работой с помощью системы стимулов и мотиваций, мы можем определить наиболее эффективные затраты на заработную плату сотрудников для решения социальных проблем и организации трудовой деятельности в хороших условиях и с дальнейшим развитием. Изучая различные публикации и работы ученых, связанные со стимулированием и мотивацией, мы можем выделить следующие группы факторов, стимулирующих сотрудников в компании [5]. Первой группе могут быть предоставлены финансовые стимулы.

Рассмотрим компоненты затрат организации на стимулирование сотрудников, которые представлены в таблице 1.

Таблица 1. Структура затрат на финансовое стимулирование

№	Форма поощрения	Содержание и основные источники
1	Заработная плата	1) вознаграждение работника, включая заработную плату и доплату; 2) премия; 3) надбавка за мастерство, профессионализм; 4) надбавка за тяжелую работу; 5) доплата за работу в ночное время; 6)заработная плата подростков (несовершеннолетних); 7) заработная плата беременных и кормящих матерей; 8) надбавки за работу в праздничные дни за сверхурочную работу; 9) надбавка для руководства отдела; 10) компенсация за отпуск, неиспользованные дни отпуска и т.д.
2	Бонусы	Единовременные выплаты работнику в виде поощрения (годовая премия, выслуга лет, премии за отсутствие прогулов и т.д.)

3	Система участия в акционерной компании	Приобретение акций и получение им дивидендов; приобретение акций по низким (субсидируемым) ценам или бесплатно.
4	Участие в распределении капитала	Установите долю капитала, которая формирует Фонд стимулирования. Участвуйте в распределении групп сотрудников, способных реально повлиять на прибыль компании. Обычно в эти группы входит административный персонал, где распределение связано с рангом участника и его местом в иерархии предприятия
5	Планирует дополнительные выплаты к заработной плате	Субсидирование деловых и личных расходов в зависимости от результата работы

Основываясь на данных, представленных в таблице 1, можно отметить, что базовая заработная плата сотрудника организации-это плата, взимаемая за потраченное им время, с учетом качества и количества работы. На производительность труда влияют и другие факторы. Например, продвижение по службе, наличие акций компании, участие в административной сфере компании. Существует также система дополнительных льгот, компенсирующих расходы работника на производство (например, командировки). Следует отметить, что помимо базовой заработной платы существует еще один вид – больше. Дополнительная заработная плата – это заработная плата, включающая некоторые виды выплат:

– оплата отпускных и отпускных дней;

– оплата отпуска по беременности и родам для беременных и кормящих женщин;

– выплата в случае увольнения выходного пособия;

– заработная плата несовершеннолетних во время исполнения государственных или общественных обязанностей;

- другие выплаты за незаработанное время, предусмотренные законом.

Одним из важнейших мест в системе материального денежного стимулирования является вознаграждение. Для подавляющего большинства населения это основной источник дохода. Таким образом, заработная плата в долгосрочной перспективе станет мощным стимулом для повышения производительности труда [2]. В ходе исследований было доказано, что награда является экстраординарной наградой, выплачиваемой только в определенных случаях. Об этом говорится в Трудовом кодексе Республики Казахстан. Довольно часто на производстве не учитывается социальная справедливость, которая заложена в основу оплаты труда. Даже Карл Маркс сказал в своей «Критике программы Готы», что распределение труда является важнейшим экономическим законом [4]. На практике распределение по труду является наиболее объективным отражением справедливости в системе оплаты труда в рыночной экономике. Во вторую группу стимулирующих факторов следует выделить косвенные финансовые стимулы. Подробнее о косвенных материальных усилениях читайте в таблице 2.

Таблица 2. Косвенные финансовые стимулы

№	Форма поощрения	Содержание и основные источники
1	Возмещение транспортных расходов	Выделение средств на возмещение командировочных расходов, приобретение новых служебных транспортных средств
2	Фонды обеспечения	Создание резервных фондов для сотрудников организации
3	Общественное питание	-Обеспечение предприятия электроэнергией - Выделение средств на питание

4	Продажи собственной продукции сотрудникам	Продажа продукции, произведенной у сотрудников компании. Возможен бартер
5	Стипендиальная программа	Выделение средств работникам образования
6	Программы уровень образования и квалификации на предприятии	Переподготовка или повышение квалификации сотрудников в различных образовательных организациях за счет средств компании.
7	Медицинское обслуживание	Организация медицинского обслуживания на предприятии или в специализированных учреждениях.
8	Консультирование	Организация консультирования на предприятии.
9	Организации предоставляют работникам средства для строительства собственного жилья на единых условиях.	Организация структуры жилищного фонда для работников
10	Воспитание и образование детей сотрудников предприятия	Организация выделяет средства на воспитание и обучение младших родственников работников дошкольного и школьного возраста.
11	Социальные льготы и бонусы	Организация соглашается оплачивать обязательные социальные выплаты работникам и применять необходимые льготы.
12	Страхование жизни и имущества	Организация за свой счет осуществляет страхование сотрудников, их жизни и имущества. Для компаний существует такая практика, как страхование родственников сотрудников по льготным ценам.
13	Выплаты временно нетрудоспособным сотрудникам	Выплаты из социального фонда в виде компенсации работнику в связи с утратой по болезни или иным причинам заработка.
14	Медицинское страхование	Гарант для работника и его семьи бесплатного предоставления определенных медицинских услуг в случае наступления страхового случая.
15	Выплаты в пенсионный фонд	Создана частная альтернатива государственному пенсионному фонду, в который поступают взносы.
16	Кредитование ассоциаций	Организация вправе устанавливать льготные условия кредитования работников для создания собственного имущества.

Также на основе данных таблицы можно добавить, что к косвенно-материальным методам стимулирования относятся финансовые затраты на ресурсы в интересах сотрудников. Эти формы стимулирования используются для определения вознаграждения, при котором затраты на персонал не носят резко растущего характера. Таким образом, в отличие от материальных, в таких случаях выдача средств возможна в случае необходимости. Они часто влияют на социальную сторону вопроса при решении проблем команды или организации. Многие авторы учебников по экономической теории говорят о косвенных финансовых стимулах как о "фундаменте" для вовлечения работников в трудовую деятельность [2]. Невозможно не согласиться с тем, что вовлеченность-это огромный шаг в повышении заинтересованности сотрудников в достижении успеха при выполнении своих обязанностей. Вовлеченность, конечно, направлена против пассивности на рынке труда и против безразличия к ней. Вовлекая работника в производство, директор работает над повышением трудовой активности работника и производительности труда. Если человек вовлечен в работу, то ему будет интересен результат их деятельности. Но есть и недостатки: вовлечение касается не всех

участников в решение проблем управления организацией. Это затрагивает только те категории сотрудников, которые заинтересованы в своей работе [6]. К последней, третьей группе стимулирующих факторов в организации относятся организационные и морально - психологические стимулы. Рассмотрим более подробно формы стимулирования этих факторов (таблица 3).

Таблица 3. Организационные и моральные стимулы

№	Форма поощрения	Содержание и основные источники
1	Стимулирование труда и организации в целом	Влияют на активность работника через изменения в самочувствии на рабочем месте. Например: а) изменение условий труда; б) творчество на рабочем месте. в) создание кадрового резерва для выдвижения; ж) продвижение по службе, планирование карьеры; г) творческие планы для команды и для самих людей.
2	Стимулы через свободное время	Влияют на активность работника через трудоустройство: а) увеличение свободного времени активных и творческих работников за счет предоставления дополнительных выходных, праздничных дней и других видов; б) внедрение в практику гибкого рабочего времени; в) поощрение работников высокой производительности труда за счет сокращения продолжительности рабочей недели.
3	Демократия на рабочем месте. Демократия в работе, создание преданности делу, коллективизм, стремление улучшить конечные результаты своей деятельности	Создание дружественной командной атмосферы, поддерживающей преданность общим целям и идеям компании. Это должно способствовать улучшению конечного результата деятельности посредством: а) активных профсоюзов; б) организация позволяет работникам заключать коллективный договор, согласованный и подписанный на общем собрании. в) постоянное оповещение сотрудников о планах и перспективах компании; ж) демократичный стиль руководителя, учитывающий мнение и инициативу сотрудников; г) публичная оценка работы персонала лично и команды в целом.
4	Способ публичного признания работника и его мотивы	Похвала, благодарность в письменной и устной форме, дружеские сплетни, выражение лести и другие. Это также включает в себя награждение государственными орденами и медалями.
5	Дисциплинарные взыскания	Неисполнение или ненадлежащее исполнение своих обязанностей работником, что карается замечанием, выговором или увольнением по соответствующим основаниям.

Из таблицы видно, что эта группа стимулов связана с нематериальными затратами, для которых характерны в основном моральные стимулы и мотивация. Они различали два типа: положительные и отрицательные. В первом случае будут рассмотрены яркие примеры нематериальной мотивации: Доска почета, победа в различных номинациях (например, лучший магазин или сотрудник), различные дипломы или даже обычная похвала. К негативу можно отнести дисциплинарное взыскание в виде замечания, выговора и увольнения. В зарубежных странах обычно создаются представительные органы работников на предприятии. Чаще всего это профсоюзы, их права и обязанности. Профсоюзы имеют возможность заключать коллективные

договоры. Основной задачей профсоюзов является урегулирование споров на рабочем месте и организационных вопросов между сотрудниками организации. В развитых странах большая роль отводится профсоюзам. Так в то время было в СССР. В то время они были более значимыми и обладали большей силой, чем в настоящее время. Но если рассматривать их деятельность и их реальное участие в решении повседневных трудностей работников, то позиции казахстанских профсоюзов уступают западным. Они имеют право только участвовать в обсуждениях и получать информацию. Этот анализ раскрывает широкий спектр сложных и мотивирующих факторов в организации работы.

В первую очередь, возникает распределение льгот в среде наемного труда, учитывая ситуации в экономике:

- механизм спроса и предложения на рынке труда;
- налоговая система регулирования заработной платы;
- зависимость заработной платы от результатов труда [3].

Таким образом, бизнес характеризуется разнообразием методов и видов мотивации и стимулирования сотрудников. Умелое использование этих методов повысит как производительность труда, так и долю работников, занятых на производстве. Все это вместе позволит организации вывести наемников на новый уровень производства.

Список литературы:

1. Травин В.В. Менеджмент персонала предприятия / В.А. Дятлов, В.В.Травин. - М.: Дело, 2016. -108 с.
2. Балахмет, Ә.С. Материальное стимулирование руководителей организаций // Отдел кадров. - 2020. - № 5. - С. 76–82.
3. Базылева М.Н. Мотивация труда: сущность, теории, модели: научн. Изд-е. / М.Н. Базылева - Минск: БГЭУ, 2015. - 112 с.
4. Захаров А.Н. Зарубежный опыт мотивации и оплаты труда // Вестник НГИЭИ. – 2019. - № 9 (40). – С.24-30.
5. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури Пер. с англ. - М.: Дело, 2015. – 305 с.
6. Кудайбергенова И.С. Премирование и материальное стимулирование // Экономика и жизнь. - 2016. - №28. - С.11-13

ОӘК 331.101.3

ПЕРСОНАЛДЫ ЫНТАЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЕҢБЕКАҚЫ ТӨЛЕУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Кенжетаев А.Б., Ким А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Мақалада қызметкерлерді ынталандыру мен ынталандырудың әртүрлі әдістері қарастырылған. Ол ұйымда қолданылатын ынталандырушы факторлардың топтарын анықтайды, мысалы, материалдық ынталандыру, жанама материалдық ынталандыру, ұйымдастырушылық және моральдық ынталандыр. Қызметкерлерді ынталандыру және ынталандыру әдістерін шебер қолдану еңбек өнімділігін арттыруға және өнімді жұмысқа тартуға әкеледі деген қорытынды жасалды.*

Түйінді сөздер: *жалақы, материалдық ынталандыру, жанама-материалдық ынталандыру, ұйымдастырушылық, моральдық және психологиялық ынталандыру, тарту.*

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ

УДК 619:616:981

Профилактика моракселлеза (инфекционный кератоконъюнктивит) КРС

Намет А. М., Туяшев Е. К., Канатбаев С.Г., Нысанов Е. С., Байтлесов Е. У.,
ТОО «Казахский научно – исследовательский ветеринарный институт»
Западно – Казахстанский инновационно – технологический университет

Аннотация. *Приведены данные исследования инфекционного кератоконъюнктивита крупного рогатого скота, импортированного из зарубежья. Приведены типичные клинические признаки, динамика развития, а также описаны меры по профилактике и лечению моракселлеза.*

Ключевые слова: *глаза, воспаление, диагностика, возбудитель, крупный рогатый скот, импорт.*

Актуальность темы. Одной из сложных и актуальных проблем в современной ветеринарной медицине является инфекционный кератоконъюнктивит. Высокий уровень заболеваемости крупного рогатого скота ведет к значительному экономическому ущербу, за счет выбраковки животных, уменьшения молочной продуктивности у коров и привесов у телят, ухудшения нагулов животных, что отрицательно влияет на качественное воспроизводство стада и производство продукции [1].

Это заболевание зарегистрировано в ряде государств дальнего зарубежья, а также в нашей стране среди импортированных животных. Заболевание отмечено преимущественно среди породы абердино-ангусов. В последнее время заболевание диагностировано не только среди абердино-ангусов но и других пород КРС (герефорд, аулиеатинская, казахская белоголовая).

В Казахстане моракселлез у крупного рогатого скота впервые обнаружен учеными ТОО «КазНИВИ» (Иванов Н.П., Султанов А.А. и др.) среди животных породы абердино-ангусов, завезенных с некоторых стран дальнего зарубежья. Из 883 обследованных животных Алматинской области в летний период времени (11–13 июня 2015г.) выявлено среди общего поголовья 19 с поражением глаз преимущественно 1,5–2-х летнего возраста, что составляет 2,15% [2].

В 2018г. моракселлез крупного рогатого скота был обнаружен в 6 сельских округах 4 районов Карагандинской области, процент заболеваемости составил от 0,2% до 4,2%.

В 2019г. из исследованных 2934гол. КРС Уйгурского, Коксуского, Аксуского, Ескельдинского и Жамбылского районов Алматинской области моракселлез был выявлен у 133 голов (4,5%).

В этом же году на территории Жанааркинского, Каркалинского, Шетского, Жанааркинского и Осакаровского районов Карагандинской области среди исследованного 2458 гол. КРС было выявлено 43 гол. больного скота или 1,75%.

В последние годы резко увеличилась заболеваемость крупного рогатого скота кератоконъюнктивитом и в Западно – Казахстанской области.

Моракселлез – инфекционная болезнь животных, характеризующаяся поражением в виде воспаления слизистой оболочки конъюнктивы глаза, темно-серого помутнения роговицы глазного яблока, дистрофические изменения прилегающей к нему области, в форме катарального или фиброзно-гнойного кератоконъюнктивит, проявляется слезотечением, светобоязнью и зудом глаз с последующим осложнением, приводящим к потере зрения.

Клинические признаки. Болеют животные всех возрастных групп, но наиболее восприимчивы телята и молодняк в возрасте от 2 мес. до 1 года. Источником возбудителя

инфекции являются больные животные и клинически здоровые микробоносители, выделяющие указанные микроорганизмы с конъюнктивальным секретом и носовой слизью.

Передача возбудителя осуществляется при прямом или непрямом контакте, а также механическим путем с участием мух (домашняя, жигалка, полевая). Здоровые животные заражаются при совместном содержании с больными на пастбищах, кормовых площадках, в помещениях. При воздушно-капельном распространении возбудителя болезнь быстро охватывает большие группы животных (в течение 1–4 недель может быть поражено до 80 % стада).

Болезнь возникает в любое время года, но чаще весной, летом и осенью. К предрасполагающим факторам можно отнести неудовлетворительные зоогигиенические условия содержания и неполноценное кормление, сухую погоду, запыленность помещений, сильное ультрафиолетовое облучение, массовое нападение мух в теплое время года.

После инкубационного периода длительностью от 2 дней до 3 недель, у заболевших животных отмечают поражение одного или обоих глаз. В динамике развития болезни различают пять стадий:

1) катаральный конъюнктивит, характеризующийся светобоязнью, серозным слезотечением, гиперемией периферических тканей глазного яблока и возможным блефароспазмом;

2) паренхиматозный кератит, помимо описанных признаков, отмечают отек роговицы;

3) эта стадия характеризуется начинающимся гнойным кератитом, далее отмечается язвенные поражения и помутнение роговицы;

4) в этой стадии развития кератоконъюнктивит, нередко наблюдается перфорация роговицы;

5) в этот период развития патологического процесса кератоконъюнктивит переходит в гнойнуюпанофтальмию, наступает полная потеря зрения.

Фото 1 - Помутнения роговицы глазного яблока, дистрофические изменения прилегающей к нему области.

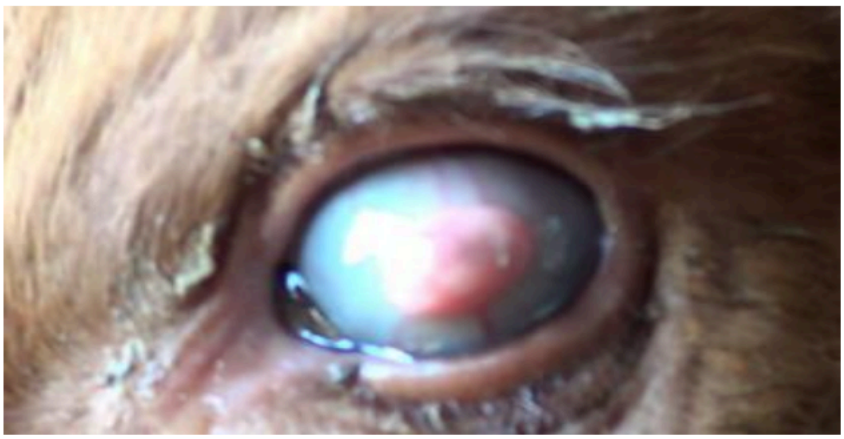

Фото 2 - Гнойный кератит, язвенные поражения и помутнение роговицы

Фото 3 - Последняя стадия заболевания – полное изъязвление глаза

Диагностика. ТОО «Казахский научно-исследовательский ветеринарный институт» проводит комплексную диагностику: бактериологические исследования - выделение культуры, постановка серологических тестов, определение антигенного родства эпизоотических изолятов с вакцинными штаммами.

Учеными ТОО «КазНИВИ» изготовлена мазь, где действующим началом являлись антибиотики с высокой антимораксельной активностью. Больных животных изолируют и применяют общеукрепляющие симптоматические и этиотропные средства. Рекомендуется специальный режим, устраняющий воздействие прямых солнечных лучей, что раздражает оболочку глаз и усиливает развитие недуга.

Профилактика. С целью специфической профилактики разработана инактивированная противоморакселлезная вакцина. Данный препарат при введении в организм животного индуцирует иммунное состояние и предохраняет от заболевания в течение 12 месяцев (срок наблюдения).

Список литератур:

1. Русинов А. Ф. Инфекционный кератоконъюнктивит у крупного рогатого скота. "Ветеринария", Киев, 1983, №57, 23-24.

2. Иванов Н. П., Султанов А. А., Бакиева Ф. А., Сатарова Р. С., Егорова Н. Н. Моракселлез у КРС в Казахстане. Известия национальной Академии Наук РК. 5 (35). Алматы, сентябрь-октябрь 2016, с.20-29.

3. Карайченцев В. Н. Инфекционный кератоконьюнктивит крупного рогатого скота, вызываемый Moraxella bovis (лабораторная диагностика, специфическая профилактика). Автореф. дис. ... докт. вет. наук. - Москва,2005. – 45с.

МІҚ моракселлезын алдын-алу (жұқпалы кератоконъюнктивит)

Намет А. М., Туяшев Е. К., Канатбаев С.Г., Нысанов Е. С., Байтлесов Е. У.,

«Қазақ ветеринария ғылыми-зерттеу институты» ЖШС
Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада Қазақстан Республикасына шет елден алып келген ірі қара малдың жұқпалы кератоконъюнктивиті туралы мәліметтер келтірілген. Індеттің клиникалық белгілері, даму динамикасы, алдын алу және емдеу жолдары туралы жазылған.*

Түйін сөздер*: көз, қабынуы, балау, қоздырғыш, ірі қара мал, импорт.*

ТЕХНИКА

УДК 553.984:665.772.5

КЛАССИФИКАЦИЯ И ТЕХНОЛОГИЯ ПЕРЕРАБОТКИ ОТХОДОВ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

Ихсанов К.А., Калешева Г.Е., Ернесов Д.Н., Досанов Д.М.
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *В статье рассмотрена классификация нефтяного шлама - отходов нефтегазовой отрасли. Среди отходов, образующихся на предприятиях, наиболее экологически опасными являются нефтешламы, которые представляют собой весьма устойчивую трехкомпонентную систему: твердое-масло-вода, стабилизированную присутствием газообразной фазы – продуктов биологического разрушения органических веществ. Шламы образуются при строительстве нефтяных и газовых скважин, при промысловой эксплуатации месторождений переработки нефти, обезвреживании сточных вод, а также при чистке резервуаров и другого оборудования.*

Ключевые слова: *нефть, отходы, нефтешлам, система, переработка, шламонакопитель, утилизация, установка.*

Одним из существенных источников загрязнения окружающей среды являются тяжелые нефтяные отходы-нефтешламы [1].

Тяжелые нефтяные отходы, как правило, образуются в результате добычи, транспортировки и переработки нефтяного сырья. К таким отходам относят нефтяные шламы различного типа, гудроны, тяжелые остаточные фракции, кубовые остатки, остатки в резервуарах для хранения нефти и т.п. Как известно, тяжелые нефтяные отходы содержат в среднем (по массе) 10-56 % тяжелых нефтепродуктов или фракций нефти, 30-85 % воды, 1,3-46 % твердых примесей (количество серы может колебаться от 0.3 до 10%) [2].

Существующая сертифицированная классификация твердых нефтегазопромышленных отходов, разработанная ТатНИПИНефть представлена на рисунке 1. К твердым отходам относятся донные осадки резервуаров, буровой шлам, буровой раствор, нефтешламы от розливов, нефтешламы при переработке нефти, нефтешламы трубопроводные.

Рисунок 1. Классификация нефтегазопромышленных отходов

Из классификации видно, что нефтешламы нефтепереработки относятся к нефтегазопромышленным отходам и требуют индивидуального подхода к их переработке.

Переменный состав шлама, наличие в нем воды и твердых примесей, преобладание тяжелых углеводородов асфальтенового и смолистого типа, продуктов физико-химического взаимодействия нефти или нефтепродуктов с кислородом, влагой и механическими примесями существенно затрудняют их квалифицированное использование.

В разных регионах проблема ликвидации нефте-шламонакопителей имеет специфический характер, поскольку зависит от инфраструктуры топливно-энергетического комплекса, уровня урбанизации, природно-климатических факторов. В районах с длительной историей нефтедобычи нефтешламовые накопители формировались на протяжении многих десятилетий, охватывающих периоды смены нормативных требований в сфере природопользования, эволюции технической базы, как нефтедобывающих предприятий, так и предприятий по переработке нефтесодержащих отходов.

Большинство проектов по утилизации подобных шламов не дают должного эффекта из-за неправильно подобранного оборудования, химических реагентов (деэмульгаторов, флокулянтов) или незнания природы перерабатываемых отходов.

Наиболее распространенным методами переработки нефтешламов являются методы, основанные на химических, биологических и электрохимических технологиях утилизации. Однако эти технологии утилизации нефтесодержащих шламов не подходят для переработки больших объемов шламов, которые скапливаются на нефтеперерабатывающих предприятиях. Также проблема состоит в качественном разделении (сепарация) нефтешлама на углеводороды, воду и мех.примеси (глина, твердые отходы и т.д.), где органическая часть нефтяных отходов рассматривается как один из видов нефтяного сырья, который может быть далее вовлечен обратно в переработку. Необходима такая технология, которая позволила бы перерабатывать в короткие сроки значительные объемы нефтесодержащих шламов. При этом она должна быть экологически безопасной и экономически целесообразной [3].

Особый интерес представляет технология Alfa Laval, позволяющая перерабатывать все виды нефтешламов в товарный продукт. Технология предусматривает фильтрацию нефтешлама для последовательного удаления крупных и

мелких частиц и сепарацию в двухфазной декантатной центрифуге, что позволит в минимально короткие сроки очистить отстойники от нефтесодержащих шламов, при этом получить максимальную доходность от вторичного продукта [4].

Предлагаемая установка по переработке нефтешлама предназначена для разделения смеси на нефтепродукт, воду и твердый остаток, с целью последующей утилизации как жидкой, так и твердой фаз. Весь комплект включает в себя: шламозаборное устройство; теплообменники; сырьевые резервуары; сепаратор. Технологическая схема утилизации нефтешламов представлена на рисунке 1.

Технологический процесс переработки нефтешлама с помощью предлагаемой установки осуществляется следующим образом. Нефтешлам из шламонакопителя заборным устройством подается в сырьевой резервуар, где проходит подготовку перед подачей на сепаратор. Изначально заполняется один резервуар до максимального уровня 7,35 м, затем производится перевод на резервный резервуар, а заполненный включается в систему под готовки сырья. Для этого открывается задвижка для заполнения приемного трубопровода насоса, включается в работу насос, сырье подается на теплообменник, после которого возвращается в схему размыва. Таким образом, налаживается циркуляция по схеме: *резервуар-насос-теплообменник-резервуар*.

Затем производится прием теплоносителя в теплоприемник. Путем регулирования теплообменников достигается температура нефтешлама 65°С. При достижении требуемой температуры и однородности, подготовленный нефтешлам поступает на сепарационную установку. На основной стадии процесса в высокоскоростном тарельчатом сопловом сепараторе сырье разделяется на смесь нефтяных фракций, воду и механические примеси. Отсепарированная смесь нефтяных фракций под остаточным напором поступает в товарную емкость, расположенную в нижней части рамы сепаратора, а затем перекачивается в резервуары готовой продукции.

Вода и механические примеси собираются в буферной емкости, расположенной в нижней части сепаратора. Из емкости вода и механические примеси подаются на дальнейшую очистку воды от механических примесей (МОС).

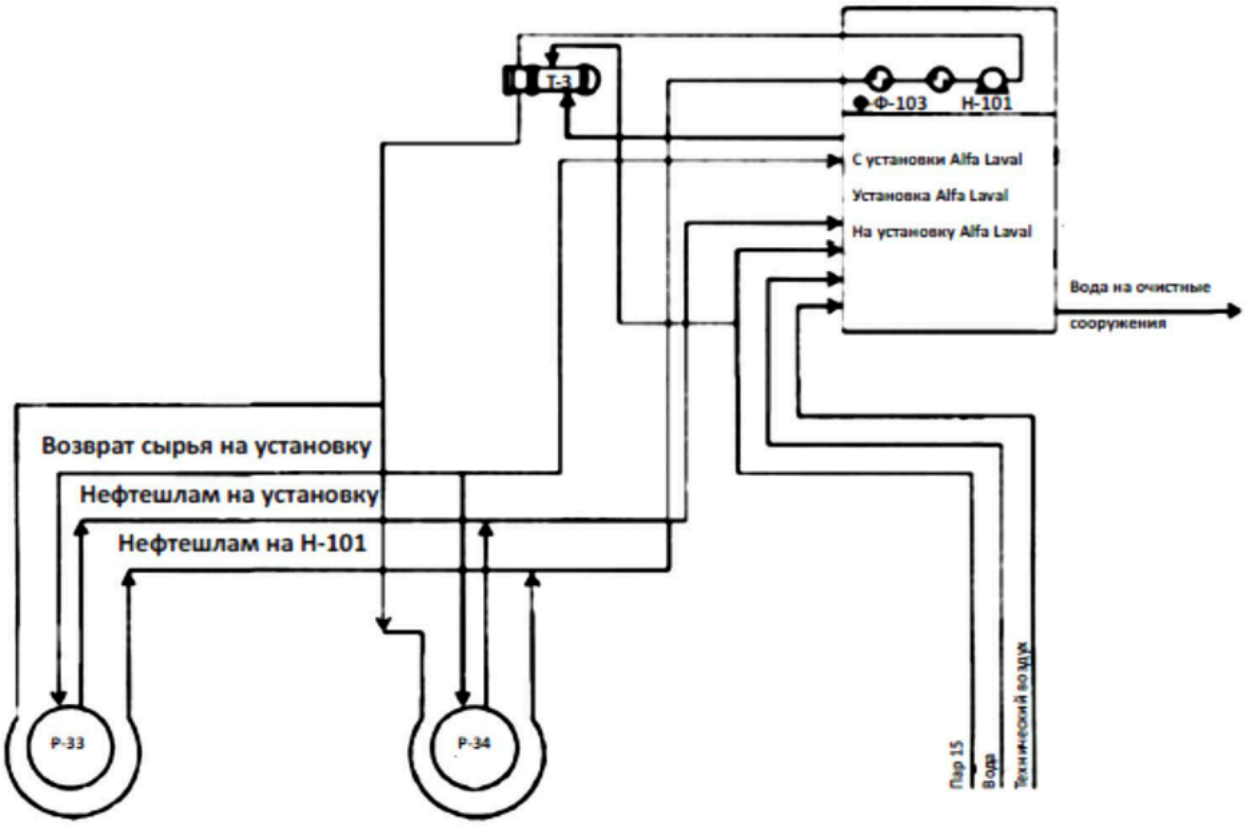

Рисунок 2. Технологическая схема утилизации нефтешлама

Номинальная производительность комплектной установки по переработке нефтешлама составляет 15 $м^3$/час. Установка рассчитана на круглосуточный режим работы, исключая время остановки для профилактического обслуживания. Установка может работать, как минимум 7000 ч в год, перерабатывая до 70000 $м^3$ нефтесодержащих шламов при условии ее бесперебойного снабжения сырьем с номинальной характеристикой:

содержание свободной нефти 10-45 %;

плотность нефтяной фазы до 950 кг/ $м^3$;

вязкость нефтяной фазы до 150 сСт при 50 °С;

допустимое присутствие в нефти парафинов, которые полностью растворяются при 70°С; pH = 5-8.

Годовая номинальная мощность по сырью составляет 111,5 тыс. т. При правильной эксплуатации установки и ее снабжении нефтешламом с номинальной характеристикой обеспечивается получение следующих продуктов переработки: нефтяная фаза, соответствующая требованиям ТУ СТ РК1347-2005 с содержанием воды не более 1 % и механических примесей не более 0,05 %; очищенная вода; шлам, который используется как компонент дорожного покрытия в дорожном строительстве и других целях.

Таким образом, данная сепарационная установка позволяет перерабатывать экологически безопасным методом нефтешламы, получаемые в процессе переработки сырья, а также накопившиеся на территории предприятия в шламонакопителях.

Стоит отметить, что переработка нефтешламов является насущным и злободневным вопросом, который решается на разных предприятиях, занимающихся нефтепереработкой, по-разному, в зависимости от имеющихся ресурсов на решение данной проблемы. Многие предприятия осуществляют консервацию нефтешламов в специально предназначенные для этого контейнеры, а затем эти контейнеры помещают глубоко под землю или на дно различных водоёмов: рек, озёр, морей и океанов. Однако с течением времени происходят процессы разгерметизации данных контейнеров вследствие их коррозии и природного износа, и всё их содержимое попадает в окружающую природную среду, оказывая на неё негативное воздействие, и в результате этих процессов может быть даже экологическая катастрофа [1].

Список литературы:

1. Экология нефтегазового комплекса: учебное пособие / Э.Б. Бухгалтер, И.А. Голубева, О.П. Лыков, Е.А. Мазлова, С.В. Мещеряков В 2 т. Т.1. – М.: Изд-во №Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2003. – 416 с.

2. Гронь В.А., Коростовенко В.В., Шахрай С.Г., Капличенко Н.М., Галайко А.В. Проблема образования, переработки и утидизации нефтешламов // Успехи современного естествознания. 2013. № 9. С. 159–162

2. Афанасьев С.В., Кравцова М.В., Паис М.А., Носарев Н.С. Анализ методов переработки нефтешламов. Проблемы и решения // Инновации и «Зелёные» технологии (Тольятти, 19 апреля 2019 г.): сборн. матер. и докл. 2-ой Всероссийской научно-практ. конф./ СНЦ РАН. Самара.: 2019. С.17 – 22.

3. Трубникова Н.В. и др. Методы переработки и использования нефтешламов на НПЗ // Переработка и использование отходов побочных продуктов нефтеперерабатывающих заводов: сб. науч. трудов / ЦНИИТЭнефтехим. М.: 1988. С. 76–79.

4. Шипигузов Л.М., Герин Ю.Г. Возможные методы комплексной переработки и утилизации нефтешламов / Л.М. Шипигузов, Ю.Г. Герин // Труды Международной

конференции «Актуальные проблемы экологической безопасности территорий и населения». Бангкок - Паттайя, 22-30 апреля 2000 г. – Пермь, 2000. – С. 201-203.

ӘОЖ 553.984:665.772.5

МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ҚАЛДЫҚТАРЫН ЖІКТЕУ ЖӘНЕ ҚАЙТА ӨҢДЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Ихсанов К.А., Калешева Г.Е., Ернесов Д.Н., Досанов Д.М.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *Мақалада мұнай шламын - мұнай-газ саласының қалдықтарын жіктеу қарастырылған. Кәсіпорындарда пайда болған қалдықтардың ішінде ең экологиялық қауіпті мұнай шламдары болып табылады, олар өте тұрақты үш компонентті жүйе болып табылады: қатты-май-газ тәрізді фазаның болуымен тұрақтандырылған су – органикалық заттардың биологиялық бұзылу өнімдері.*

Шламдар мұнай және газ ұңғымаларын салу кезінде, мұнай өңдеу кен орындарын өнеркәсіптік пайдалану кезінде, ағынды суларды залалсыздандыру кезінде, сондай-ақ резервуарлар мен басқа жабдықтарды тазарту кезінде пайда болады.

Түйінді сөздер: *Мұнай, қалдықтар, мұнай шламдары, жүйе, қайта өңдеу, шлам жинақтағыш, утилизациялау, қондырғы.*

Содержание

Педагогика

1.	Набидоллина Ш.С., Бегилова А.А. Жас ұрпақтың бойында этномәдени құндылықтарды қалыптастырудағы қазақтың сәндік-қолданбалы өнері түрлерінің алатын орны	6
2.	Ергалиева Г.А., Курманбаева Г.Б. Топтық жұмысарқылы оқытуды ұйымдастырудың заманауи формалары	11
3.	Құсайынов А.Қ. Бала тәрбиесіне ата-аналардың жауапкершілігін көтеру қажет	17
4.	Әлқожаева Н.С. Қожахметова клара жантөреқызының жастарды тәрбиелеу туралы негізгі ойлары	21
5.	Петрова Т.Н. Проблемное поле этнопедагогических исследований в современных социокультурных условиях	24
6.	Джанзакова Ш.И., Тян Т. Взаимодействие семьи и школы в формировании здорового образа жизни детей	28
7.	Магауова А.С. Этнопедагогические аспекты профессиональной подготовки будущих специалистов в вузе	32
8.	Қабди Ж.С., Муратова С.М. Педагогика классиктерінің еңбектері негізінде отбасы мен мектептің өзара ынтымақтастығының маңызын талдау	37
9.	Жахиена А.Г. , Утешева Г.Ш. Особенности применения инновационных технологий в образовании	41
10.	Абдрахманова Д.Ж. Проблемы преподавания программирования в высшем образовании	43

Тарих

11.	Абдрахманова Р.Л. Батыс Қазақстан оқу орындарының 1930-1940 жылдардағы даму тарихы	48
12.	Балыкова А.М. Батыс Қазақстандағы білім беру ісінің тарихынан (XX ғасырдың бірінші жартысы)	53
13.	Бижанова А.Е.Бабажанов Мұхамед-Салықтың ағартушылық қызметі	57
14.	Дауесова А.Ж. Военный врач и видный деятель алаша Халел Досмухамедов	60

Филология

15.	Мұсаев А.М. Генрих Маннның сатиралық романдары және оның зерттелу ерекшеліктері	64
16.	Тебегенов Т. С. Хакім Абай – адамзат өркениетінің ақыл-ой алыбы	72
17.	Қайыров А.Б., Исмагулова А.М. XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылары жазу мен әліпби туралы	78

Экономика

18.	Салимбаева Ш.Д., Валиева Е.Н.Современное состояние бюджетной системы республики казахстан в условиях мирового кризиса	86

19.	Сахчинская Н.С. Налоговые риски как индикатор уровня экономической безопасности бизнеса	91
20.	Валиева Е.Н., Айтмуканова Г.М. Государственное регулирование организации внутреннего финансового контроля главными распорядителями средств бюджетов	95
21	Габдуалиева Р.С., Суханова И.В., Тулегенова А.У. Особенности инновационной деятельностью в нефтегазовом секторе республики казахстан	100
22	Кенжетаев А.Б., Ким А.А.Пути совершенствования системы мотивации и оплаты труда персонала	104

Жаратылыстану

23	Намет А. М., Туяшев Е. К., Канатбаев С.Г., Нысанов Е. С., Байтлесов Е. У Профилактика моракселлеза (инфекционный кератоконъюнктивит) КРС	109

ТЕХНИКА

24	Ихсанов К.А., Калешева Г.Е., Ернесов Д.Н., Досанов Д.М. Классификация и технология переработки отходов нефтегазовой отрасли	112

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации

в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». **Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и внизу по 2 см, справа 2,5, слева 2,5 см.** Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:
090009, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.
Научный журнал Вестник ЗКИТУ
*Телефон 50-99-90. E-mail:*sabir_uralsk@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

♦

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Научный журнал

♦

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY
Scientific journal

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных авторами оригиналов

Подписано к печати 30.03.2021 г.
Формат А4, Объем 15,2 п.л.
Усл. п.л._____ Уч. – изд.л. _____
Тираж 100 экз., Заказ № 12____

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ
Тел.: +7 7112 50 09 43, e-mail: wkitu@mail.ru

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090006, Орал қаласы, Нурсултана Назарбаева көш. 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
090006, г.Уральск, ул. Нурсултана Назарбаева, 194